

Надежда Петровић, *Официр* (1914)

Ненси Ј. Крамер
ПОВЛАЧЕЊЕМ ДО ПОБЕДЕ

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

БИБЛИОТЕКА
ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Главни и одговорни уредник
Др Небојша Кузмановић

Уредник
Др Драгана Катић

Дизајн корица
Павле Бајазет

Превод
Академија Оксфорд, Јагодина

Ненси Ј. Крамер

ПОВЛАЧЕЊЕМ ДО ПОБЕДЕ

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

Нови Сад, 2022.

СИНОПСИС КЊИГЕ

Отприлике половина од 220.000 српских војника који су се борили против Аустријанаца 1914. године, затим Немаца и Бугара 1915, чудом је преживела тешкоће и суровост преласка више од 600 километара преко албанских планина. Прешли су непредвидиве ледом и снегом покривене планине да би стигли до обале Јадрана, где су их савезнички бродови чекали да им поврате здравље на безбедном грчком острву Крф. Реорганизовали су се као војска и отишли у Солун, где су с Французима и Британцима поразили Бугаре. Ова кампања довела је до тога да се Бугари предају Србима и њиховим савезницима. Сада је Србија припадала Србима.

Већина Срба вратила се ономе што је остало од њихових домова и породица и започела нови живот. То није био стари живот, већ један потпуно нови. Најзад се сан Србије остварио. После скоро шест стотина година отоманске окупације, „Држава Срба, Хрвата и Словенаца” постала је стварност Версајским споразумом, потписаним у Паризу 28. јуна 1919.¹

Пут је био покретна маса свих врста превоза – моторних вагона, запрега, коњских кола, мушкараца и пушака... сви намерни да беже. Ова поворка непрекидно је пролазила данима, протежући се са једног краја Србије на други. Био је то прелазак читаве једне нације у егзил, народа који напушта изгубљену земљу.

Виљем Смит, Болница шкотских жена, 15. новембра 1915. године.
Уступило Национални музеј и меморијал Првог светског рата,
Канзас Сити, Мисури, САД

Предња корица: цртеж Вивијен Калман

Сва права задржана, укључујући право на репродукцију ове књиге у целини или деловима у било којем облику.

Штампа: Walsworth Publishing Company, Inc. Marceline MO.
Dennis Paalhar, представник продаје

Део зараде од књиге *Повлачењем до победе* одлази организацији „Спасимо српску децу” (*Save the Serbian Children organization*).

¹ Освајање Смедерева и пад Српске деспотовине 1495. године означавају почетак периода османске власти над територијом данашње Србије. Србија је стекла независност на Берлинском конгресу 1878. године, док је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца проглашена 1. децембра 1918. године. Версајским мировним уговором Краљевина СХС је добила извесна проширења, мада су границе са појединим суседним државама накнадно утврђене.

Мапа Србије из 1914. године – јавно доступна

САДРЖАЈ

Синопис	4
Мапа Србије 1914	5
Предговор	11
Ова књига је посвећена	13
Реч захвалности	15
Зашто сам написала ову књигу	17
ПРВИ ДЕО	19
КРАТКА ИСТОРИЈА СРБИЈЕ И БАЛКАНА	19
Која је цена слободе?	19
Војник	21
ДРУГИ ДЕО	22
ПОЧЕТАК РАТА	22
Тегобна историја Србије	22
Аустрија упућује ултиматум	25
Реакција нација на аустријски ултиматум	26
Војни статус српске војске	28
Опис Србије 1914. године	29
ТРЕЋИ ДЕО	32
СРПСКА ОДБРАНА	32
Битка за Београдску тврђаву	32
Победа на Церу	34
Након Церске битке	35
Прва победа Савезника у рату	37
Победник	38

Музика рата и смрти	39
Катастрофална борба код реке Дрине	40
Колубарска битка – најзад успех!	43
Српско ратно ваздухопловство	45
Да ли ће стићи помоћ Савезника?	47
ЧЕТВРТИ ДЕО	50
ЕПИДЕМИЈА ТИФУСА	50
Најгора епидемија тифуса коју је свет видео	50
Шта ће бити? Тифус или Бугари?	51
Умро је од тифуса као бугарски заробљеник	52
Од недавно удовица	54
Краљево – град који се предао	55
Пад Ниша и Крагујевца	56
Заробљеништво или повлачење преко Албаније?	57
ПЕТИ ДЕО	58
ДОЛАЗАК ЕНГЛЕСКЕ МЕДИЦИНСКЕ ПОМОЋИ	58
Прва станица – Малта	58
Сестра Мили и млади српски војник	60
Жене из Британије доносе медицинску помоћ	61
Болничке јединице шкотских жена предвођене докторком Инглис	66
Остале Енглескиње које су помогле	72
ШЕСТИ ДЕО	77
ПРИЧЕ О ХРАБРОСТИ	77
Био је то Божји дар	77
Црногорски војник бори се да Југословени постану једна држава	81
Снага људског духа	83
Између живота и части	87
Стуб шумадијске армије	89

СЕДМИ ДЕО	92
ПОЧИЊЕ ИСТОРИЈСКО ПОВЛАЧЕЊЕ	92
Одлука је донета	92
Пустош и разарање	96
Први део повлачења	98
Енглески капетан и његови момци	101
Учитељ води своју групу дечака	101
Свештеник и његови дечаки у заседи	103
Трагични марш дугачак 600 километара на који су се упутили дечаки	105
Старац и његова жена	114
„Костур са Вида”	116
Прича сестре из српског Црвеног крста	119
Енглеска сестра Татам пише о повлачењу	121
Одлазак из мајке Србије	125
ОСМИ ДЕО	131
СИГУРНОСТ ЧЕКА НА КРФУ	131
Крф – острво живота и острво смрти	131
Песме: „Плава гробница” и „Тамо далеко”	134
Две знамените Српкиње у Великом рату – Надежда Петровић и Милунка Савић	136
„Рањена земља, Србија” од др Ц. Лика Аскјуа	138
Сељаци причају своју причу	141
ДЕВЕТИ ДЕО	144
ПОБЕДА И ПОСЛЕДИЦЕ	144
Најзад победа	144
Ветерани се враћају кући	151
Дечаки који су отишли у Шкотску	153
Плоча захвалности	158
Будућност појединих српских дечака	161
Деда је плакао причајући своју причу	166

Гроб странца	170
Хроничар	172
Моја бака, кријумчар	175
Повратак ветерана после 40 година	176
Чуварева прича	177
Шетња међу мртвима	183
Да ли си ти мој деда?	185
ДЕСЕТИ ДЕО	187
ЕПИЛОГ И ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА	187
Утеха у религији, нада и остале приче	187
Упознала сам Србију	192
Коментар на књигу Ненси Крамер о великом повлачењу Срба 1915–1916. године	193
Борбени поредак српске војске	199
Борци за слободу из Канзас Ситија, подручје Мисури, придружују се српским снагама	200
Библиографија	201
О уметници	203
О ауторки	203
О помоћном уреднику	204
Писмо захвалности од српских дечака	205
Фотографије	206

ПРЕДГОВОР

Архив Војводине, као установа културе која првенствено чува и стручно одржава и чини доступном архивску грађу, повећао је у последњих неколико година своју видљивост реализовањем различитих архивистичких и интердисциплинарних пројеката и изложби, а једна од најзначајнијих активности је и та да је за неколико пута повећао обим своје издавачке делатности. Издања Архива публикују се у три едиције: Научно-информативна средства, Посебна издања и Библиотека студије и огледи. Једна од књига из едиције Посебна издања, под називом „Авантура на Балкану”, која је послата у оквиру размене публикација и у Национални музеј и меморијал Првог светског рата у Канзас Ситију, подстакла је америчку списатељицу Ненси Крамер (Nancy Cramer), да узврати поклон и пошаље своју књигу коју је написала о догађајима из Великог рата у Србији.

Како сама ауторка наводи, инспирацију за писање књиге „Повлачењем до победе 1915.” је добила када је обилазила Србију у оквиру туристичке туре по балканским земљама, где је први пут сазнала за догађаје из Првог светског рата и чула причу о дечацима који су прерано постали војници и били укључени у борбу. Како је и она сама доживела личну трагедију у вези са својим сином, сматрала је готово својом дужношћу да на неки начин ода почаст страдалима у рату.

Припремајући се за писање ове књиге, која је пета по реду на тему Првог светског рата, Ненси Крамер је три пута посетила Србију. Током свог боравка, уз ангажовање водича и преводиоца, обилазила је места за која је сматрала да су адекватан доказ онога што је изнела у својој књизи, попут спомен-обележја, гробља и слично. Ауторка је податке изнете у књизи покушала да поткрепи релевантним чињеницама, добијајући често информације из личних прича преко двадесет потомака српских војника са којима се сусретала, а који су јој показивали своја писма, успомене и фотографије. Готово трећина књиге заснива се на разговорима са различитим људима из Србије, а у настојању да што веродостојније прикаже патњу и страдање народа и војске, ауторка је представила и неке измишљене прилике и дијалоге, који су вероватно били засновани на стварним личностима и догађајима.

Иако се није професионално бавила изучавањем историјских тема, пре писања ове књиге Ненси Крамер је настојала да спроведе опсежну студију историје Србије, на темељу чега је извлачила сопствене закључке, вешто тумачећи информације добијене из текстова и фотографија. У својој студиозности, обишла је и школу у Шкотској где је после рата било смештено 27 српских дечака, који су неко време тамо боравили и школовали се, а о којима ауторка такође пише у својој књизи.

Ипак, ауторка на појединим местима у књизи помиње лична имена или топониме онако како их је она разумела (нпр. имена српских дечака Јодер и Јозеф; место Каоксија, за које ауторка назначавала да се налази на Дивчибарима у Црној Гори и сл.), односно, лична имена се у језичком смислу не могу довести у везу са припадношћу одређеној националности, док нека места која се у тексту помињу не могу да се тачно идентификују у реалном простору, или су погрешно географски лоцирана (нпр. Дубровник као град у Албанији). Такође, административно-територијалне целине наводи не обазирјући се на историјски концепт и време о коме књига говори (ауторка произвољно користи одреднице Аустрија и Аустроугарска).²

Америчко издање књиге „Повлачењем до победе 1915.” (“Retreat to Victory in 1915”) представљено је у Амбасади Републике Србије у Њујорку, где је био присутан и епископ источноамерички Иринеј, који је Ненси Крамер доделио грамагу за њен рад. Издавањем ове књиге Архив Војводине ће омогућити читаоцима да сагледају и овај, на одређен начин, другачије представљен приказ догађаја из савремене српске историје.

Уредништво

² Уредништво је настојало да на поједине материјалне грешке укаже читаоцу у фуснотама.

ОВА КЊИГА ЈЕ ПОСВЕЋЕНА

Срдима који су преживели ово искушење, онима који су умрли и онима који су наставили да живе, а као да су умрли.

Народ дивше Краљевине Србије је паџио. Паџио је незамисливо од свих болести човечанства – гладовања, смрзавања, страха од познатој и непознатој, беспомоћности и, пре свега, безнађа. Србија би се свела на земљу без људи, имовине и достојанства.

У једном српском праду постоје четири стуба који означава сваки од четири раја из 1800-их. Имена на синоменику причају причу Србије из 19. века.

Ова књига прича причу Србије у периоду 1914–1918. године.

Војводу Путника носе у затвореној столици за време повлачења због болести. Четири војника се смењује сваких 45 минута због тежине терета и потешкоћа на путу.
Црпкеж Пуџника које носе у столици – Вивијен Калман

Овај споменик изграђен је на средњој траци једног од неколико ауто-путева са четири траке у Србији у близини једног малог града. Наводи попис људи из тог краја који су погинули у три рата у Србији 1912, 1913. и 1914–18. Процењује се да је до 56% мушког становништва десетковано ратом, и више, ако укључимо мушкарце свих узраста.

Фото: Ненси Крамер

РЕЧ ЗАХВАЛНОСТИ

Пре свега, захваљујем верном водичу и преводиоцу, Бранку Босиљкову, чија је вештина и прецизност у проналажењу правих људи за разговор, као и задовољавајућих хотела и ресторана, била од виталног значаја. Без његове помоћи не би било књиге. Наставили смо пријатељство преко интернета, а он повремено исправља моје неразумљиве белешке.

Следећи који ће примити похвале је отац Александар Бугарин, парох православне цркве Светог Ђорђа из Ленексија у Канзасу, чије су вештине превођења биле од непроцењиве вредности. Родом из Црне Горе и син свештеника, причао је о церемонијама и важним верским личностима, као и тадашњим традицијама. Његова подршка и љубазност били су надањујући и многи спискови српско-америчких организација и црква које је доставио били су корисни.

Помоћ у превођењу пружио је још неколико људи, укључујући г. Владимира Роквића из Чикага, који је превео и додао информације сликама из разних националних, државних и градских архива. Нажалост, због ограниченог простора нисмо могли да искористимо многе од њих. Госпођа Мира Стевовичилић³ и отац Радомир Чкаутовић су помогли текстом познате песме „Плава гробница”. Такође су ми помогли у писању различитих градова и места у Србији. Користила сам имена онако како су била написана у временском периоду из 1914. године.

Двојица мештана су ме охрабрила својом причом. То су били Лазар Јовановић, син преживелог младића, и Мило Цолек,⁴ нећак истог преживелог. Када сам открила да живе у области Канзас Ситија, знала сам да је суђено да напишем ову књигу. То је била судбина. Више пута смо их посећивали и господин Јовановић ми је показао Албанску споменицу коју је добио његов отац, а која потврђује да је преживео повлачење. Мило и ја смо се упознали са Џонатаном Кејсијем, директором Архива и Истраживачког центра Едвард Џонс у Националном музеју и меморијалу Првог светског рата, како бисмо разговарали о могућој изложби у Србији. То још увек није уродило плодом.

Џонатан ми је највише помогао архивским фотографијама и информацијама и тиме што ми је ставио на располагање Истраживачки центар и његове објекте. Стејси Питерсон, матичар, одмах је обезбедио оно што ми је требало. Хвала вама и Дорану Карту, старијем кустосу, за његово велико знање о униформама, пиштољима, пушкама и чудним стварима које никада раније нисте видели.

³ Ауторка је у изворном тексту навела презиме „Stevovichilich (Stevovičilić)”, које је вероватно погрешно интерпретирано, односно могуће је да су у питању два презимена.

⁴ Претпоставка је да је у питању име Мило Чолак.

У Србији сам упознала водича Босиљку Стевановић, која ми је испричала неколико прича и дала фотографије рођака који су учествовали у повлачењу. Њен допринос ми је највише помогао, као и допринос Љубомира Сарамандића, кустоса музеја на Крфу. Музеј, иако мален, има одличне збирке у којима се документује боравак и опоравак Срба, као и рад српске владе током 1916–1918. године. Господин Сарамандић је написао своју верзију искуства на Крфу која је преведена на енглески језик.

Не сме се занемарити ни г. Фрејзер Сим, архивист у Хериот школи у Единбургу, (Шкотска), који је припремио документа и фотографије да их прегледам и фотографишем током моје посете школи. Причао ми је о дневној рутини ученика и историји школе. Случајно сам срела и америчке припаднике породице Хериот која је била тамо у посети на викенд. У Сједињеним Државама постоји Удружење породица Хериот. Такође је у то време била у посети госпођа Луиз Милер, становница Единбурга, која је поделила своје истраживање живота дечака у Хериоту, што је много допринело мојој причи. Она је такође препоручила књигу *Снејови Србије, дејте војник у Великом рату*. Захваљујем Флори Браун, за стручну помоћ у уређивању, и Карли Грант, чије је познавање рачунара уштедело драгоцену време у форматирању и припреми рукописа за издавача. Хвала, драге даме.

Када су чули за мој пројекат, људи су ме звали или су ми слали мејлом информације, али нажалост, током времена, неке од тих белешки су загубљене. Знате ко сте, па вас молим да сада прихватите моју захвалност.

Моја уметница Вивијен Калман, допринела је својим талентом и раније објављеној књизи *Беко, мали француски џас*. Она и ја радимо на истој таласној дужини, и било ми је задовољство да ми уради цртеже и за ову књигу. Хвала пуно, Вивијен.

Најзад, мом драгом пријатељу и колеги писцу, Нилу Џонсону, чије стрпљење и охрабрење ме је држало када је било тешко. Његово изванредно познавање историје (чак и српске) и одличан вокабулар попунили су многе моје празнине. Као што можете претпоставити из његовог коментара, његова брза асимилација историје Србије говори сама за себе. Хвала, г. председниче (имитира председника Трумана). Одлучно је редиговао неколико радних верзија различитих публикација.

И највише од свега, захвална сам српском народу, чија је храброст и морална чврстина створила једну од највећих прича о патњи и одлучности коју је свет икада доживео.

Фотографије означене са три звездице су из албума из 1915–1916. у разним архивима у Београду. Захваљујем онима који су пре 100 година направили ове величанствене фотографије рата, повлачења и борбе на Солунском фронту. Све фотографије су у јавном домену, захваљујући српским прописима о коришћењу, осим ако није другачије наведено.

Маузолеј на острву Видо, у знак сећања на погинуле Србе.
*Јавни домен****

ЗАШТО САМ НАПИСАЛА ОВУ КЊИГУ

На мом првом путовању у Србију 2012. године, чула сам причу о 20.000 дечака старости од 12 до 16 година, које је српска војска окупила 1914. да се боре против непријатеља, Централних сила.⁵ Од овог броја, верује се да је само око 5.000 преживело дуго и опасно повлачење. Затим сам читала о повлачењу војника, које су непријатељи опседали отпозади. Поред војника, било је на хиљаде сељака који су се плашили бруталне одмазде Аустријанаца, а посебно Бугара, њиховог историјског непријатеља.

Срби су четири пута формирали повлачења кроз долину Мораве и преко Албанских планина до Јадранског мора, где су их 1915–1916. године савезнички бродови чекали, да спасу дечаке, војнике и цивиле. Многи од 5.000 преживелих дечака су послати у Француску и Енглеску и друге земље где су смештени и школовани. Посетила сам једну од тих школа – Хериот школу, у Единбургу (Шкотска). Користила сам школске записе, стара писма и много мејлова српских Американаца да конструишем њихову историјску причу.

⁵ Не наводи се одакле је преузет овај податак, изузев да је ауторка чула ту причу.

Ова прича приказана је очима анонимног *Војника* који представља свих 450.000 српских трупа. Он их види како се боре, марширају, одмарају и умиру, али не реагује. Он је душа Србије.

Књига се завршава преживелим Србима који се боре против Бугара, што је довело до предаје Бугарске у октобру 1918. године.⁶ Немачка је наредног месеца потписала примирје, чиме су окончани покољ и разарања из Првог светског рата. Српска прича је готово потпуно непозната у Сједињеним Америчким Државама. Надамо се да ће ова књига о невероватној храбрости и патриотизму српског народа попунити ту празнину.

Напомена: Кад год је то било могуће, користила сам старе називе река и градова. Неки познати историчари се не слажу око употребе назива „Аустро-Угарска” и „Аустроугарска; Аустрија/Угарска”; изабрала сам друго јер је читаоцу познатије. На исти начин сам користила модерно писање „Београд” уместо српско „Белград”.⁷

Сељачка кола – већина је имала платнени заклон како би заштитила путнике и робу коју су носили. Обично су сви чланови породице пешачили, осим врло младих и врло старих. Прешли су више од 650 км током повлачења. Смештена су на тврђави у Београду.

Фотографија кола – Ненси Крамер

⁶ Краљевина Бугарска је потписала споразум о примирју 29. септембра 1918. године, чиме је окончано њено учешће у Првом светском рату (погрешку у вези са навођењем датума потписивања мировног уговора ауторка понавља и на другим местима у тексту).

⁷ Уредници српског издања књиге су одлучили да се даље у тексту користе изрази и називи који су примерени савременом српском језику.

ПРВИ ДЕО

КРАТКА ИСТОРИЈА СРБИЈЕ И БАЛКАНА

КОЛИКА ЦЕНА МОРА ДА СЕ ПЛАТИ ЗА СЛОБОДУ?

Страдања Срба је тешко замислити. Постојао је страх од познатих и непознатих потешкоћа које су их засигурно чекале. Хиљаде Срба свих старосних доби који су извршили или покушали неизвестан прелазак преко Албанских планина 1915. године суочило се са скоро нерешивим проблемима. Осећај безнађа и беспомоћности обузео је скоро пола милиона српских војника и цивила те зиме 1915. Претеће војске Централних сила које су се приближавале биле су одлучне да извуку животну крв из Србије и сведу је на земљу лишену свега што чини једну нацију. Али на запрепашћење света, како извештава неколико храбрих америчких и британских дописника и фотографа који прате повлачење, већина људи никада није ни помислила да одустане од пута.

Све је почело пуцњем. Пуцањ из пиштоља, па онда и други који је однео животе аустроугарског престолонаследника и његове супруге 28. јуна 1914. Затим је месец дана касније још пуцњева дошло из аустријских бродова који су пловили низ Саву у напад на главни град Србије, Београд, на комаду земље опасаног рекама са сваке стране, Савом и Дунавом. Напад и борбе током следећа четири месеца изненадиле су европски свет јер су Срби изгледали као победници. После неколико месеци без успеха, Аустроугарска је повукла своје војске. Они су се наредне године врадили са снагом немачке војске и њеном огромном ненадмашном артиљеријом. Бугари су такође касније наговорени да се придруже борби против Срба и да се освете за пораз у претходном балканском рату 1913. године.

Традиција каже да су Срби рођени да буду борци, али знали су да њихова победа неће потрајати. Искористили су време да повећају број своје мале војске на скоро 450.000 мушкараца свих старосних група. Регрутовали су старце који су формирали Трећи позив.⁸ Чиче или „Стричеви” су без униформе и са старим турским мускетама одговорили на апел њихове нације.⁹ Влада је од Француза и Британаца тражила помоћ да замене њихове старе турске мускете. Неке модерне пушке су стигле, али само око трећине од онога што је било потребно. Још важније, послата је артиљерија која је била готово занемарљива у броју.

⁸ Трећи позив чинила су лица од 38. до 45. године старости.

⁹ Уз омладину од 18. до 21. године, „Српске чиче” чиниле су последњу одбрану. У питању су били људи од 45 до 50 година.

Што је још горе, неки од метака и граната били су погрешног калибра, и машине у Крагујевцу, главном погону за производњу оружја у Србији, морале су да поново калибришу цеви оружја. Један од разлога што Савезници нису могли да обезбеде више је тај што су и сами имали очајничку потребу за више оружја да би се борили у биткама на Западном фронту. Други проблем, подједнако тежак за решавање, био је недостатак модерног транспорта до Србије. Имали су само једну пругу која је ишла ка северу и југу са ограниченом километражом.

Владар, краљ Петар Карађорђевић, био је 70-годишњи искусни ветеран из разних ратова, који се неколико пута борио за ослобођење од османских Турака. Споменик на градском тргу је споменик ратовима из 1804, 1815, 1848. и 1877, са натписима на свакој страни.¹⁰ У неким од последњих ратова четници су се борили заједно са регуларном војском (након Другог светског рата, четници су стекли сумњиву репутацију вршећи герилске акције против Титовог режима). Са сваким ратом Србија је постепено стицала одређени ниво независности од Османлија, а Балкански ратови из 1912. и 1913. године донели су коначну независност за коју су се борили вековима.¹¹ Међутим, истовремено су победе повећале непријатељство губитника, углавном Албанаца на западу и Бугара на истоку. Та веза са Бугарском била је спорна вековима, али Срби су се увек надали и настојали да обнове своје границе из ранијег доба.

*На њобљу ће изнићи цвијеће,
за далеко неко њоколење.*

П. П. Његош.

Из књиге Олив М. Алдриџ,
Повлачење из Србије њреко Црне Горе и Албаније

¹⁰ Није наведено на који споменик се тачно мисли, могуће да је у питању Споменик ослободиоцима Ниша, који је посвећен периоду борби за ослобођење Ниша, на коме се налазе 1874. и 1877, и године 1915. и 1918. као почетак окупације и ослобођење града у Првом светском рату.

¹¹ Србија је стекла независност на Берлинском конгресу 1878. године, док су ратови наредних година донели извесно проширење територија.

ВОЈНИК

Војник представља сваког српског војника. Он је млад и неискусан; такође је зрео и искусан у војништву; и на крају, он представља старца који се борио и уморио, и боје га кости, али у њему је још довољно ватре да га натера да се бори за Велику Србију. Кроз очи *Војника* видимо борбу и трауму повлачења. Из његових мисли можемо да разумемо неумољиве захтеве повлачења.

А кроз његова осећања, мада ретко изражена, улазимо у срце Срба док настоје да пронађу своју судбину, било да је то живот или смрт.

Ова статуа приказује војнике који се боре и мало по мало стичу своју независност од Османског царства у ратовима који су се водили у 19. веку.¹²

Фото: Ненси Крамер

Ове лобање су део Ђеле-куле саграђене у знак сећања на жртве српских војника у бици с османским Турцима 1813.¹³ (Погледајте следећу страну за причу)

Фото: Ненси Крамер

¹² У питању је Споменик ослободиоцима у Нишу, посвећен је такође и Првом светском рату.

¹³ Споменик из Првог српског устанка Ђеле-кула саграђен је 1809. године после битке на Чегру (погрешку у вези са изградњом споменика ауторка понавља и на другим местима у тексту).

ДРУГИ ДЕО

ПОЧЕТАК РАТА

Ова мапа показује малену Србију одмах испод Аустро-Угарске, њеног непријатеља.
Мапа Европе.
Јавни домен

ТЕГОВНА ИСТОРИЈА СРБИЈЕ

Напори Србије да постане независна држава сежу и до 800-их година када је та земља била прво формирана као део Византијског царства.¹⁴ Њен географски положај пружао је приступ на југу до Грчке и Средоземља и на истоку до Црног мора. Због ових повољних рута, друге државе које су тражиле приступ стално су угрожавале или нападале ову рањиву земљу. После битке на Косову пољу 1389. године, Србија је током неколико векова водила бројне борбе и подизала устанке против османске власти. Краљевина Србија била је огромна земља у различитим

¹⁴ Лична интерпретација ауторке о историјским догађајима и процесима у средњовековној Србији.

временским периодима. Обухватала је Босну и Херцеговину, делове Хрватске, Црну Гору, Албанију и делове Румуније, Македоније, Косова и северне Грчке.¹⁵

Срби су учествовали у неколико великих ратова у 19. веку. Србија и Црна Гора су се бориле у српско-турским ратовима 1876–1878. године како би подржале устанак у суседној Босни и Херцеговини. Ови ратови су само продубили балканску кризу и довели до руско-турског рата 1877–1878. Међутим, резултат је била независност Србије и Црне Горе од Османског царства као и повећање њихове територије. Рат је почео када су се хришћански сељаци у Херцеговини побунили против муслиманских поседника и османских владара. Побуна се проширила на Босну. Ови резултати формализовани су у споразуму главних сила на Берлинском конгресу 1878. Још један српско-бугарски рат, чији повод је био уједињење Кнежевине Бугарске и Источне Румелије, решен је 1886. године, истовремено успостављајући предратне границе Србије и Бугарске.

Година 1908. донела је оно што се може сматрати провокацијом за почетак Првог светског рата, када је Аустроугарска формално анектирала Босну и Херцеговину. Срби су ове области видели као део онога што су очекивали да постане Велика Србија. Љути на овај чин, Срби су се мобилисали, припремајући се за борбу за ту територију. Међутим, Европа је дигла узбуну и Немачка је вршила притисак на Русију да убеди своју „словенску браћу”, како су звали Србе, да изврше демобилизацију и прихвате анексију. Након тога, Београд је био опрезан у својим званичним односима са Бечом.

Србија, узнемирена због притиска Русије, и даље је остала при циљу да Косово, Македонију и друге територије сачувају од османске владавине. Као резултат тога, започели су Први балкански рат 1912. године. Бугарска и Грчка придружиле су се Србији и Црној Гори у нападу на балканске територије које су још увек биле под османском влашћу како би ослободили европски део Турске. Били су успешни, а Турска је сведена на мало подручје концентрисано око Цариграда. Бугари су раније извојевали своје ослобођење од Османлија и укључили се у борбе, надајући се да ће проширити своју територију.

Међутим, следеће године, 1913, у Другом балканском рату, Бугарска је напала своје бивше савезнике у неуспешном покушају да поврати територију која јој је првобитно обећана. Ово је продубило непријатељство између две велике балканске земље, Србије и Бугарске. Европске силе, посебно Аустроугарска, биле су узнемирене. У међувремену, Србија је остварила контролу над Косовом.

¹⁵ Будући да ауторка у свом тексту не наводи извор за податке о границама које описује, сматрамо да је у питању слободно тумачење доступних података из литературе коју је ауторка користила приликом писања књиге.

Краљ Петар преузима власт

Током ове деценије ратовања, српска војска је 1903. године убила омраженог српског краља Александра, заједно са његовом подједнако непопуларном супругом. Човек који је постао нови краљ, Петар Карађорђевић, био је у егзилу и био је свестан завере и лоше владавине Александра. Вратио се у Србију и исправио многе грешке претходног монарха. Обновио је и либерализовао уставну владавину; уредио је државне финансије и побољшао економију и образовање. Омогућио је да школовање буде доступно свој деци, што је било од суштинске важности, јер је 80% становништва било неписмено.

Иако су ове акције краља Петра наишле на наклоност међу његовим земљацима, управо му је његова улога као монарха током повлачења из 1915–1916. и након тога донела још више поштовања. Претходно, 1905. године, Аустрија је увела казнену царину на увоз стоке, углавном свиња, што је чинило главни део извоза Србије, и то је била оштра реакција на ступање краља Петра на престо. Краљ Петар, уместо одмазде, тражио је друге трговачке руте и излаз до мора, што је представљало потенцијалну претњу преузимања контроле над територијом данашње Албаније. Управо су ову последњу акцију главне силе одбациле. Године 1913. Србија је била приморана да се одрекне свих потраживања на албанску земљу. Као резултат рата из 1913, и Србија и Албанија починиле су многе бруталне радње. Резултат рата из 1913. године су многа свирепа дела, почињена од стране и Срба и Албанаца. Ова варварска дела учинила су прелазак Срба преко албанских планина 1915. године још опаснијим. Освета албанских горштака била је брза и окрутна.

Крвава историја Балкана са његовим етничким ривалствима, различитим религијама, језичким препрекама и културним разликама наставила се и током Првог светског рата када је Бугарска вршила опсцена варварства над својим суседима, Македонијом, Косовом и Србијом. Бугарска је, након аустроугарске инвазије на Србију, одлучила касно у рату да се придружи Централним силама, казни Србију и покуша да врати изгубљену земљу. Теле-кула из рата из 1809. у Нишу* поновила се 1915. године на више места, као један од бројних варварских чинова којим су плашили становнике села у Србији и њене суседе.

Неколико година након завршетка Првог светског рата, крвопролиће се у великој мери смањило. Међутим, унутрашња ривалства у деценији пре Другог светског рата поново су покренула крваву фонтану. То је довело маршала Тита на власт 1945. и створило југословенску нацију.

* Овај језиви споменик је настао 1813. године током Првог српског устанка када су турске војне снаге нападе побуњеничку групу на челу са Стеваном Синђелићем. Срби су били савладани и уместо да се суочи са

уобичајеном казном убиства, Синђелић је одлучио да пуца и буре барута, чиме је убио себе, све своје људе и све Турке у близини. Њихове лобање, 952 њих, постављене су у бетонски стуб као упозорење Србима да престану са побуном. Само 54 лобање су остале до данас, али кула је једна од најстрашнијих знаменитости које сам икада видела.

*Каг је сјуџра јуџро освануло,
Долећеше два врана ѓаврана
Од Косова ѓоља широкоѓа,
И ѓадоше на дијелу кулу.*

*Сачувај још једном нашу Оџаџбину, нашеѓ краља и родољубе.
Сачувај још једном нашу Оџаџбину, нашеѓ краља и родољубе.*

Ова песма опева Косовску битку из 1389. године, вођену на оним што је названо Косово поље, због птица које су биле привучене огромним бројем палих војника, и Срба и османских Турака.

Ако, како је рекао Бурнс, песме чине земљу, у Србији храброст чини песме.

(Цитат Елбриџ Колби, Универзитет у Минесоти,
у: *The Sewanee Review*, Vol. 25, No. 1 (jan. 1917) Johns Hopkins University Press)

АУСТРИЈА УПУЂУЈЕ УЛТИМАТУМ

Прича ѓо замисли ауџора

Војник је стражарио испред врата од сјајног храстовог дрвета која су скривала просторију од његовог погледа, али нису могла да пригуше гласове државника док су се расправљали. „Ово је апсурдно, увредљиво и потпуно неприхватљиво”, рекао је један српски званичник. Други се сложио с њим, ударајући песницом о сто. „Добро, де”, могао се чути умирујући глас краља Петра међу узвицима осталих. „Сигуран сам да ће, ако позовем цара, он уразумити Вилхелма и објаснити му пренагљеност аустријских захтева”. Међутим, његове речи нису имале ефекта и викање и ударање по столу се наставило. Иако је желео да погледа у стражара који је био прекопута њега да би видео његову реакцију, није се усуђивао. Знао је каква би могла бити. Знао је каква ће бити реакција свих 250.000 српских војника који су преживели два недавна рата 1912. и 1913. године и епидемију тифуса која је сузбијена прошле зиме.

Србија никада не би пристала на ултиматум који јој је неколико сати раније предао амбасадор Аустроугарске. Штавише, тражен је одговор у року од 24 сата.¹⁶ Срби су били надмашени у бројности шест према један

¹⁶ За одговор на ултиматум упућен Србији 23. јула 1914. године, Аустроугарска је

у војницима и дванаест према један у артиљерији. То би био масакр над Србима чак и ако би непријатељ осетио српски бајонет у свом трбуху или пао од добро циљаног метка искусних српских артиљераца.

Многе непријатељске трупе имале су у свом саставу словенске народе из земаља које је Аустрија преузела у потпуности, попут Чешке, Словачке или Босне и Херцеговине. Аустријски официри су се морали суочавати са више од дванаест различитих језика и дијалеката у командовању овом разноврсном војском. Војник се запитао: „Да ли би они били успешни заповедници у борби? Или би Срби имали шансе када би нека словенска браћа прешла на нашу страну? Ако остане само Немачка, можда ћемо имати шансе”, размишљао је војник.

Његова дужност се завршила кад је дошла замена. Али док је војник напуштао зграду, добро је знао какав ће бити српски одговор на ултиматум из Аустрије.

РЕАКЦИЈЕ НАЦИЈА НА АУСТРИЈСКИ УЛТИМАТУМ

Аустријски ултиматум Србији, послат 23. јула 1914. године, изазвао је различите реакције међу великим европским силама. Оно за шта је Аустрија сматрала да ће бити оштра „пацка” Србији да се усклади са аустријским захтевима, послужило је Немачкој и Русији као „шамар у лице”. Британци су неко време потпуно игнорисали проблем. Њихову пажњу окупирао је „Ирско питање”.

Ултиматум је садржао десет тачака. Најувредљивија тачка за Србију бавила се истрагом убиства престолонаследника и његове жене. Аустрија је предложила да води истрагу. Све у свему, ултиматум јој је пружио могућност да уништи независност Србије. Одговор Србије требало је да буде достављен у року од 48 сати од испоруке, у 6 часова после подне.

Претходно, 4. јула, аустријски министар спољних послова гроф Леполд из Немачке, размишљајући о таквој акцији Аустрије, наводи да би немачко Министарство спољних послова пружио „безусловну подршку за сваки поступак који Аустрија одлучи да спроведе”. Гроф Александар Хојос, аустријски дипломата, тврдио је да ће Немачка лако победити у рату против Француске. Остале земље западне Европе нису обраћале велику пажњу на тзв. „Балканску препирку”.

Заправо, опште уверење било је да ништа не би било толико важно да доведе до још једног балканског рата, јер је Европа имала својих проблема. Француска је била политички нестабилна и мењала је власт седам пута од 1911. до 1914. године. У међувремену, српски принц Александар, школован у Русији, тражио је од Руса 120.000 пушака. Иако су

рок дала два дана, односно 48 сати.

обећане, никада нису испоручене. На дан када је ултиматум достављен, руски генерал Сазонов наредио је хитну мобилизацију руске војске – сат времена након објављивања ултиматума. Неки од његових војника морали су да путују чак 700 километара до својих пукова. Русија је наредила репатријацију¹⁷ 100 милиона рубаља државних средстава из Берлина, рекавши да би била неподношљива издаја да дозволе да Србија буде савладана под аустријским нападом. Руска војска и министри изјавили су да су спремни за борбу.

У Немачкој је била потпуно другачија реакција. Серију протеста против одласка у рат организовало је 100.000 Немаца широм земље. Поред тога, у Немачкој су се дешавали и други политички немири укључујући и радничке штрајкове. Нови политичари нису били навикнути да се баве последицама. Стабилност у народу била је доведена у питање док немачки генерал, Ерик фон Фалкенхајн, шеф царског немачког генералштаба, није наметнуо решавање проблема. Међутим, нису били координисани с Аустријом у вези с тим куда је требало послати немачке трупе или стационирати аустријске трупе. То је било нарочито значајно за аустријске трупе, јер су биле слабо опремљене и нису имале планинске пушке које би користили у брдовитим пределима Србије.

Сходно томе, конфузија коју је створио хаос искалила се на локалне Аустријанце са српским пореклом, са стотинама ухапшених и затвореним границама. У граду Дубровнику, у Албанији,¹⁸ погубљено је педесет мушкараца, због чега је хиљаде Срба прешло необезбеђене границе, да се врате како би служили у српској војсци. Партизани или комите, који су иначе мучили војнике, сада су се борили заједно са Србима. Трећини војника недостајало је пушака, па су Срби полицајци претресли куће како би запленили оружје у приватном власништву.

У Британији, Парламент је био толико уплетен у кризу Улстера (Ирска) да је тек неколико дана касније, 24. јула, *Лондон Тајмс* признао тежину ситуације. „Стојимо на ивици рата”.

Србија је брзо мобилисала близу 500.000 мушкараца из популације која је бројала мање од четири милиона. Четири петине њих било је стационирано дуж западног фронта, близу границе с Аустријом. Многи регрути нису имали униформе, само кошуље и врло препознатљиве српске капе – шајкаче. Неколико Рома предводило је своје јединице свирајући гајде или циганске виолине. Заправо, Роми су свирали, док се нису сусрели са аустријским митраљезима. Свирање је утихнуло јер су свирачи погинули.

¹⁷ Претпоставља се да ауторка мисли на репарацију, а не репатријацију.

¹⁸ Дубровник, данас град у Републици Хрватској, у периоду који ауторка наводи налазио се у саставу Аустро-Угарске (погрешку у вези са географском одредницом ауторка понавља и на другим местима у тексту).

ВОЈНИ СТАТУС СРПСКЕ ВОЈСКЕ

Учествовање у ратовима 1912. и 1913. године за малу земљу попут Србије са собом је носило и исцрпљивање већине ресурса. Најмање 36.000 мушкараца је погинуло, исцрпљена је национална благајна, а велики број војника са села није могао да се бави пољопривредом. Са толико људи у војсци, пољопривредну радну снагу представљале су жене, старији мушкарци и дечаци. Све то је озбиљно исцрпело залихе хране, а на неким местима довело и до велике глади. Србија је из оба рата изашла као победник и повратила Косово, које је толико битно за њену историју, али платила је огромну цену и била је хендикепирана за наредних неколико година.

Иако је храброст њених војника била хваљена широм света, Србија је рангирана као најгоре опремљена војска у Европи; горе је оцењена једино мала Црна Гора, њен непоколебљиви савезник. На пример, војници нису имали довољно пушака калибра 30, а сваки пук је имао само четири Максим митраљеза. Постојала је велика потражња муниције за те митраљезе и за савремене пушке, као и артиљеријске гранате широм ратишта Европе. Србија је имала само једно место производње, град Крагујевац. Све остале врсте оружја и муниције морале су да се увозе. Када су у августу 1914. године почеле борбе у западној Европи, Савезници су такође имали велику потребу за оружјем, па је снабдевање Србије често било последње на њиховој листи.

Сходно томе, велике западне силе и Сједињене Америчке Државе биле су запрепашћене када је Темеш, наоружани оклопни брод моћне аустроугарске војске, запловио реком Савом 28. јула 1914. године и отпочео гранатирање Београда, главног града Србије. Овај неочекивани напад на Београд ухватио је Србију неспремну, али српске борбене вештине приморале су Аустријанце да се повуку до децембра 1914. године. Дошло је до затишја у борбама, које није дуго трајало. У пролеће 1915. године комбинована немачка и аустријска војска од 20 дивизија напала је Србију. Њиховим војскама придружило се касније десет бугарских дивизија и те снаге су имале супериорну артиљерију. Немци су претходно успели да убеду Бугарску да склопи тајни пакт са Централним силама. Комбиноване трупе присиле су Србе те године да се повуку, али не и да се предају.

Кроз дугогодишњу историју борби за своју слободу, Срби су очврсли као народ. Успешно повлачење и одлазак у сигурност других земаља уз помоћ Француза и Италијана, показали су њихову одлучност и храброст. До 1916. године Срби су се придружили својим савезницима у Грчкој и победили Бугаре, што је довело до краја Првог светског рата.

Ово је њихова прича.

ОПИС СРБИЈЕ 1914. ГОДИНЕ

Србија је била једна од мањих европских држава, величине америчке државе Охајо, површине 88.360 квадратних километара. Све у свему, четири петине Србије је планинско, са јединим плодним регионом у долини Мораве, која тече од севера према југу. На северу су планине ниске, од 600 до 1.000 метара, али на југу достижу висину од 2.000 метара. Планине на југозападу, које формирају границе с Албанијом и Македонијом, уздижу се до висина од 2.500 м. Ово су планине које су Срби прешли у повлачењу.

Велике реке одвајају Србију на делове: Дунав и Сава на северу; Дрина на западу; Морава, Колубара, Дрина и Тимок дуж равница. Ове реке стварају велике поплаве у кишним сезонама. Велика клисура на граници Србије и Румуније, Ђердапска клисура, такође носи велику опасност од воде. Јужније, река Вардар повезује се са Егејским морем на југоистоку. Све ове реке биле су попришта жестоких битака у рату.

Након победа у Балканским ратовима 1912. и 1913. године и освајања територија, око 1,7 милиона људи нашло се под јурисдикцијом Србије. Становништво је сада чинило и 160.000 Румуна,¹⁹ мањи број Турака и Албанаца и 8.000 Аустроугара. Око 47.000 Рома и 5.000 Јевреја попунило је укупан број.

Војска се састојала од 10 главних дивизија од којих је свака именована за подручје из којег су дошли њени војници (тј. Морава, Дрина, Дунав, Шумадија, Тимок, Ибар, Косово, Вардар, Брегалница и Манастир и други). Регрутовање се одвијало без престанка, а добровољци словенског порекла који су живели у другим земљама прелазили су границе да би повећали редове. Најмање 5.000 српско-америчких држављана дошло је из Сједињених Држава да се боре, као и Словени који су побегли из других војски широм Европе. (Погледајте причу на стр. 200 о америчким Србима).

Превоз мушкараца и потрепштина био је вишегодишњи проблем. Сачињен је национални регистар од свих коња и волова, а они који су управљали запрегама, били су ослобођени учешћа у непосредној борби. Међутим, ове запреге су често вукле артиљерију и залихе, и волови и њихови возачи били су, ако не усред напада, онда на периферији борби и ипак изложени опасности.

Недостатак медицинског војног особља одражавао је општу националну несташицу лекара и медицинских сестара. То је један од разлога што је епидемија тифуса толико брзо прогутала нацију. Такође је резултирала мноштвом хуманитарних активности страног медицинског

¹⁹ Могуће да се мисли на Влахе у источној Србији, али они се тада нису изјашњавали као Румуни. Такође, постојале су и мале скупине Аромуна (Цинцара) у Македонији, али су они ближи Грцима. Већи део Румуна се тек после 1918. нашао у Банату.

особља које је дошло у Србију у знак наклоности према Србима и њиховој великој потреби за медицинским услугама. Волонтери из Енглеске и Сједињених Држава су предњачили, али стизали су и из Аустралије, Јапана и десетак других земаља. Међународни одзив био је огроман.

Железнички превоз је био у ужасном стању. Једина линија север-југ ишла је од Београда до оближње Ђевђелије и из Ниша до Софије у Бугарској. Ова линија је била најзначајнији вид превоза. Други видови транспорта су били ограничених капацитета и ширили су се у руралне делове земље. То је био један од разлога што су Британци и Французи имали толико потешкоћа да доставе залихе српској војсци. Постојало је укупно 8.000 километара путева различитог квалитета. Већина је била лоше изграђена и у кишним сезонама претварала се у реке блата. Превоз робе до војске праћен је бројним проблемима, а очување муниције било је од пресудне важности за српски опстанак.

Српски ратни заробљеници.
Јавни домен

Генерално, Србија је била пољопривредна земља, а њени људи су били су пољопривредници. Индустрија је било слабо заступљена, што је створило огроман проблем током рата. Оружје и муницију морали су да обезбеде Французи, Енглези и Руси. Највише су се извозиле свиње и вино у Аустрију, а Аустрија је контролисала цене да би утицала на привреду Србије. И Аустрија и Немачка су желеле лакши приступ Егејском мору, а сигурна железница кроз долину Мораве би ово решила.

Срби су били веома религиозни и ценили су своје свештенике. Прича се да је црква, међутим, чувала најбоље ученике да служе као свештеници уместо да их пошаље на европске универзитете. Неке имућне породице уписивале су своје синове углавном на немачке и енглеске универзитете. Међутим, њихова ратна искуства изнедрила су одређени број људи

који су постали познати песници и писци. Велики део њихових радова се тек сада преводи на енглески језик, тако да књижевни свет на енглеском говорном подручју још увек није упознат са лепотом њихових дела. (Потражите преведене радове у библиографији).

ТРЕЋИ ДЕО

СРПСКА ОДБРАНА

БИТКА ЗА БЕОГРАДСКУ ТВРЂАВУ

Прича по замисли аутора

Војник је чукао иза храпаве кречњачке стене на обронку планине, загледан у реку Саву у даљини. Аустријске топовњаче брзо су се кретале према ушћу у Дунав који је текао са истока. Две реке се срећу у Београду, где тврђава штити град стотинама година. Аустријски артиљеријски топови били су усмерени ка утврђењу и убрзо су испалили прву у низу паљби. Дим из пушака уздизао се у малим облацима. Брзо пуцајући, топовска посада дизала је пројектиле, пунила цеви, затварала поклопац и вукла окидаче, готово механички као у једном једином потезу.

Топови са тврђаве су одговарали, неке гранате су ударале у бродове, али већина је упадала у воду, правећи валове и мехуриће. Неки аустријски топници тражили су сигурност у дну својих бродова, али већина је наставила ђаволско бомбардовање. Убрзо су се Срби на зиду тврђаве хватали за своја тела док су велики комади стена летели са некада непробојног зида утврде. Битка је трајала сат времена.

Тврђава је штитила град стотинама година својим високим, јаким зидовима. Приметите артиљерију из разних ратова на врховима зидова и неколико отвора и врата.

Фото: Ненси Крамер

Овај аустријски бојни брод испалио је прве хице на Београд 29. јула 1914.

Јавни домен

Срби насупрот тврђави сагињали су се у својим плитким укопаним рововима на планини Цер.²⁰ Ускоро су топовњаче циљале у њиховом правцу. Нервозно су гледали како наредник издаје наређење да се пуца. Али одмахнуо је главом. „Предалеко. Сачекајте да се приближе. Сваки метак мора погодити своју мету”, и показао на своју стару мускету у отоманском стилу.

Људи су побегли са улица и пристаништа, скривајући се у подруми-ма кућа удаљених од река. Полиција је излетела из продавница и кафеа носећи отоманске мускете и реденике. Тражили су сигурна места где би могли да започну пуњење и пуцање.

Са друге стране реке, војник је гледао запрепашћено. Топовњаче су се окретале, док су друге бивале разбијене на комаде. Аустријски топовњаче, који су пали у воду, очајнички су покушавали да дођу до удаљене обале пре него што их запази оштро око Срба и не нанишани их.

Страх, који је готово парализовао Србе на планини, нестао је када су видели призор пораза њихових окупатора. Устали су сложено и бодрили браћу са друге стране реке. Победа, али тако брзо? То није било могуће, победа против велике монархије Аустроугарске. Да ли је то био трик, заседа?

Наредник је пратио њихове мисли и зазвиждао да окупи своје људе да би кренули натраг на врх планине до њиховог штаба. „Шта мислите шта се догодило?” Миша је питао Петра који је одмахнуо главом. „Не верујем тим Аустријанцима да су се тако лако предали. У сваком случају, можда је и истина, и могу отићи кући својој жени и деци сада. Не волим ове борбе. Одох”.

„То је дезетерство. Не можеш да одеш, посебно сада када смо победили у својој првој бици”. Петар је узео своју мускету и торбу и опрезно кренуо у другом правцу, да га наредник не види. Војник је гледао људе како се окупљају да чују свог команданта. Али видео је и неке како кришом одлазе као Петар. Војник је одмахнуо главом.

²⁰ За време церске операције, која је трајала од 12. до 24. августа, Београд је био уништаван од стране артиљеријских јединица друге аустроугарске армије која се налазила у Земуну.

ПОБЕДА НА ЦЕРУ

Срби су добили своју прву одлучујућу победу у биткама за планину Цер и околним селима од 15. до 24. августа 1914. године. Победили су упркос томе што су имали 70.000 војника мање него Аустроугарска. Њени војници нису били униформисани, недостајали су им опанци, праве униформе и шајкаче. Међутим, већина Срба су били искусни борци и веома мотивисани. Они који нису имали оружје, борили су се вилама и секирама, све док не би наишли на напуштене пушке и муницију.

Војвода Радомир Путник командовао је војском заједно с генералима Степановићем и Штурмом. Битка је почела у 23 часа, 15. августа, када су Срби из шумадијске дивизије наишли на аустријску предстражу на обронцима планине. Борбе у тами претвориле су се у хаос, а ујутро су се Аустријанци повукли. Следећег јутра Аустријанци су напали Србе, али неуспешно, а Срби су нанели велику штету аустријским редовима. Шумадијска дивизија и даље је опстајала.

Још једно село пало је када су прва српска Моравска дивизија и Трећа армија пробиле линије и Аустријанаца и Мађара. Срби су били навикли да се боре у планинама и користили су терен у своју корист. Битка се завршила када су Срби, опколивши утврђени град Шабац, видели да је непријатељ отишао током ноћи. Потерали су Аустријанце до реке Саве и окончали прву инвазију у рату.

Аустријско болничко одељење, непознато место.
Усђујила Босиљка Сјевановић

Међутим, са 3.000 погинулих и 15.000 рањених, Срби су платили велику цену. За непријатеља губици су били много већи – 8.000 убијених и 30.000 рањених, 46 изгубљених топова, 30 митраљеза и 140 кола за муницију. Све је то Србима очајнички било потребно. Српски генерал Штурм прикупио је извештаје о аустријским зверствима, што је довело до одмазде наредних месеци и година. Група од 19 Срба, укључујући жене и децу, била је везана и „ужасно масакрирана. Друга група од 15 људи пронађена је у сличном стању, као и неке друге мање групе закланих и унакажених људи. Женама је била исечена кожа, па чак и груди. То је била уобичајена појава по селима” (Извор: Андреј Митровић, 2007).

НАКОН ЦЕРСКЕ БИТКЕ

Прича њо замисли аутора

„Гледај, гледај, они се повлаче! Не могу да верујем!” Радомир се узбуђено окренуо свом пријатељу Божидару, и показао лево од места где је напола стајао, напола чучао у рову. Окупљени људи загледали су у полумрак ране вечери. У подножју планине испод њих могли су видети аустроугарске војнике како марширају брзим темпом у супротном смеру.

„Шта мислите, шта то значи?” – упита Божидар. „Је ли рат завршен?” упитао је с надом у гласу.

„Мислим да није, али бар се неко време нећемо борити против њих”, рекао је Радомир. „Ево наредника, можда он нешто зна”. Мушкарци су појурили према уморном нареднику који је ишао ка њима дугим корацима.

„Реците нам шта се догађа”, питали су сви у један глас. Наредник је стрпљиво одговорио: „То значи да смо отерали непријатеља са Цера, уз помоћ наших пријатеља, црногорских војника. Формирали смо савез с њима и неким новим борбеним јединицама – војском Санџака и Дринском дивизијом. Ослободили су Пљевљу први дан, а потом и друга места. Такође, наша војска је ослободила Шабац. Штаб каже да је то прва победа савезничких снага од када је рат почео пре месец дана. А ми Срби смо то урадили! Људи, можете бити поносни на себе!” Прекинули су га кличући.

„Хеј, нисам завршио. Сад лоше вести. Имамо стотине мртвих Срба који леже на овој планини. Сутра ћемо формирати групе да их пронађемо и сахранимо. Онда ћете добити неко одсуство. Али без извлачења са дужности сахране. Знаш да ће то бити тешко неким од вас. Имате пријатеље и можда рођаке тамо, али они заслужују достојанствен покоп, а мом и неким другим водовима је додељен тај задатак. Желим да то учинимо достојанствено и поносно. Ми Срби смо војници до последњег даха, а

онима који тамо леже одузет је тај последњи дах. Сада, на вечеру, а онда на спавање. Пред вама је неколико тешких дана”.

Мушкарци су престали да кличу док је наредник говорио. То што је рекао било је истина. Превише пријатеља и комшија из села је остало у тами која је пала. Превише породица ће код куће бити у жалости када глас стигне до њих. Како би човек сада могао и уживати у одсуству. Сада, када има толико мртвих које не треба заборавити.

Четири дана у августу Срби су се борили против аустроугарске војске на овом месту. 180.000 Срба је било бројчано надјачано аустроугарском војском која је бројала 250.000, али су победили ту очајничку битку, шокирајући спољашњи свет. Аустроугарска војска осветила се у оближњим селима бројним злочинима над цивилима, убивши најмање 4.000 људи. Укупне жртве из битке такође су биле велике. Овај споменик је подигнут 1928. године у селу Текериш. Четири слова „С” на предњем делу испод круне, два наопако, означавају старо српско царство и његове делове.²¹

²¹ У питању је слободно тумачење ауторке о значењу ових симбола.

Кад год би постало тешко, певали су! Овако су ове српске трупе могле да марширају сатима на великим удаљеностима.

*Јавни домен****

ПРВА ПОБЕДА САВЕЗНИКА У РАТУ

Употреба аустријских авиона по први пут за посматрање српских положаја била је готово узалудна. То је било зато што су Срби сакривали положаје пушака и људи под дрвећем огромних шума. Поред тога, обронци планина ометали су способност аустријских летача да безбедно лете.

Прва моравска дивизија и Трећа армија поново су освојиле села и тако разбиле јединство аустријских и мађарских војника.

ПОБЕДНИК

Прича њо замисли аутора

Војник је посматрао мушкарце како улазе у стару камену колибу. Бацили су своје торбе и пушке по голом поду. Исцрпљено су се испружили, користећи торбу као јастук. Ђорник је хтео да скине свој капут. Свраб због вашки се погоршао. Руке су му се тресле док је неспретно покушавао да откопча велику дугмад. Морао је да скине капут. Што се више трудио, то су му се руке више тресле. Вашке су га гризле цео дан. Ово му је била шанса да их се реши.

Нервозно је пробао следеће дугме. Без успеха. Затим и следеће дугме. Стигао је до руба дугачког капута, сва дугмад су одбијала послушност. Вичући је скочио и истрчао кроз привремена врата и уваљао се у снег, јецајући. Вашке су победиле. Кожа му је горела. Стргао је горње дугме. Затим је вукао следеће дугме све док није попустило. Јецао је и кидао капут попут лудака све док његов старији пријатељ Утрик није изашао и зауставио га.

„Друже, смири се. Уништићеш капут. Пусти да ти помогнем”. Утрик је жуљавим прстима лагано откопчавао дугме по дугме све док Ђорник није могао да извуче руке из капута. „Вашке. Гори ми кожа”. Ђорник је зајецао док се дивљачки чешао. „Морам да се решим ваши”. Гунгула је привукла остале. Беспомоћно су зурили у свог пријатеља. И они су такође патили од вашки, али трпели су.

Шта се догодило са Ђорником на путу до врха планине? Да ли је то био призор његова три пријатеља који су разнети у стотине делова и њиховог меса и одеће раштрканих свуда по снегу? Ђорник је хтео да сакупи веће делове, кости са месом које виси, врпце и дугмад са униформе. Али није било времена да се чека. Једна граната је погодила крај одреда, али ускоро би друге могле да нациљају остатак. Променили су смер успона. Било је бескорисно. Аустријанци су имали добре теренске наочаре, а тамне униформе Срба било је лако уочити на белом снегу. Некако су успели да избегну све ближу ватру аустријске артиљерије.

Сви су видели тела масакрирана гранатама. Сви су издржали дуге сате непрекидног бомбардовања из тешких аустријских топова. Ипак, Ђорник је био једини војник који се понашао као лудак.

Војник је посматрао читав призор. „Превише, превише за Ђорника”, мислио је. „Ђорник је достигао своју границу. Сада ће наредник морати да га укори и пошаље назад у штаб. Ниједан Србин не жели да га назову кукавицом или лудаком”. Окренуо се и напустио колибу. Утрик је још увек покушавао да смири пријатеља пре него што наредник стигне.

МУЗИКА РАТА И СМРТИ

Прича по замисли аутора

Старац на свом гудачком инструменту свира песме радости али и туге.

Цртеж Вивијен Калман

Нежна жалосна музика инструмента одвлачила је војника од његових мисли док је корачао кроз мрак према звуку. Убрзо је угледао логорску ватру и војнике који су лежали или седели око њене топлоте. Свирач је био стар, из Трећег позива, и по годинама је могао бити деда било ком војнику. Свирао је гудачки инструмент с таквим осећајем да извуче разне емоције његових слушалаца. Мала терца изнела је тугу песме коју је певао о српском јунаку.

Инструмент, гусле, био је познат војнику, чуо је за њих у младости када је чувао овце у планинама близу Битоља, његовог родног града. Аустријанци су се сада приближавали Битољу, а звук њихових пушака који је сигнализирао ноћни напад претећи се супротстављао брзим, живахним тоновима гусла и певачевог гласа који се појачавао док је певао о победи. Војници и гуслар су били свесни да ће се ускоро борити против непријатеља или бежати у брда. Можда би та музика умирила њихов страх и подсетила их на јунаке из прошлости. Можда би их подсетила и на куће и породице остављене да се брину о себи најбоље што могу.

Војник је уживао у последњем дугом извученом тону на једној жици гусле. Гледао је гуслара како их пажљиво замотава у платно од животињске коже. Остали војници су полако устали, узели своје торбе и пушке. И они су знали не само да је музика готова, већ и да ће ускоро чути другачију музику – злураде звуке рата и смрти.

КАТАСТРОФАЛНА БОРБА КОД РЕКЕ ДРИНЕ

Огорчена одбијањем Србије да пристане на свих десет услова аустројског ултиматума објављеног 23. јула 1914, аустроугарска влада објавила је рат Србији 29. јула 1914. године.²² Ово је значило почетак рата који ће се проширити на целу Европу и на друге далеке континенте. За Србе ово је такође значило почетак низа кампања које ће до 1916. године резултирати окупацијом њихове земље од стране освајачких снага Централних сила. Ова прича описује догађаје који су довели до битке на реци Дрини у септембру и октобру 1914. године. Са овом битком се прекренула српска срећа и то је трајало све до октобра 1918. године, када су Срби и њихови савезници поразили бугарску војску која се предала.

Чак и пре проглашења рата, аустројска влада је водила необично бруталну кампању против српске мањине у Босни и Херцеговини. Овај народ је анектиран од стране Аустроугарског царства неколико година раније. Године 1914, 26. јула, стотине ондашњих Срба из ове две суседне државе је ухапшено. У суседној Словенији објављено је ратно стање. Педесет Срба грађана Дубровника, града у Албанији, било је погубљено, а у Аустрији су неки српски Чеси претучени.²³ Једна од последица суровог понашања Аустрије било је бежање на хиљаде Срба (око два милиона) из Аустроугарске преко границе и прикључивање српској војсци. Међутим, ако би их касније заробила аустројска војска, казна за дезертерство би била тренутно погубљење.

Након српске победе на Церу, Аустријанци су марширали кроз летње врућине, а након чега су се и повукли јер су имали погрешну информацију да је српска војска за њима. Настао је хаос и свако је мислио само на то како да сачува свој живот. Мртви и рањени су остављени. Као што је забележио један писац: „газили су једни преко других у тој журби”. До вечери 24. августа, једини Аустријанци преостали у Србији били су 4.500 затвореника под српском контролом.

Понижење које су доживели од стране Срба довело је до оптужби и оштрих мера аустројских војних вођа против сопствених војника. Према њиховом уобичајеном казненом маниру, аустројски официри су предузимали екстремне дисциплинске мере. Они који би одмах појели своја

²² Аустро-Угарска је објавила рат Краљевини Србији 28. јула 1914. године.

²³ Вероватно би требало да стоји само Чеси.

следовања хране за хитне случајеве, што би изазвало велику глад касније, били су везани за дрвеће и изложени целодневном летњем сунцу. У међувремену, мање борбе са преосталим Аустријанцима у Босни водио је четрдесети српски батаљон са својим савезницима, Црногорцима.

Српски теренски топ и војници у акцији, пуцају из прикривеног положаја у пропусту.
Јавни домен, уступило др Меј Озборн

У међувремену, пре следеће инвазије Аустријанаца, Срби су прегрупписали своје снаге. Они су били навикнути на борбе у планинама. Локални партизани су долазили да им помогну. У српској војсци нису постојале „друштвене класе” као код Енглеза. Срби су говорили: „Сви смо сељаци у Србији, ово је наш понос”, што значи да чак ни високо ранжирани официри у односу на најмлађег редова нису имали посебан друштвени положај. Односи између чиновна били су више друговање него строго раздвајање.

Велики проблем је био недостатак пушака. Само две трећине мобилисаних мушкараца имало је оружје. Именоване су посебне групе које су вршиле претрес домова и заплелу пронађених пушака. Неке пушке у приватном власништву имале су прекрасне резбарене сребрне украсе, што је старинама вероватно изазвало тескобу, иако су вероватно били испуњени поносом што су могли помоћи својој земљи уступањем драгоценог оружја.

Други проблем је био недостатак униформи. Недостајало им је око 200.000 униформи. Војницима је речено да носе цивилну одећу док се униформе не набаве. Међутим, традиционална шајкача је била доступна свима и сви су је с поносом носили. Стицајем околности, Срби су добили

модерне хаубице од 15 цм, далеко супериорније од старих пушака Аустријанаца од 10 цм. Србима су такође очајнички била потребна четири бежична предајника како би се олакшала комуникација.

И поред огромних проблема, велика снага Срба лежала је у команданту војводи Радомиру Путнику, старијем али сјајном и искусном вођи. Био је лукав, добро је познавао предео, али и најбоље стратегије. Међутим, био је тешко болестан од астме и његово лоше здравствено стање често је захтевало да га током повлачења носе у носилци војници који су се смењивали у групама.

Уништена артиљерија из катастрофалног српског пораза на Дрини. Срби су опет бројчано надмашени и по људству, а посебно по артиљерији. Стрма стеновита брда пружила су неадекватне ровове за надоласеће аустроугарске гранате, којима су били добро снабдевени. *Фотографију успиуила Репортр Wonderland Travel српска туристичка агенција, Србија*

Срби се повлаче у планине

Другу инвазију Аустријанци су покренули 2. септембра 1914. године. До тад неспособни аустријски генерал Поћорек имао је словачког вођу за сваки пук. Али није имао контролу над променљивим временом и ђудљивим рекама у Србији, које у пролеће и лето могу бити благе, али у јесен и зиму постају дивље и бесне. Кошава је прелазак преко њих чинила опасним, ако не и немогућим.

Срби, међутим, нису бежали од таквих услова борбе. Као што стара национална песма каже: „Радо иде Србин у војнике”.

Неколико катастрофа је задесило Аустријанце, укључујући инцидент

када су Срби бомбардовали новоизграђени мост, препун прослављених аустријских музичара. Сви су погинули у експлозији. Аустријанци су се касније осветили изненадним нападом на Србе, потискујући их натраг да заузму још један мостобран. Војвода Путник опозвао је Прву армију из Срема, упркос савету његових генерала. Међутим, Прва армија је крваво потерала Аустријанце. Коначно су се повукли у одбрану. Уследила је изузетно скупа четвородневна битка крајем септембра. Требало је осигурати врх планине који се зове Мачков камен. Обе стране су претрпеле огромне губитке. И Срби и Аустријанци имали су око 11.000 жртава, а аустријска сила је била привремено исцрпљена.

Срби су искористили аустријску слабост и повукли се у планине где су провели ужасних шест недеља у плитким рововима. Њихова обућа, традиционални опанци, била је направљена од меке свињске коже која није била погодна за каменит терен или ровове. Губили су чак око 100 мушкараца дневно, што је било последица гранатирања из аустријских топова који су били добро усмерени на ровове. Срби нису успели да нађу заштиту коју су очекивали повлачењем у планине. На кратком излету у оближњу Босну, Срби, допуњени црногорском санџачком војском, јаком дивизијом, копали су испод аустријских ровова. Ти су ровови били удаљени само 20 до 30 метара од српских ровова. Срби и Црногорци поставили су мине и активирали их непосредно пре јуриша пешадије. Ово је био први пут да су Срби користили нагазне мине у рату, а резултати су били погубни за Аустријанце.

Укупни губици на реци Дрини бројали су 18.500 Срба и 17.000 Аустроугара. Иако су Срби овде поражени, они су се ипак прегруписали за следећу битку, која је требало да се одигра на реци Колубари. Овде је прича имала другачији крај.

КОЛУБАРСКА БИТКА – НАЈЗАД УСПЕХ!

После две велике кампање на планини Цер, Срби су потиснули Аустријанце назад. Ова борба као и битка на реци Дрини исцрпила је обе војске. Међутим, виспирени стратег Војвода Путник је видео прилику да прошири омчу коју су Аустријанци стезали око српске војске у западним деловима. Путник је организовао још једно повлачење. Приликом повлачења војска се борила, надајући се да ће Аустријанци одступити дубље ка централној Србији. Његова стратегија је успела.

Систем путева, који је и иначе био у најбољем случају примитиван, због јесењих киша је постао мочвара. Аустријске линије за снабдевање биле су поремећене, а кретање већих топова било је готово заустављено, иако су се мањи још увек могли померати. Лични извештаји аустријских трупа описивали су недостатак хране, одмора и залиха. Један такав пи-

сац, Јозеф Срамек, чешки војник, рекао је да су наредници крали пакете хране од куће, а официри су се напијали и тукли мушкарце штаповима. Људи чак нису имали ни воде. Јозеф је закључио уз напомену „да је бити у војсци из дана у дан постајало све теже”.

Српски војници марширају из победе на реци Колубари.
Јавни домен. Ускринуо др Метј Озборн

Краљ ослобађа људе заклетве

Аустријски генерал Поћорек погрешно је протумачио недаће српске војске као њихов последњи покушај отпора. Освојио је град Ваљево 15. новембра. Срби су напустили Београд и преселили владу у град Ниш 29. новембра. Путник је, након састанка са краљем Петром и другим генералима, одлучио да искористи планински терен као последњи отпор непријатељу. Његове трупе биле су веште у употреби планине у одбрани, што су показали на планини Цер. Краљ Петар, у међувремену, у скромном али искреном говору, понудио је својим трупама могућност да без срамоте или гоњења напусте војску. Разрешио их је завета да му служе. Што се њега тиче, ипак, његов избор је био да остане са војском до последњег дана.

У Бечу, главном граду Аустроугарског царства, грађани су се радовали и славили, мислећи да ће рат бити готов за неколико дана. Њихова

војска би се победоносно вратила кући. Они нису знали какве су бедне, готово изгладњујуће, услове њихове трупе морале издржати – само пола хлеба по човеку свака три дана. Дизентерија је захватила велики број војника, а променљиви временски услови су доносили снег и кишу.

Напори Поћорека да настави да шири своју војску били су онемогућени стручном контролом кретања војске од стране Војводе Путника. Поред тога, муниција из Француске је стигла у грчку луку Солун и железницом је пребачена на фронт. Тајминг је био пресудан. Долазак артиљеријских граната омогућио је Путнику да направи изненадни контрапад. Учинио је то 2. децембра и освојио неколико километара, јер су хабзбуршке снаге биле преоптерећене и нису успеле да успоставе јак одбрамбен систем. Ово, у комбинацији са ослабљеним моралом и физичким здрављем, поред осталих фактора, ослабило је аустријску одлучност. Наредна српска офанзива следећег дана узроковала је колапс аустријске линије.

До 14. децембра 1914. године Београд је поново био у рукама Србије, а по речима многих историчара и преко 60.000 аустријских заробљеника. На разочарење словенских војника у аустријској војсци, њихова српска сабраћа односила су се према њима веома грубо. Срби су до сада само слушали о бруталности Аустријанаца према невиним цивилима, старима, младима и женама. Нису били расположени за опроштај. Превише њихових сродника било је мучено, претучено, упуцано, обешено и на други начин малтретирано. Сада је дошло време за одмазду и освету.

Остатак света гледао је како поносна аустријска војска поражено маршира кући. Мали народ Србије срушио је арогантну репутацију Хабзбурга, једне од најбољих европских војски. Међутим, Срби су сада морали да се суоче са другим непријатељем, који је био подмукао и готово невидљив. То је била болест звана „пегави тифус”.

СРПСКО РАТНО ВАЗДУХОПЛОВСТВО

Свет се изненадио када је сићушна српска нација представила свој први авион 1912. године. Било је невероватно да је ова „заостала” нација постала пета у свету у формирању ваздушних снага. Српска војска је 1909. године купила два балона и послала првих шест пилота на обуку у Француску. Поново су српске вође разматрале најбоље начине да одбране своју земљу. Авиони, укључујући балоне, још увек су били у позадини војне моћи. Прве бомбе које су бачене биле су француске на оазу у Либији 1911. године, где су били стационирани Турци. Учињена штета била је мала, али идеја о нападу из ваздуха постала је стварност.

Први наоружани авион Војске Србије 1915. године. Авион је Блерио XI-2, пилот је Томић, а посматрач је Михајловић.

Јавни домен

Први српски пилот који је завршио обуку, Михајло Петровић, нажалост, постао је други пилот који је убијен у такозваној Светској војној ваздухопловној групи. Погинуо је у борбеном лету. Његова лиценца је била број 1. Први пилот који је убијен био је бугарски Топрацијев, који је погинуо враћајући се са извиђачке мисије преко Једрена у Турској. Управо током аустријске инвазије на Србију у октобру 1915. године будући славни пилот Манфред фон Рихтхофен први пут је летео као пилот. Био је познат као „Црвени барон” и постао је пилот са највише „убистава” током Првог светског рата.

Током рата са Аустријом 1914–1915, српски пилоти су имали значајне улоге у осматрању и извиђању, посебно у биткама на планини Цер, на реци Колубари и реци Дрини. Године 1915. пилоти су, као и Савезници и Централне силе на Западном фронту, додали митраљезе и мале ручне бомбе њиховим авионима. Поред бомбардовања аустријских мета, српски пилоти су одиграли значајну улогу и у нападу на непријатељске авионе који су летели над Србијом. Српски артиљерац био је први војник који је оборио непријатељски авион када су Немци 30. септембра 1915. године извршили ваздушни напад на град Крагујевац. Артиљерац је нациљао својим топом и срушио немачки авион Фарман са два члана посаде.

Француске ваздушне снаге придружиле су се Србима у априлу 1915. године у покушају да стекну контролу над небом, али немачка офанзива коју је предводио генерал Макензен започела је у октобру 1915. У међувремену, српске занатлије су производиле авионе у фабрикама намештаја, користећи француске моторе. Они су названи „Пингвин” или „Класа пингвина”, и направљено их је само неколико.

Још једна важна ствар за српске авионе догодила се када је војска започела историјско повлачење у јесен 1915. године. Француски и српски авиони преносили су рањене војнике у болнице. Током повлачења, авиони су помогли да се одржи важна веза са трупима које су се повлачиле дуж албанске обале до Драча и Валоне. Служба коју су ови пилоти имали, показала је колика је вредност авиона за војску. Њихова предност потврђена је 1916. године на Солунском фронту у Грчкој. Модерне летелице и оружја постали су доступни српским и француским пилотима и на тај начин повећали њихову ефикасност и вештину у ваздуху. Нажалост, Аустријанци су се осветили паљбом и бомбардовањем преживелих из повлачења који су исцрпљени чекали на јадранским плажама бродове који би их спасили.

Управо су се у борби на Солунском фронту српске ваздухопловне снаге препородиле уз помоћ француских пилота. Њупорт дивизија је формирана крајем 1916, а 1918. године Прва и Друга српска ескадрила, које су мноштвом летова помогле копненим снагама.

Још једном, Срби су величину своје мале земље надокнадили великим и успешним идејама.

ДА ЛИ ЋЕ СТИЋИ ПОМОЋ САВЕЗНИКА?

Писма која су изражавала очај Срба свакодневно су се слала Французима и Енглезима, подсећајући их на велику неједнакост између снага аустроугарске и српске војске. Србима су муниција и пушке били преко потребни. Испрва, одговори су били позитивни. Писмо енглеског краља Џорџа V, са његовим краљевским потписом и печатом којим обећава ту помоћ, истакнуто је у једном београдском музеју.

У међувремену, Савезници су имали своје проблеме који су били већи од потреба мале српске војске. Огромна француска војска од 1.250.000 војника и 200.000 британских и белгијских трупа сукобило се са 85 немачких дивизија које су биле сачињене од готово исто толико људи. Савезници су морали да пробију западни фронт како би зауставили напредовање Немаца ка Паризу.

Стање неизвесности српске војске било је још веће када су Руси упутили позив за помоћ против Турака. Тада је, након што је десетак идеја испитано и одбачено, предлог Винстона Черчила да се изврши инвазија на Галипоље, озбиљно размотрен. Срби нису имали среће, упркос признањима да су „жестоки ратници очеличени интензивним националним патриотизмом” (Палмер).

За само две недеље Срби су ослободили Београд и истерали Аустријанце из Србије. Ово „чудо на Колубари” поново је Србију стави-

ло у центар пажње Савезника. Али да скратим причу, упркос храбрости Срба и њиховим огромним губицима – 170.000 убијених и рањених, а око 50.000 болесних од тифуса – савезници су месецима одлагали при-скакање у помоћ сићушној нацији. Та акција се огледала у безуспешном покушају Француза да нападну са југа. Планински терен и недостатак транспорта их је обесхрабрио. У погледу трупа и наоружања, стигли су прекасно с премало људи и залиха.

И поред неких неочекиваних победа на северу на планини Цер и на другим местима, Војвода Путник је донео једину одлуку за коју је веровао да ће спасити српску нацију. Та одлука је била повлачење у три главна правца, а касније је додат и четврти правац, преко Албаније. На обалама Јадранског мора савезнички бродови спасили би преживеле и превезли их на грчко острво Крф. То би били војска, цивили, дечаци и медицинске екипе који су преживели пут дуг чак 650 километара.

Били би одведени на грчка острва Крф и Видо да се опораве. Српски краљ Петар је пратио војску, често јашући на коњу или возећи запрегу. Упорни 70-годишњи монарх сахранио је краљевске потписнике српске нације на српској страни планине која раздваја Албанију и Србију.

Историјски преседан

Војвода Путник, командант војске, боловао је од астме и других болести, али је био одлучан да прати своје трупе у повлачењу. Носили су га одани војници у затвореној носиљци како би га заштитили од оштрог зимског ваздуха. Групе војника су се смењивале на сваких 45 минута како би се одморили од напора пробијајући се кроз снег и лед, узбрдо и низ планину. Достојанствени Војвода Путник преживео је тежак пут до Крфа, али је послат у Француску где је умро око годину дана касније. Грчка је на крају убеђена да се бори против Бугара на земљи између Грчке и Бугарске која се граничи са Србијом. Међутим, после тога Грчка је обновила овај споразум.

Војвода Путник вероватно није био свестан да је његова одлука била историјски преседан. Одлука да се не предају и да се уместо тога повуку, прегрупишу војску и крену поново у борбу против непријатеља. У писаној историји оваква одлука је била трећа по реду, упркос стотинама ратова током последњих 2000 година. Зенофон, грчки генерал, први је користио ову војну стратегију 400. године п. н. е. у борби против Персијанаца. Други пут је било 1800. године када се Наполеон повукао пред Аустријанцима, а онда је обновио снагу француским трупама које су позване из резервног састава. Уз помоћ пратећих трупа Наполеон се борио против Аустријанаца и победио је код Маренга.

Да је Војвода Путник био обавештен о овој историји, каква би била његова реакција? Можда би слегнуо раменима и рекао нешто попут: „Колико генерали морају бити глупи да им не падне на памет ова стратегија. Тако је једноставно”.

Војвода (маршал) Радомир Путник, шеф свих српских армија. Био је лошег здравља због астме и других проблема са плућима, али пратио је своје трупе током читавог повлачења. Носило га је у затвореној носиљци четворо људи који су редовно ротирали положаје због тешких блатњавих и снежних путева и пењања по планинама.

Умро је 1917. године у Француској где је је хоспитализован.

*Јавни домен****

ЧЕТВРТИ ДЕО

ЕПИДЕМИЈА ТИФУСА

НАЈГОРА ЕПИДЕМИЈА ТИФУСА КОЈУ ЈЕ СВЕТ ВИДЕО

Епидемија тифуса почела је средином децембра 1914. године и брзо се ширила. Врхунац је достигла у марту 1915. године, а затим је почела да опада, делимично захваљујући хуманитарној помоћи медицинског особља из многих земаља. Британци су били посебно запажени на сцени. Званичници из других земаља су долазили да провере резултате, примећујући да су мртва тела била нагомилана на слами у зградама изван села. Болнице су имале шаторе пуне мушкараца са пост-тифусном гангреном. Ово је стање у коме месо трули, остављајући само кости које се потом дробе. Процене су биле да има чак 400.000 заражених Срба. Умрло је око 30.000 војника, као и исти број аустријских ратних заробљеника у Србији.

Влада Србије наметнула је бројна ограничења која су спречавала ширење болести. Школе су биле затворене, јавни скупови отказани; а осим за мале јединице, за већину војника била су отказана и одсуства. Кретање трупа био је минимално. Цивилима је било забрањено да путују, осим медицинском особљу. Рат који је беснео на Западном и Источном фронту довео је до тога да руте снабдевања иду кроз Србију. Владе Грчке и Румуније блокирале су караване медицинских потрепштина све док након убеђивања савезника нису због хуманитарних разлога одустали и омогућили пролазак каравана. Касније су и Румунија и Русија постале жртве епидемије која се ширила када су њихови војници кренули у борбу са Аустријанцима.

Помоћ из целог света

Лејди Лејла Пагет, супруга лорда Ралфа Пагета, шефица свих британских јединица помоћи у Србији, отворила је велику болницу у Скопљу у Македонији. Грофица Трубетској, супруга новог руског министра у Србији, допремила је две теренске болнице и преко потребне залихе. Фондација Рокефелер и амерички Црвени крст послали су два бактериолога. Французи, вечни пријатељи Србије, послали су 100 лекара из сопствених

ослабљених редова. Остатак помоћи стигао је из Шведске, Швајцарске, Италије, Данске и Холандије. Из удаљених земаља, као што су Јапан, Аргентина и Чиле, стизали су добровољци заједно са преко 2.000 других да би помогли Србији.

Против ове болести није постојао лек. Медицинско особље је користило облоге од хладног сирћета и аспирина како би болесницима ублажили високу температуру (данас се може превентивно узети лек ако неко путује у иностранство у подручје склоно тифусу. Лековима се обично може излечити болест).

Хуманитарна жеља да се помогне носила је са собом ризик. Од тифуса је умрло готово 500 чланова помоћног особља, док су се код других развиле болести са фаталним последицама. У међувремену, извештаји који су стизали у Немачку са бројем српских жртава били су радосно дочекани. Међутим, свет се у знак солидарности, удружио у борби против ове погубне епидемије. Сарадња Савезника и њихових присталица била је од суштинског значаја, јер је Велики рат ушао у разарање које је обележило 1915. годину, другу годину рата.

ШТА ЋЕ БИТИ? ТИФУС ИЛИ БУГАРИ?

Прича по замисли аутора

Километрима даље, мушкарци из шумадијске дивизије мучили су се враћајући се својим кућама и селима. Док су пешачили, група се осипала, као и у другим јединицама. Понекад су оне који су били преслаби да наставе, сељаци који су имали места стављали на своја претрпана кола. Било је случајева да су у кола хитне помоћи спуштали мушкарце на под и тако их превозили до шаторских болница на лечење. Изнова и изнова гледали су у спаљене куће, поља са великим кратерима од гранатирања и дрвореде без грана.

Војници шумадијске дивизије затекли су застрашујући приказ – тела сељака обешена на крстове, још увек непокопана и трулежна. Запрежна кола, претоварена мртвим телима, док им ноге висе са страна, пролазила су поред војника. Једно село је било потпуно пусто, осим једног старијег човека у нервном растројству. Напокон је успео да исприча невероватну причу да су сви становници села умрли од тифуса, мада због свог менталног стања, нису сви поверовали у његову причу. Неколико знатижељних војника завирило је по кућама. Неке су биле испуњене телима у распадању, а смрад је био несносан.

„Тачно је, тачно је оно што каже”, узбуђено је рекао Владан. „Мртви су, само леже и смрде. Идемо одавде! Не желим да ухватим тифус, идемо!”, рекао је, узимајући своју торбу и пушку, и кренуо сам низ пут.

„Чекај, чекај ме”, рекао је још један војник. „Бежимо од овог ђавољег посла”. Остатак групе је пратио. Један војник је поделио своју векну хле-

ба са старцем и сипао му воду. Свима би лакнуло када би угледали своје село. Неке куће су биле оштећене; села на путевима удаљеним од главног пута изгледала су готово нетакнута. Очигледно су Бугари, у журби, уништили само она на главном путу.

Како се војник приближавао свом селу, дах му се скратио. Остали су осетили његову напетост. Да ли је било ко из његове породице преживео да га поздрави? Да ли његова кућа још увек стоји? Мушкарци су прошли заједно кроз многа застрашујућа искуства. Били су попут браће. Не може се један радовати отворено када види породицу и кућу, знајући да ће други туговати, чак и полудети због онога на шта наиђу када стигну. Били су везани ратном везом. Сви су делили могућу судбину оног другог.

УМРО ЈЕ ОД ТИФУСА КАО БУГАРСКИ ЗАРОБЉЕНИК

Интервју са Бобаном Жарковићем путем писма

Деда Бобана Жарковића умро је од тифуса као бугарски затвореник у Првом светском рату. Бобан, Србин који сада живи у Калифорнији, прича ову причу свог деде као и то како је упознао Солунца. У Србији је 1915. године дошло до катастрофалне епидемије тифуса и око пола милиона цивила и војника је умрло, углавном у Србији, али и у Румунији и Русији. Многе државе су великодушно одговориле на захтеве Владе Србије за међународну помоћ.

Енглеска је послала групу из Болнице шкотских жена и друге медицинске тимове. Француска је помогла преко Међународног Црвеног крста, док су Американци слали новац и тимове америчког Црвеног крста. Ово је била најгора епидемија тифуса на свету до тада. Веровало се да је започела током 1914. године када је аустријски затвореник, болестан од тифуса, интерниран. Изузетно заразну болест су шириле вашке које носе бактерије. Може се елиминисати на једном месту, али све док су заражени људи путовали или били пребацивани, ширили су болест. Преноси се тако што се ситне ваши закаче за одећу, посебно у шавовима или на постави. Нападају људско тело и убризгавају штетне бактерије уједима.

Годинама доктори нису имали доказе о томе шта је узроковало болест. Напокон, лекар је изоловао бактерије и успео је да докаже да су ваши криве. Први корак је био темељно чишћење болница и кућа у којима су живели болесни људи. Затим су прали одећу у кипућој води са јаким сапуном да је очисте од ваши. Захваљујући напорном чишћењу и прању сваке куће и станишта, свакодневном прању одеће и употреби дезинфекцијских средстава, медицински тимови и волонтери Црвеног крста успели су да ставе епидемију под контролу.

Срећом у то време није било борбе. Срби су поразили Аустрију у нападима 1914. године. Аустријски војници брзо су се повукли назад у

Аустрију и своје домове пре него што су ваши почеле да се шире. Тифус је обично резултирао болном, језивом смрћу, нарочито ако је жртва била лошег здравља.

Жртве тифуса изгубиле вољу за животом

Пре сто година, за лечење тифуса није постојало ништа више од аспирина и облога од сирћета. У једном малом српском селу изграђена је капела у част покојној деци. У роману *Време Смрти* Добрице Ћосића, српски аутор пише да су након једног уједа вашке (научно име *Typhus exanthematicus*) људи често одустајали. Губили су вољу за животом. Међународни медицински тимови су искорењивањем ваши помогли да се обнови српски морал. Мотивација војника да бране своју земљу, сада када су били добро, била је на високом нивоу. Када су 1915. године Аустријанци поново напали, Срби су упркос томе што су били бројчано и оружјем надјачани, добили неке велике битке. Најзад, крајем те године, одлучили су да се повуку би би спасили своју државу, уместо да се предају.

Отишли су на острво Крф где су се опоравили и где су их Французи обучили да користе модерно оружје. Затим су пребачени у Солун у Грчкој, одакле су се борили против Бугара дуж границе Србије и Бугарске.

Бобан, Србин пореклом, такође пише о томе да је једном срео Солунаца. Тако су се називали балкански војници који су се борили на Солунском фронту 1916–1918. године. Солунац, војник којег је Бобан упознао, тада је био у 90-им годинама и није био у стању да Бобану много говори о својим искуствима у стравичним борбама против Бугара. Велики део борби одвијао се у планинским пределима, где су Бугари поставили гнезда митраљеза и тешку артиљерију. Срби и други савезнички војници морали су некад да се пењу на мердевине до дођу до висина где је оружје било сакривено.

Планинско камење и ниско дрвеће вешто су скривали гнезда митраљеза. Била је потребна чврста одлучност да Срби рашчисте наоружање са стена различитих висина и испуста. До тада су се Срби испунили осветом, не само због сопствене патње на походу ка слободи 1915. године, већ и због многих прича о бугарским злочинима над српским породицама и свештеницима. Овај рат је само појачао непријатељска осећања обе нације.

ОД НЕДАВНО УДОВИЦА

Прича по замисли аутора

„Куц-куц!”, на вратима колибе су се зачули оштри, брзи звуци. Јована је прекинула крпљење и отишла до врата, подигла засун и завирила у сумрак. Млади Тома, син њеног комшије, стајао је испред врата. Изгледао је уморно, а униформа му је била блатњава и растргана.

Јована је рекла: „Уђи, уђи. Да ти направим кафу? Мислила сам да си на фронту код Мораве са осталим људима из Моравске дивизије. Какве вести имаш?”, узбуђено је питала. Млади Тома је рекао: „Боље да седнеш, а ако могу, и ја бих волео да седнем. Хођао сам 22 километра од места борбе, а имам неке вести које ти се неће свидети”. Видевши на светлу керозинске лампе како јој лице постаје забринuto, помислио је: „Зашто ја морам да доносим тако лоше вести? Зашто наредник није могао доћи?” Али знао је да је наредник рањен у ногу и да је био потребан на фронту, упркос томе што је шепао околу са болном раном.

Јована је ставила џезву на шпорет, мислећи: „Лоше вести, сигурно нису за мене – о мом мужу и синовима. Јаки су и обећали су да ће се вратити кад поразе Аустријанце и Бугаре. Сигурно се ради о неком од комшија”. Окренула се и покушала да се насмеши, а срце јој је нервозно куцало.

Млади Тома нестрпљиво је подигао шољицу кафе коју му је дала. Мирисала је примамљиво, иако није била права кафа. Нико, посебно војска, није имао праву кафу, али мирис сурогата био је јак. „Како да почнем?”, мислио је. „Како ће она примити вести?” Сркнуо је кафу полако, купујући време пре него што јој саопшти трагичну поруку.

Напокон, излетело му је: „Пуцали смо на Бугаре и они су видели блиц из нашег пиштоља. Затим су пуцали сигнал и циљали на нашу батерију. Управо је месец изашао из облака, додатно осветљавајући. Циљали су у батерију и погодили све нас у рову. Ровови су били плитки јер по каменитом тлу нисмо могли дубоко да копамо, и нису могли уопште да нас заштите. Граната нас је погодила све, то јест, осим мене. Ја сам држао коње официра иза дрвећа. Сви у јами су дигнути у ваздух. Није било довољно комада да сахраним ни једно једино тело”.

Прекинуо га је врисак. Чинило се да долази дубоко из њеног тела. „Сви – мислиш на мог мужа, на моје синове, на све? Неко је сигурно побегао”.

„Не”, тужно је одмахнуо главом. „Били смо врло близу Бугарима када смо поставили своје оружје. Након што смо пуцали, брзо смо се повукли, али Бугари су имали светлост сигналних ракета и пун месец, то им је помогло у циљању. Директно су погодили. Чак су и људи у позадини, који су доносили нове гранате, погинули од експлозије и разбацаних стена. Било је страшно, страшно”, почео је да јеца.

Беспомоћна, вриснула је поново: „Мајко Божја, смилуј се, смилуј се”. Млади Тома је био затечен њеним изливом емоција. Говорио је брзо и не размишљајући шта говори. „Идем по сеоског свештеника. Доћи ће неке жене. Можеш да живиш код нас док мој отац и ја будемо прелазили албанске планине са другим српским војницима. Тамо ће нас савезници спасити”, глас му је дрхтао. „Онда ћемо се вратити и поразити Бугаре”. Заћутао је.

„Моја мајка, сећаш се ње, умрла је од тифуса прошле године док смо отац и ја били у војсци. Од тада смо без жене у кући. Ох, молим те, престани да плачеш. Престани. Идем по помоћ”.

Јована није чула младог Тому. Седела у старој столици од врбе, љуљајући се напред – назад. Прекрила је очи рукама и јецала. „Ох, Мајко Божја, смилуј ми се, смилуј ми се. Како се то могло догодити? Имај милости”.

Млади Томас отпио је последњи гутљај хладне кафе и тихо изашао на врата, навлачећи засун иза себе. Нова удовица наставила је да плаче и љуља се, док је Тома очајнички тражио неке комшије да дођу у помоћ.

Војник је стајао у тами, неспособан да утешу младог Тому или удовицу.

КРАЉЕВО – ГРАД КОЈИ СЕ ПРЕДАО

Краљево је био град од великог војног значаја и за Србе и за Немце. Био је важан за Немце, јер је имао највеће фабрике муниције у целој Србији. Заузимање би одузело Србима преко потребну муницију која им је недостајала. За Србе је предаја значила да у потпуности морају да се ослаоне на ослабљено снабдевања гранатама Британаца и Француза. Срби су се, након предаје града, повукли на југ у јесен 1915. године. Међутим, пре него што су отишли, дигли су у ваздух мост који је водио у град. Нажалост, само су га делимично уништили и непријатељи су га брзо поправили, довољно да њихове трупе могу да уђу у град. Срби су, пре повлачења, натоварили запрежна кола свом муницијом коју су могли да понесу, али то је био само делић онога што ће им бити потребно у наредних неколико месеци.

Оштри услови предаје

Након што су Немци ушли у град, кренули су ка железничкој станици, сусрећући се са чврстим отпором Срба из Друге дринске дивизије. Коначно, кад су Немци заузели кључно железничко чвориште, градске власти су морале да поклекну пред условима предаје. Заробљени плен

Немаца укључује 130 пушака које су биле натоварене на вагоне који стајали на шинама. Бугари су раније пресекли главне железничке линије, зауставивши сав српски железнички саобраћај. Остале залихе укључују вредне аутомобиле, караване, рефлекторе, летелице, гориво, медицинску опрему и непроцењиву залиху хране.

Сусрет примирја са немачким командантом мора да је био мучан и понижавајући за градоначелника Стојковића. Део услова предаје укључивао је плаћање у износу од 110.000 америчких долара, што је велика сума новца за становништво од 7.000 грађана. Овај новац је требало да буде надокнада Немцима за „штету коју су српски војници начинили”. Додајући и новац за драгоцене војне залихе, градоначелник Стојковић је био приморан да пристане на суштинске услове предаје. Грађани су били очајни.

Челници града су морали да донесу веома тешку одлуку, али та одлука је сачувала велики број живота као и материјална добра. Дужност изабраних вођа је била да заштите своје грађане непотребне патње, ако је икако могуће. Иако су Срби били очајни што су морали да униште оружје, ипак су знали да ће га Немци одмах употребити против њих, или против становника Краљева, као што су то радили по бројним местима кроз која су прошли.

Немци су испоштовали услове предаје, прихватили су новац и нису опљачкали, силовали или уништили град. Челници града су морали да направе тешку моралну одлуку, али приоритет им је био да заштите људе од извесних мука. Без обзира на то, за градоначелника је предаја градских кључева била најтежа одлука коју је морао да донесе.

ПАД НИША И КРАГУЈЕВЦА

Војвода Путник је имао само неколико могућности. Временски услови, ужасни блатњави путеви, и непријатељске трупе које су се приближавале, стезали су обруч око српских војника у централном делу Србије. Војвода је морао да доноси очајничке одлуке и пре. Али ова је била најтежа коју је морао да донесе у својој каријери. Немци су се прикључили Бугарима пред Нишом и Крагујевцем. Упркос томе што су Срби порушили много мостова, упркос блатњавим путевима и рекама које су плавиле прелазе. Како су их надјачавали, непријатељи су већ заробили на стотине војника. Отпор и морал су код Срба били на најнижој могућој тачки.

Једна од могућности је била да Срби заузму положаје на граници са Македонијом, али тај план је пропао. Друга могућност је била да се повуку и из Ниша и из Крагујевца, јер Војвода није имао довољно људи да одбрани оба града. Трећа опција је изгубљена када је српска влада одбила да потпише сепаратни мир у односу на Савезнике. Остало је само једно решење, да се напусти Србија.

ЗАРОБЉЕНИШТВО ИЛИ ПОВЛАЧЕЊЕ ПРЕКО АЛБАНИЈЕ?

Војници су међу собом расправљали коју могућност би они изабрали. Нико није желео да буде заробљен. „Заробљеништво код Бугара значи прво мучење, а онда сигурна смртна казна”, објашњавао је наредник Немања. Немци можда и не би убијали војнике, али би их интернирали у Немачку у концентрационе или радне логоре.

Милош је запитао зашто не траже помоћ од Савезника. Али наредник је објаснио: „Железница је, оно што је остало од ње, у рукама непријатеља. Нећемо моћи да превеземо опрему, јер је део пруге која је у добром стању у њиховим рукама. А делови који су лоши, па они су у јако лошем стању. Шине разбацане на све стране. Спремите се на то да ћете на леђима носити све што буде требало”. Мушкарци су уздахнули негодујући.

Када је стигла и званична вест да су два града окупирана, морал код Срба је био на најнижој тачки. Чак су и официри тешко успевали да сакрију осећања од својих људи. Док су марширали кроз своје градове или села, војници су скупљали сено, ствари и храну која им је била неопходна, али нису пустошили сељаке. Са друге стране, Немци нису имали таква патриотска осећања. Због места на којима су се борили са Србима, Немци нису добијали пакете са храном и одећом од својих кућа. Због тога све што им је требало или су желели, они су отимали.

Путникова војска, упркос непрестаним кишама и стању на путевима, снажним маршем је успела да избегне замку у коју је немачки генерал Фалкенберг намеравао да их ухвати. Војска је кренула у повлачење преко високих и опасних планина у Албанији. Ликуюћи због освајања Ниша и Крагујевца, Немци су веровали да су комуникација и транспорт отворени за Централне силе. Били су у заблуди да се замка стеже. Лукави и промућурни Срби су их поново надмудрили.

Док је гледао како Срби крећу на опасан пут ка западу, Војник се поносно насмешио.

Рањени српски војници, који нису били у стању да ходају, возе се на воловским колима.
Јавни домен

ПЕТИ ДЕО

ДОЛАЗАК ЕНГЛЕСКЕ МЕДИЦИНСКЕ ПОМОЋИ

ПРВА СТАНИЦА – МАЛТА

Прича по замисли аутора

Малта. Са именом се јавља слика зеленог дрвећа и траве и постојаност тла под ногама. Др Елси Инглс се ухватила за шипку када се брод издигао на таласу. Малта, а не Србија, требало је да буде њено следеће одредиште. Њихов задатак је сада био да поставе болницу за рањене са Галипоља, уместо за рањене из Србије. Њена мисија је била да помогне Србима, и постајала је нестрпљива због одлагања одласка код њих. Као надзорница, питала се да ли ће њене жене моћи да негују рањене на Малти. Само неколико од њених четрдесет британских болничарки је већ видело мушкарце који су тек рањени. Оне су углавном служиле у болницама које су се налазиле иза првих линија где су ране већ биле очишћене и превијене или стављене у гипс или удлагу.

Тим шкотске женске болнице је био један од најважнијих медицинских тимова који су дошли у помоћ Србији 1914. године када је беснела епидемија тифуса. Вратиле су се и следеће године да негују српске рањенике, чак пратећи их током повлачења.

Јавни домен.

Сада ће видети откинуте делове тела, обилна крварења и лобање које су поломљене мецима. Можда ће бити и пацијената којима цури мозак. Ипак, сестре су биле хитно потребне на Малти да би збринуле огроман прилив рањених савезничких војника из Галипоља. Одмахнула је главом.

Њене болничарке су биле у стању да то издрже. То су биле Британке, углавном Шкоткиње, једна или две Иркиње. Имале су најбољу обуку коју је могла да им пружи, и биле су младе и јаке. Њихов хумор и ишчекивање нових задатака већину је сачувао од носталгије. Пар њих, које су увиђале озбиљност ситуације, задржавале су своје страхове за себе.

Мушкарци у униформама Краљевске британске морнарице журцали су по палуби, припремајући брод за упловљавање. Др Инглс је отишла до главне собе, где су се болничарке окупиле. Девојке су се поређале у колону, торбе су им стајале са стране, плави огртачи су им били причвршћени око врата, а беле капе су им покривале косу на потиљку. Причале су и смејале се. Неколико њих је патило од морске болести и тихо седело на клупама. „Да”, схватила је др Инглс. „Могу оне то. Морају. Ми смо једине болничарке које ће ови рањеници имати”.

Када ће стићи у Србију?

Прича по виђењу аутора, заснована на историји

Морнари су довезли на малим чамцима, помогли сестрама да се са пртљагом спусте у њих и одвезли према обали. Кола прикачена за коње су их чекала, и сестре су их брзо попуниле. Коњи су кренули у кас, као да су се и они журили да сестре што пре виде болницу.

Убрзо су се пред њима појавиле нове дрвене зграде и коњи су се зауставили да би се путници искрцали. Сестре су гледале огољен терен, питајући се како зграде изгледају изнутра. Гледајући споља, нису уопште личиле на болницу. Више су личиле на бараке или спаваонице. Др Инглс се упутила на почетак колоне, где су је чекали министар здравља и официр високог ранга. Представили су се, а министар је рекао: „Др Инглс, сигуран сам да ваше сестре желе да се сместе и одморе пре чаја. Ово ће бити њихова спаваоница. Остало је болница”.

Наравно, дугачак пут од Енглеске до Србије био је одложен. Али колико дуго ће бити овде, питале су се? Када ће стићи у Србију? Шта ако једина пруга, која се простире од севера ка југу, и која је требало да их одведе у ратну зону, буде уништена у борбама? Питања су се низала једно за другима.

„Стрпљења, драге моје, све ће се десити у своје време”, рекла им је сетра Енид, једна од искуснијих сестара. „Наш пут је почео”. Једна по једна, сестре су кренуле за др Инглс да обиђу свој нови дом. За њих, пут за Србију ће морати да сачека.

Раније су, крајем 1914. године, чим су др Инглс и др Хачисон успоставили болницу у Француској у Абеји де Ројамон (*Abbaye du Royaumont*), журно кренуле за Србију. Тамо су се суочавали са епидемијом тифуса која је беснела и која је захватала и војску и цивиле. У то време није постојао никакав лек или терапија за тифус, али је Болница шкотских жена била веома практична и успевали су да изађу на крај са пацијентима, њиховим кућама и болницама. На одељењу је било 200–300 пацијената и било је немогуће да се заустави ширење ове заразне болести.

СЕСТРА МИЛИ И МЛАДИ СРПСКИ ВОЈНИК

Прича њо замисли аутора

Сестра Брицит је позвала из суседне собе: „Мили, требаш ми. Имамо много рањених, треба ми помоћ”. Мили притегну капу, задовољна што је сестра Брицит позвала и што може да се на неко време склони од прања крвавих завоја. Бришући руке о посебан пешкир који је био намењен само за то, подсетила се колико се у Болници шкотских жена обраћала пажња на сваки детаљ. Нервозна, Мили је пожурила у просторију у којој је млади српски војник лежао на пољском кревету. Имао је око 17 година, једва нешто старији од ње саме. Поцепана униформа му је била крвава, а лице непрепознатљиво због гримасе од болова.

Мили је дубоко удахнула и стала поред војника који је јечао у полусвесном стању. Бацила је поглед на његову униформу која је изгледала као да су га вукови напали. Онда се ужаснуто укочила. Парчићи метала су му били заборени по целом телу, укључујући и голо лице и руке. Метал је избушио униформу попут огромне шиваће игле. Благо се померио и гласно зајечао.

Мили је у даљини чула глас који јој се обраћао: „Мили, душо, немој само стајати, дезинфикуј руке. Чувај ми тацну да могу да извучим шрапнеле из тела. Пожури, у великим је боловима, и неће му бити лакше док не повадимо метал”.

Мили се окренула ка посуди са дезинфекционим средством, замочила руке у њега и истрљала их. Мучнина је постајала све већа. Изгледало јој је као да се соба врти. Никада није видела некога ко је тако тешко рањен. Како би уопште могла да помогне сестри Брицит?

„Дођи, дођи, знам да није леп призор, али можеш ти то, Мили, нема никог другог да ми помогне. Сад, чврсто држи тацну, да извадим парчиће”, рече јој сестра. Дугим хируршким клештима је нежно вадила један по један шрапнел и убацивала у тацну. Сваки пут би зазвечало. Цинг. Пауза. Цинг. Војник је отворио очи и уз дугачак уздах их поново склопио.

Док је држала танку тацну пуну шрапнела, Мили се питала: „Да ли ће умрети? Не може да умре. Премлад је и живот је пред њим, као и пре-

да мноме, када се овај ужасни рат заврши. Немој умрети, молим те, немој умрети”. Сестра је наставила са дугим једноличним послом, повремено заустављајући крв из рана које би се отвориле када би извадила шрапнел. Често је посезала за чистим завојима и стављала их. Чинило се као да су му груди и руке потпуно прекривене белим закрпама. Коначно, сестра је завршила. Сви шрапнели су били извађени. Сипала је јод на чисту газу и нежно очистила све ране кроз рупе на униформи. Војник се грчио због пецкања, повремено отварајући очи, али не примећујући ништа. Јечао је тихо и равномерно.

„Сада, Мили”, говорила јој је сестра Брицит, „носи тацну до канте и истреси је. Буди пажљива, шрапнели су оштри као бритва твог оца. Онда се врати да ми помогнеш да превијемо ране”. Мили је послушно отишла до задњег дела зграде, где се налазила дрвена кутија у коју су одлагали шрапнеле и метке које су вадили из војника. Бацила је тацну, отрчала до најближег жбуна и неколико пута повратила. Сестра је дозивала. Обрисала је уста кецељом, исправила леђа и вратила се у просторију у којој је млади војник лежао и чекао да га превију.

Схватила је да може да издржи. И наставиће то да ради изнова, када год стигне нови рањеник.

ЖЕНЕ ИЗ БРИТАНИЈЕ ДОНОСЕ МЕДИЦИНСКУ ПОМОЋ

Мејбел Стобарт, др Елси Инглис и лејди Лејла Паџет

Чим је рат између Србије и Аустрије званично почео, Енглеска и Француска су понудиле медицинску помоћ, оружје и муницију. И Сједињене Америчке Државе су се распитивале и дискретно помагале, али су званично остали неутрални до априла 1917. године. Качили су плакате и одржавали скупове у све три државе како би прикупили новац. Медицинари су утврђивали која средства су им била неопходна и организовали све. Очекујући збрињавање рањених, схватили су до зиме 1914. године да постоје проблеми који су притајени. У питању је била епидемија тифуса, најозбиљнија на свету до сада.

Уз војне лекаре, ту су биле и две женске организације и једна жена којима ће читав свет одати признања за њихова залагања у Србији. Једна од тих организација је била Стобарт болница, коју је предводила одлучна гђа Мејбел Ени Стобарт, која није била лекар, већ управник Другу организацију, Болницу шкотских жена, водила је др Елси Инглис, управник, али и хирург. Њене жене су обављале све медицинске послове, осим послова медицинских помоћника, за шта су били регрутовани мушкарци. Трећа Енглескиња је била аристократског порекла, лејди Лејла Паџет, жена некадашњег енглеског посланика у Србији, и такође је радила као медицински радник.

Гђа Стобарт је написала књигу Ватрени мач у Србији и другде, о свом раду у Србији. Причу почиње 1914. године, када су је позвали да се врати на Балкан. Пре тога је, у току Првог балканског рата, радила као лекар у Бугарској. Била је згрожена бугарским зверствима у рату и тамо више није служила.

Ове поштанске марке издате су 2015. године у част шест енглескиња које су храбро служиле током борби и повлачења.

Пошта Србије.

Уместо тога, одговорила је на позив белгијског Црвеног крста и отишла за Брисел, који су Немци већ окупирали. Непрекидни немачки напади онемогућили су оснивање савезничке болнице. Гђе Стобарт и њени сапутници су ухапшени и осуђени на стрељање у року од 24 часа. Некако су успели да изведу скоро немогуће бекство, али пре тога им је немачки заповедник одржао предавање, вичући: „Ви сте Енглези, и без обзира на то да ли сте у праву или не, ово је уништителачки рат” (Стобарт). Те узнемирујуће речи су је данима пратиле. Након бекства и повратка у Енглеску, гђа Стобарт је сазнала да Хитна помоћ Сент Џон као и део њених јединица још увек нису отпутовали за Србију.

Госпођа Сент Клер Стобарт, лево, консултује се са својом сарадницом око планова за оснивање ратне болнице у Србији 1915. године.

Јавни домен

Лепота српских предела *Прича њо замисли ауџора*

Убрзо је група гђе Стобарт била на путу да формира болницу у Шербуру, у Француској, на обалама Енглеског канала. У међувремену, тифус у Србији се отргао контроли. Изгубили су трећину лекара на фронту или од тифуса. Критично су им били потребни болничари и лекари. Гђа Стобарт се запутила у Лондон, да би се изборила са бирократијом, што јој је већ било добро познато. Средства која је тражила су била одобрена и у фебруару 1915. године са својом јединицом креће на дуго, тешко и опасно путовање до Србије. Из Ливерпула у Енглеској су запловили до грчког града Солуна, на обале Средоземног мора. Одатле су кренуле возом једином пругом у Србији која је ишла од севера до југа, до стратегијски

важног града Крагујевца, где је основала прву српско-енглеску пољску болницу.

Њена јединица је имала и седам жена лекара, што је чудило сељаке који су долазили по помоћ. „Жена лекар?“, питали су у неверици. Србија је била углавном рурална земља, која се састојала од малих села и газдинстава. Људима није било доступно образовање, па су имали скоро 80% неписменог становништва. Традиција и сујеверје су заменили свест о хигијени и здравим животним навикама. Због тога су енглески медицински тимови, осим што су лечили болести, морали и да својим пацијентима из Србије укажу и на модерне медицинске навике и важност чистоће.

Док су се возили старим пругама, гђа Стобарт је описала у својој књизи Пламени мач у Србији... „пределе обасјане признањем њихове лепоте“. Оно што није могла знати, јесте да ће неколико месеци касније, та места постати поља смрти за стотине и хиљаде Срба који су бежали. Описивала је „живописне једноспратне куће од ћерпича, планине, реке, клисуре са чистим ваздухом, топло сунце и дрвеће у цвету“. Повремене трагови уништених села или свежи гробови бацали су сенку на њено дивљење природи. Свака река и свака клисура са старинским отоманским мостићима ће у блиској будућности постати само препрека за избеглице. Мостови су често били прекривени ледом и снегом због зиме која је необично поранила, и због тога су их избеглице тешко прелазиле, повређујући се или падајући у смрт.

Сељаци којима је очајнички потребна медицинска нега

Гђа Стобарт је на крају поставила шест болница у кругу од 50 км око Крагујевца. Све болнице су биле у шаторима, јер је то било најзгодније за постављање као и због хигијенских услова. Ипак, понекад се дешавало да шатори процуре, због честих киша и олуја. Због тога се дешавало да им кревети и прибор буду натопљени. Ипак, шатори су послужили сврси, због тога што су били лаки за постављање и склапање, што је било неопходно у ситуацијама када би се артиљерија сувише приближила болницама.

Сликовито је приказивала озбиљна медицинска стања сељака који би се сјатили око болница. Најгора је била дифтерија, од које су људи умирали и на колима док су их довозили у болнице. Неки сељаци, који су били превише стари или болесни да би се возили у запрегама или колицима, умирали су у својим удаљеним колибама. Често се дешавало да, када би отац донео озбиљно болесно дете, и када би га питали шта је чекао до сада, добију одговор: „Јуче сам дошао са фронта“. Неки сељаци у почетку нису имали поверења у болнице. Говорили су: „Превише је болесна за болницу“. Одводили би дете, надајући се најбољем, а они су ве-

роватно умирали у колима која су се споро кретала. Ово је брзо престало, када су сељаци који су долазили у болнице почели да се опорављају од озбиљних болести или рана. Деци се допадало да буду у болници, и због нежности болничарки, добре неге и хране, већина би процветала. Многи би се узнемирили када би им саопштили да су оздравили и да сада могу да иду кући. Бринући се за очајничке потребе цивила, наставили су са својом првобитном мисијом – да збрињавају рањене војнике. Једноставно су поставили још шатора и радили још више.

У новембру 1915. године српска војска више није имала снаге ни људства да штити град и фабрику наоружања. Надолазећи Аустријанци покренули су велико повлачење Срба ка Албанији, која је била удаљена неколико стотина километара од овог града који се налази у централном делу Србије. Марш је трајао десет недеља, под најтежим условима. Без обзира на све, гђа Стобарт је зајახала свог чувеног црног коња и повела одану групу сељака и рањеника до врха планина. Много запрега није било покривено, док су падале ледене кише, снежне олује или док су прелазили блатњаве путеве. Морала је да остави коња и да настави да хода преко опасних планинских стаза. Са собом је могла да понесе мале залихе медицинског материјала. Народ, војници и медицинско особље некада су морали да ходају непрекидно и по 25 сати, да би узмакли непријатељима.

У Приштини гђи Стобарт је додељена група од 80 људи. Ходали су непрекидно 81 километар, са кратким одморима, док нису стигли до Дресника, где су се улогорили на напуштеној фарми. Трећег децембра почели су да се успињу на планине, а имали су само поније да понесу потрештине које су могли да натоваре. „Стотине мушкараца је лежало мртво поред пута од хладноће или глади... нико није могао да се заустави да их покопа... верује се да на тим планинама преко 10.000 људи лежи под земљом” (Пламени мач...). Након што су прешли језеро Скутари моторним чамцем и превезли се колима до Сан Ђованија, 19. децембра су стигли на крајње одредиште. Одатле су наставили паробродом до Бриндисија, а затим возом кроз Италију до Париза, а у Лондон су стигли 23. децембра.

Процењује се да је преко 10.000 људи умрло приликом повлачења, али група гђе Стобарт тврди да су сви њени сапутници стигли безбедно, без смртних случајева или дезертерства. Неки војници и сељаци су непромишљено одлучили да се врате на своја имања која су била у близини, надајући се да ће имати повлашћен третман код непријатеља. Многи су се покајали због своје одлуке када су постали сведоци почињеним зверствима.

Ови злочини су забележени и обелодањени након рата, али како се то понекад дешава, правда није била задовољена, а починиоци су били или мртви или никад нису гоњени и кажњени. Ипак, Срби су дуго памтили, а освета се десила на грчким планинама и на Солунском фронту, који је започет 1916. године, а окончао се предајом Бугара октобра 1918. године.

Вештине и усрдност ових лекара су постале легендарне и пре краја рата, као и лекара Болнице шкотских жена. Обе групе са својим медицинским тимовима персонификују енглеску храброст и снагу суочену са великим тешкоћама. Такву репутацију имају и данас код захвалних Срба, као и све остало медицинско особље које се Србима нашло у најтежим временима.

БОЛНИЧКЕ ЈЕДИНИЦЕ ШКОТСКИХ ЖЕНА ПРЕДВОЂЕНЕ ДОКТОРКОМ ИНГЛИС

Прича по замисли аутора

Др Елси Инглис

„А сад, да пребројим. Медицинске сестре – 38; запрежна колица и волови; аутомобили; комплетизаамбуланте...” и тако је др Елси Инглис пописивала свој медицински тим и залихе док су се приближавали Ваљеву у последњем кругу 45-дневног путовања морем и копном из Енглеске у Србију. Аустријски затвореници истоварили су кутије и сандуке и однели их према инструкцијама једне медицинске сестре до импровизованих болница које ће се ускоро састојати од различитих шатора постављених на брдовитим теренима.

Др Инглис се смејала у себи док се присећала примедби помпезног енглеског званичника који јој се обратио са „Моја добра дамо” и рекао јој да оде кући и да седи када је понудила медицинске услуге енглеској војсци. Седење је била једна од ствари са којима је др Инглис имала проблем. Помпезни званичници били су другачији, али убрзо је научила како да се носи са њима и превазишла је бирократију која јој је често одлагала планове.

Организација др Инглис носила је међународно признање. Годинама је била успешна у оснивању болница за жене на Британским острвима. Француска војска, очајна за лекарском помоћи од почетка рата, затражила је од др Инглис да постави болницу у огромном историјском Абеји де Ројамон у близини реке Оазе на северу Француске, где се тада водила већина борби. Др Инглис је задужила своју пријатељицу, др Елис Хачинсон, да руководи јединицом Шкотске женске болнице у Ројамону. Морала је да буде употпуњена операционим салама, амбулантом, па чак и рендгенским собама. Била је огромна, са 600 кревета и помоћном станицом за рањене у оближњем Виљер-Котре (Villiers-Cotteret). Затим се др Инглис вратила у Енглеску да скупи 30.000 фунти (енглески новац) за покретање нове болнице у Србији.

То предузеће и друга увећала би њену улогу историјске личности у пружању медицинске помоћи у Првом светском рату. Основала је 13 болница широм ратних зона у Француској, Белгији, Србији, Грчкој, Македонији, Русији и Румунији пре него што се вратила у Енглеску, где је умрла недуго након доласка.

Строга хигијеничарка, поставила је високе стандарде чистоће у болницама. Ови стандарди су претходне године помогли у сузбијању епидемије тифуса. Њу је поштовало не само њено медицинско особље, већ и медицинско особље у Енглеској и Француској. Њено особље и медицински радници у Француској и Енглеској поштовали су је због ових медицинских пракси.

У употреби су била само дезинфекциона средства, чиме се смањује могућност појаве клица и инфекција. Затим су ваши на одећи убијане кувањем одеће у води са сапуницом. Међутим, јаја закопана у шавовима одеће уништавана су посебним спрејевима. И мушкарци су прскани. Ова епидемија почела је крајем 1914. године и за четири или пет месеци је стављена под контролу у Србији, прелазећи у Румунију и Русију. Др Инглис се вратила у Енглеску да јој кажу где ће јој бити следећи задатак.

Др Инглис је такође била поборница женских права и веровала је да жене треба да имају равноправно место у друштву. Њена улога једне од првих жена хирурга која је примљена у војне болнице илуструје њену одлучност. Утицала је и на младе жене. Записи показују апел госпођице Елси Боверман од 5. јула 1916. године у којој је млада дама тражила од мајке дозволу да оде као возач код др Инглис.

Мала публикација Предстража Србаки, или српска предстража, коју је написала **др Елис Хачисон** у Србији где је била лекар, говори о шкотској женској болници и њеним искуствима током 1915–1916. у Ваљево. Предводила је трећу болничку јединицу која је слетела 28. маја 1915. у Солун у Грчкој. Њена болница била је „трећа болница на линији на северу Србије”. Те болнице су биле близу главних места борбе. Јутро након слетања лекарске екипе група је ушла у једини воз који је ишао у Србију из Солуна. Путовање по Србији било је примитивно, јер је било тако мало пруга.

Стижу потешкоће

Прича по замисли аутора

Др Хачинсон описала је заустављања на железничким станицама које су биле препуне прљавих, одрпаних српских војника, уморних од борбе, али ипак увек са добрим манирима због којих су били запажени. У возу су се возили поред „зграда разбијених гранатама, обронака брда унакажених рововима и... група грубих крстова који су обележавали гробове погинулих”. У Ниш су стигли касно увече и сазнали, на њихово

разочарање, да су „велике воде учиниле мостове непроходним за прелазак. То је значило још једну ноћ у разореном граду. Међутим, група аустријских затвореника представила је музички програм за госте „који би постидео многе професионалне британске извођаче”. Др Хачинсон је отишла у кревет мислећи да се сада суочавају са првом од потешкоћа на које су били упозорени.

Будући да се већина добровољаца пријавила за само шестомесечну службу, закључно са 30. септембром, у Крагујевцу је сазван састанак на коме се разговарало о ситуацији у кадровима због непознатог исхода рата. Одлука је била да се напусте све постојеће јединице у Србији, а да више не долазе енглеске јединице. Недавни улазак бугарских трупа у Србију помогао је да се затвори јаз у кретању у облику клешта, који би Србе могао лако заробити у јужном делу земље. Медицински тимови били би у великој физичкој опасности да се то догоди. У међувремену, већина српских трупа била је далеко од подручја Ваљева, али међу цивилима је била велика потреба за медицинском негом. У дневнику др Хачинсон наводи да „стране мисије можда пред собом имају године тешког посла, ако се болест и оскудица избаце из ове прелепе девестиране земље”. Није могла да замисли велико искушење које ће их ускоро сачекати када буду напуштали Србију.

Неколико лекара и медицинских сестара се озбиљно разболело од цревних болести. Кувари су у међувремену чули узнемирујуће вести да ће се испорука шећера смањити на 200 г по особи недељно. Енглези су волели врло слadak чај, а ово је био ударац за њихов морал. „Нема шећера за чај?” била је уобичајена примедба.

До 5. јула 1915. године, Болничка јединица бр. 2 завршила је са постављањем болнице у Ваљеву и примала своје прве пацијенте, а све више их је пристизало. Планиране су најмање три Болнице шкотских жена. Инвалиди су транспортовани у спорим запрежним колима означеним црвеним крстом. Рањени војници шепали су у дугој поворци, болно вукући своја тела. Били су прашњави, прљави, обучени у крваве поцепане униформе, често са похабаним чизмама или без њих. Они су у најкраћем могућем року бивали опрани сапуном који је војницима недостајао и обезбеђена им је чиста униформа или болничка одећа.

Показало се да је комуникација на различитим језицима тешка, али често је „добро” значило готово све. Оближњој француској мисији, која је била за цивиле из града, била је потребна медицинска сестра и послата је једна из Болнице шкотских жена. Медицинске сестре су по потреби прискакале у помоћ француским и српским болницама које су се тамо налазиле. На крају су постојале болнице и у Младеновцу и у Лазаревцу. Пет година касније, Срби су поставили фонтану у Младеновцу у знак сећања на др Инглис и особље Болнице шкотских жена.

Паковање и неизбежно повлачење

Савезници су наставили са напорима да дођу до српске војске, али препреке су биле превелике да би се превазишле. Британске снаге заустављене су са запада, али Французи су успели да дођу до долине реке Вардар стратешки значајном железницом. Међутим, Бугари, који су ушли у рат 20. октобра 1915. године, преусмерили су своје снаге са напада на Србе на југу, и уместо тога, 20. новембра прекинули француско напредовање у долини реке Вардар. До 12. децембра све савезничке снаге су одустале од покушаја и вратиле су се у Грчку. Последња нада да ће Србима помоћи савезничке силе се угасила. Срби су били препуштени сами себи.

Прва јединица Болнице шкотских жена никада није знала, кад поставе своју шаторску болницу, колико дуго ће се задржати на једном месту. Када се непријатељ приближио задњој српској стражи, лекарски тим је обавештен да се спакује и крене са повлачењем. Иста судбина задесила је и другу хуманитарну групу у Србији. Болнице које је Лејди Пагет основала у Скопљу успеле су да измакну. Међутим, енглески род хитне помоћи и Лејди Пагет су остали и Бугари су их заробили, заједно са неким медицинским сестрама које су одбиле да оставе рањене.

Сви медицински тимови у Ваљеву започели су са коначним паковањем запрежних кола и утоваром вагона. Особље друге две болнице у Ладановцу и Лазаревцу такође се брзо спаковало и придружило се докторки Инглис у Крагујевцу. Одатле су се поделили у две групе, при чему је једна група постала део повлачења. Остали чланови тима остали су у Крагујевцу са др Инглис да би се побринули за тешко рањене Србе. Ноћима су се носили са непрекидним гранатирањем, али др Инглис је била мирна и то је уносило мир међу остале. Живели су са сталним гласинама о нападима Немаца или о Британцима који долазе да их спасу.

Упркос „бедном стању мушкараца” жене су уживале у „лепоти излазака сунца (и) слави заласка сунца”. Др Инглис и др Холвеј и друге су у болници Цар Лазар у Крагујевцу заробили Немци у новембру 1915. године. Све жене су спавале у једној соби и слушале гласине о предстојећим бомбардовањима. Др Инглис их је мирно игнорисала и заспала.

Болница је била испражњена 9. фебруара 1916. године, а „хронични” инвалиди су послати кућама. Већина тешких болесника одведена је у мађарске болнице. Преосталих неколико тешко рањених који су месецима били инвалиди одведени су у аустријске болнице на даље лечење.

Дана 11. фебруара, под аустријском стражом са фиксним бајонетима, остали тимови Болнице шкотских жена послати су на север. Имали су строго наређење да не комуницирају ни са ким током путовања. Међутим, срели су Српкињу у чекаоници у Београду која се није бојала главног аустријског службеника. Рекао је да могу разговарати с њом, али искључиво на немачком. Желела је вести о свом супругу, ког су жене случајно знале. Уверили су је да му је боље.

„Врло добро”, понављала је изнова и изнова. Поновили су оно што је рекла, а службеник се насмејао. Очигледно није разумео српски језик. Група је коначно стигла до Беча, где су пуштени у америчку амбасаду. Наставили су према Цириху у Швајцарској, „наша срца пате због људи које смо оставили, који још увек чекају и верују”.

Др Инглис је наставила свој посао након што се вратила у Енглеску, говорећи о трагедији српског народа, прикупљајући средства за њих, и радећи на томе да пошаљу јединицу у Месопотамију, место британских борби против Османлија. У августу 1916. отпутовала је у Румунију, где се бавила сличним пословима као у Србији. Тамо је основана болница за помоћ Југословенима из Аустрије, који су у борби против Руса били заробљени. На захтев прогнане српске владе, Руси су их ослободили да би формирали српске борбене јединице против Немаца. То су били људи српског порекла, али су живели у земљама које су Аустријанци претходно освојили и морали су да се придруже њиховој војсци. Када су били у српској униформи и под српском командом, храбро су се борили против Бугара, иако уз велике губитке. Од јединице од 14.000 људи, у бици у Добруци у Румунији, преживело је само 4.000 Југословена.

Докторка Елси Инглис умире у Енглеској

Остали извештаји медицинског особља о повлачењу

Британски ратни дописник Гордон Гордон-Смит био је у Липљану када су објављени извештаји о напредовању бугарских војника. Путовао је са пријатељем и упознао три медицинске сестре француског Црвеног крста, у пратњи руског војног лекара и његовог особља, који су се упутили ка Призрену. Гордон-Смит и његов пријатељ удружили су се са одељењем Болнице шкотских жена, који су такође кренули ка Призрену у својим амбулантним колима. Пре него што су кренули на пут, Гордон-Смит је, користећи теренске наочаре, видео бугарске шрапнеле како пуцају по врховима брежуљака. Бугарске трупе су ушле у српске линије и пуцале су на железничку станицу удаљену око 300 метара од места на којем је Болница шкотских жена паркирала своја амбулантна кола.

У близини је била српска коњичка јединица. Чувши пуцњаву, отишли су на станицу, сјахали и почели да пуцају на Бугаре. Међутим, раније током ноћи, бугарска пуцњава алармирала је шкотске жене, и одлучиле су да у својим амбулантним колима нестану у тами. Несрећни Гордон-Смит и његов пријатељ морали су да ходају до Призрена.

Већина медицинског особља повлачила се пешке. Неколицина је успела да се превезе амбулантним возилима, али често је долазило до застоја због пуцања гума, кварова или заглављивања у лепљивом блату. Ноге волова и људи бућкале су по влажним земљаним путевима у ду-

Др Елизабет Рос

боком блату. Неки аутомобили клизили су са планинских стаза у пукотине, што је доводило до смрти или повреда путника. Проналажење склоништа за ноћ, посебно након што је поново почео снег, често је било препуштено случајности. Госпођица Татам, сестра из Енглеске (види причу на стр. 81) написала је да је њих двадесет спавало код Рашке у „ужасном ђумезу... у неописиво прљавој соби, преко штале пуне армијских коња, а пред веће собе у којој су израђивали гранате!”

Једну ноћ провели су у гостољубивој албанској колиби, препуној избеглица, војника и медицинских сестара. Стока са фарме је такође делила исти простор како би била безбедна од ниске спољашње температуре. Госпођица Татам је написала: „С једне стране мој комшија је било топло и удобно теле!”

Британска медицинска сестра, Олив Алдриц, прокоментарисала је приликом проласка поред првих лешева уз пут: „Петоро људи је лежало укочено и беживотно преко наше стазе”. Нико их није приметио; сви су прошли поред њих, само прелазећи преко или заобилазећи мртва тела... Њен возач запрежних кола рекао је: „Није добро”. Многи аустријски затвореници на путу су молили за хлеб. Није имала хлеба за јадне изгладнеле мушкарце.

Прокоментарисала је: „Било је страшно... знали смо да ће у наредних неколико дана бити мртви... да више никада неће видети своје домове или своју земљу”.

Када су цивили стигли до планина, многи од њих су се предомислили пред призором застрашујуће планине и почели су да се враћају кућама. Стотине, можда и хиљаде војника такође су променили курс и напустили их. Краљ их је разрешио заклетве, па реч „напустили” њихов чин не описује на одговарајући начин. Жене које су остале у повлачењу углавном су биле медицинске сестре и пружале су медицинску помоћ коју су могле уз оно мало залиха које су спаковали на мазге. Мазге су купљене по повољним ценама јер су копита мазги могла боље да стоје на леду и снегу него копита коња. Већина коња је била остављена, а многи су били скоро изгладнели. Уз то, мазге су могле да преживе са мање хране. У пустим планинама зими се могло наћи веома мало хране, и за човека и животиње.

За сељаке и друге цивиле, повлачење је значило пљачке, чак и убиства од стране албанских лопова који су скитали. Неки Албанци су у свом бесу чак посезали за секирама да им одсеку главе и удове. Ови мушкарци су и даље желели освету због рата из 1913. године и наставили су да практикују нека од најгорих кривичних дела против немоћних, ослабљених Срба. Као резултат тога, многе породице су се вратиле и покушале да дођу до својих домова, али су претрпеле још веће бруталности

од руку Бугара. Поступци Бугара били су тако грозни, да су након рата спроведене истраге, и казне су, кад је то било могуће, изречене. Нажалост, осећања мржње и страха између две земље нису се могла лако угасити и трајала су дуги низ година након завршетка рата.

ОСТАЛЕ ЕНГЛЕСКИЊЕ КОЈЕ СУ ПОМОГЛЕ

Лејди Лејла Пагет – енглеска хуманитарка и медицинска сестра

Трећа жена која је позната по својој преданости Србима и она која је ту замало изгубила живот била је лејди Лејла Пагет. У Србији је живела и пре, када јој је супруг био британски представник у овој земљи. Њен први контакт са британским војним медицинским особљем био је 1912–1913. године, током балканских ратова, када је помогла оснивање војне болнице у Београду. Вратила се у Енглеску након ратова. Али када је сазнала за аустријску инвазију на Србију, одлучила је, упркос савету свог супруга и пријатеља, да се одрекне сигурног, луксузног живота у Енглеској. Одлучила је да поднесе тешкоће волонтерске медицинске сестре.

У Србију је стигла у новембру 1914. године. Отпутовала је у Скопље, где је понудила своје услуге великој британској медицинској мисији. Тамо се појавила тифусна болест, што је донело стотине војника на лечење. Касније је и сама Лејди Пагет постала једна од заражених пацијената. Срећом по њу и Србе, опоравила се након што је провела неко време у Швајцарској. До јула 1915. године била је довољно здрава да се врати у своју вољену другу домовину, Скопље. Повлачење је почело те јесени, а након што је болница евакуисала све осим најозбиљнијих случајева, она је донела храбру одлуку да остане са тим пацијентима.

Бугарска је до тада окупирала Скопље, и напослетку, након што су сви рањени послати у друге болнице, вратила се у Енглеску. Иза себе је оставила писмо у којем је изразила своја најдубља осећања: „Увек сам имала срдачне симпатије према Србији и српском народу, и

Лејди Лејла Пагет

увек је постојала нека специфична веза између њих и мене, која ме је натерала да мислим на њих с љубаву, чак и када сам далеко од њих, веза која ме је натерала да дођем у Србију са једнаком радошћу као да сам се вратила својој кући. Још једном и искрено, хвала вам свима и видимо се поново”. (Srbija.com/Serbian Literature)

Нажалост, због догађаја наредних година, више никада није видела своју вољену Србију.

Др Изабел Хутон

Служила у Болници шкотских жена

Др Изабел Хутон

Др Хутон, иначе позната као Лејди Емсли Хутон, била је још једна жена лекарка коју је одбио Медицински корпус краљевске војске. Али као и др Инглис, потражила је Болницу шкотских жена и понудила им своје ретко образовање као психијатар. У почетку је била помоћница лекара и патолога 1915. године и радила је у шаторској болници у граду Троа у Француској. Убрзо су је послали у Србију, затим у Солун у Грчку, где је стигла у децембру 1915. године.

Њена помоћ је била потребна и у другим болницама, док се коначно, у октобру 1918. године није пребацила у Врање у Србији, након што су Бугари потписали мировни споразум. У Врању је остала годину дана, основала локалне болнице, потом се преселила у Београд и радила до 1920. године. Помагала је Шеми за добробит деце Лејди Пагет на Криму. Њено последње службено место у војној болници било је у Севастопољу, али због руског грађанског рата, болница је била евакуисана у Цариград. Тамо се залагала за помагање руским избеглицама. Као и друге жене о којима је реч у овој књизи, и она је добила орден, српски орден Белог орла, за велики допринос.

Вратила се у Енглеску 1920. године, али током Другог светског рата отпутовала је у Индију где је био стациониран њен супруг. Њен последњи посао био је руковођење Индијском службом за социјални рад Црвеног крста и неким другим организацијама.

Док је била у Србији и Грчкој водила је белешке: „Чим се човек из Србије опорави, он почиње да пева и игра. То је у његовом карактеру и неодвојиви део његовог живота, баш као и обрађивање земље. Њихова омиљена песма била је 'Тамо далеко'. Неке од нас певале су заједно са војницима... и завеле смо тај леп језик”. Она је, попут многих Енглезана, волела и обожавала Србе, а Србија је постала њен други дом. (Погледајте ову песму на стр. 90)

Др Кетрин С. Макфаил Ортопедски хирург у Србији

Др Кетрин С. Макфаил

Кетрин и њена сестра Изабел пошле су стопама свог оца лекара у ери када је мало жена могло да се бави медицином. Када је 1914. почео српско-аустријски рат, обе сестре су се придружиле тиму Болнице шкотских жена. Женама није било дозвољено да приступе оружаним снагама ни у једној земљи, али овај тим (види причу о др Елси Инглис, стр. 37) пружио је драгоцену медицинску помоћ Србији. После помагања у успостављању чувене француске болнице у Абеји де Ројамон, преселили су се у Србију. Изабел је именована за болничког помоћника, а Кетрин за хирурга.

Њих две нису биле сифражеткиње, као већина жена у Болници шкотских жена, али их је повезивало пружање медицинске помоћи Србији. Међутим, када је Кетрин стигла у главну шкотску женску болницу у Крагујевцу, била је разочарана што јој није понуђено радно место за које је била једина квалификована. Пребацила се у Војну болницу у Београду, што је изазвало незадовољство у Болници шкотских жена. Ипак, провела је свој живот радећи у Србији.

После рата основала је своју малу болницу, Енглеско-српску дечију болницу у Београду. За своју ратну службу одликована је орденом Светог Саве и Црвеног крста Србије. Године 1928. Енглези су је одликовали орденом Британског Царства. Међутим, осећала је да јој предстоји још посла, па је 1934. основала болницу за остеоартикуларну туберкулозу у Сремској Каменици. Тамо је радила све до 1941. године, када су Немци заробили и њу и остале Британце. Ослобођена је и враћена у Енглеску, али се 1945. године, након завршетка Другог светског рата, поново вратила у Београд. У то време странци нису били добродошли као пре, а Србију је последњи пут напустила 1949. године. Умрла је 1974. године, као „хероина у рату и миру” (Универзитет у Глазгову – прича и биографија).

Евелина Хаверфилд

Енглеска сифражеткиња постаје српски ратни радник

У малом удаљеном планинском српском градићу постоји угравиран надгробни споменик. Пише следеће: „Овде лежи часна Евелина Хаверфилд, најмлађа ћерка Виљема Скарлета III барона Абингера и Хелене не

Магрудер, његове жене са дворца Инверлоки, Форт Вилиам, Шкотска, која је завршила свој посао у Бајиној Башти 2. марта 1920. током рата 1914–1920. Радила је за српски народ и борила се као равноправан борац, прави јахач и највернији пријатељ! Почивај у миру”.

Евелина Хаверфилд

јахања. Од детињства је уживала у јахању и убрзо је постала део елитних српских коњаника, мада није била припадник војске.

Након што се српска војска повукла из Србије, Евелина је постала командант транспортног тима Болнице шкотских жена који је отишао у Русију. Жене су скратиле косу и обукле елегантне униформе. Њихов задатак је био да уђу у подручја борбе и пронађу и транспортују рањене и исцрпљене војнике до болнице. За те напоре добила је орден из Русије. Тимови Болнице шкотских жена су се, када се повећала опасност због руске револуције, вратили у Енглеску. То Евелину није обесхрабрило да у Енглеској за време рата настави да помаже и она се придружила Флори Сандес у оснивању фонда за српске војнике и заробљенике.

После завршетка рата, Евелина се вратила у Србију да помогне у оснивању сиротишта за велики број српске деце која су у рату изгубила једног или оба родитеља. Место које је било одабрано за то налазило се у планинском ланцу Бајина Башта, месту великог сиромаштва и са мноштвом споменика војницима који су погинули у бици на реци Дрини. Међутим, 1920. године добила је упалу плућа и умрла у 52. години у овом граду.

Српски народ је и даље захвалан овој Енглескињи која их је храбро служила. Године 2014. у музеју је постављена нова плоча посвећена Евелини која садржи њене меморабиле. Сахрањена је у Бајиној Башти са пуним војним почастима. На дан њене сахране, град је затворен у њену част, а причало се да је целокупно становништво присуствовало из љубави и поштовања према овој Енглескињи која је дала свој живот да им помогне кроз ужасно тешко ратно време.

Флора Сандес

Енглескиња која се придружила војсци Србије

Флора Сандес

Флора је стекла славу у тренутку када је као Енглескиња уписана у српску војску 1914. године. Имала је 38 година и живела је живот угледне даме док није одлучила да путује по свету. Прича се да је једном, док је била у Америци, у самоодбрани убила човека. Већ од раног доба видело се је тражила узбуђење и авантуру, а прилика да се пријави као редов у српску војску била је сувише примамљива. Србија је имала једну од ретких армија које су женама дозвољавале да се боре. Пре него што се пријавила, Флора Сандес кратко је радила са службом хитне помоћи која је у Србију послата само осам дана након формирања.

На линијама фронта, Флора се храбро борила ризикујући свој живот за друге и брзо је напредовала у чин наредника. Међутим, делила је са мушкарцима више од борбе. Волела је тркачке аутомобиле, пушење, пиће и друге мушке активности. У једној борби прса у прса, тешко је рањена шрапнелом, а поручник је ризиковао живот да би је повукао на сигурно. Тежина ране није је обесхрабрила, и када је била довољно здрава, вратила се на фронт. Преживела је чак и шпанску грозницу. За своја дела добила је мноштво ордена.

Повратак у цивилни живот Флори је тешко пао. Упознала је и удала се за Јурија Јуденича, „белог руског” официра 1927. године. Али, политички проблеми и немачка инвазија 1941. године отежали су њихов брак, а Јуриј је умро те године. Флора се није плашила нациста и опет је, са 65 година, носила униформу и служила у југословенској војсци. Међутим, Гестапо ју је заробио и испитивао, и морала је редовно да подноси извештај њиховој канцеларији. Након што се рат завршио, одлучила је да отпутује у Јерусалим, где је живела са својим нећаком. У својим каснијим годинама, њено највеће узбуђење били су одласци на годишња окупљања Удружења Солунаца, и тамо је могла да рачуна на то да ће је третирати као хероину.

Провела је своје последње године у Сафоку у Енглеској, где је умрла у 80. години. Историја је бележи као жену испред свог времена, која је свету показала шта способна и храбра жена може да постигне.

ШЕСТИ ДЕО

ПРИЧЕ О ХРАБРОСТИ

БИО ЈЕ ТО БОЖЈИ ДАР

Интервју аутора с Лазаром Јовановићем

Божидар Јовановић је имао 16 година када су га 1914. године, убрзо након убиства престолонаследника Аустрије Фердинанда у граду Сарајеву, затворили аустроугарски војници. Божидар није био затворен јер је прекршио закон, већ због српске националности, а Срби су били под сумњом због убиства будућег цара. Нападач је био босанске националности, али је био део подземне терористичке групе која је деловала ван Србије. Због тога су многи Срби који су живели и студирали у мађарском делу царства били или затворени или су напустили то подручје.

Божидар је провео годину дана у аустријском затвору пре него што је Међународни црвени крст успео да му издејствује слободу. Његова младост много је допринела да буде ослобођен. Његову причу прича његов најстарији син, Лазар Јовановић, становник Канзас Ситија, у Канзасу.

Божидар се некако безбедно вратио у свој дом у Београду, иако су до тада Србија и Аустроугарска већ биле у рату. Наишао је на српске војнике који су га узели под своју заштиту. Пошто је имао мање од 18 година, није могао званично да се придружи војсци. Отприлике у ово време Војвода Путник је донео тешку одлуку да се његова војска мора повући из Србије због недостатка трупа и муниције. Очекиване залихе Савезника нису стигле и претпостављало се да неће ни стићи. Срби су то већ знали, иако нису званично обавештени. Тако је започело велико историјско повлачење у зиму 1915. године.

У војсци која се повлачила било је око 225.000 војника. Војницима је наређено да у својим селима сакупе све дечаке старије од 12 година. Било је укупно 20.000 до 30.000 младих. Тачан број није познат. Овом регрутацијом спречили су да их Немци заробе и одведу на принудни рад у логоре у којима су често умирали од глади. Немци су били познати и по томе што су захтевали од старијих дечака да носе немачку униформу и да се боре са њиховим трупама. У повлачењу је учествовао и непознати број сељака, сигурно на хиљаде. Они су напустили своје домове и своја имања, које је непријатељ спалио и уништио. Понекад су остављали заробљене породице унутра док су куће гореле. Многи који су се повлачили понели су своје ствари у запрежним колима која су вукла два до четири вола, и

своје свиње и овце. Животиње су им касније биле неопходне као извор хране, али су и саме постајале преслабе због недостатка хране. Породице су, кад су морале да закољу животињу, делиле храну са својим комшијама и великим бројем дечака.

Последња група избеглица били су чланови енглеских медицинских тимова, укључујући и Болницу шкотских жена. Они су поставили привремене болнице и десет сталних болница дуж линије повлачења, где су бринули за медицинске потребе цивила као и рањених војника. Последња линија српских војника је штитила задњи део колоне која се повлачила. Они су често учествовали у окршајима или акцијама задње страже, тако да се број жртава из претходних борби повећавао. Место и време борбе пажљиво је бирао генерал Путник, који је одмеравао терен, број расположивих војника и снабдевање муницијом пре него што би дао наређење за борбу.

Само половина од можда 300.000 или више је преживела. По породичној причи, у неком моменту, пре него што је стигао до пута за прелазак албанских планина, Божидара је нашао његов старији брат Богољуб, који је седео на коњу. Угледавши јадно стање свог млађег брата, Богољуб му је дао пар чизама и топлу одећу.

„То ми је спасило живот”, са захвалношћу је рекао Божидар. Недељама су он и остали пролазили кроз кишу и блато. Њихова одећа је била у комадима и већина мушкараца је изгубила или похабала чизме и ишла босонога или је умотавала ноге у крпе и кукурузне љуске. Срби су носили необичне ципеле од свињске коже које се називају опанци. По лепом времену биле су напуњене сеном или ношене са дебелим чарапама и биле су удобне. Врх им је закривљен да би им било лакше да се пењу на брда и планине.

Најгоре је тек било пред њима. Кад су почетком новембра стигли на косовску равницу, ухватила их је једна од најстрашнијих снежних олуја које памте. Дубок снег није био само тежак за ходање, већ је онемогућавао људима и животињама да траже храну, као што су то могли да чине по пријатном јесењем времену.

Залихе хране су одавно било исцрпљене, а пре него што је почео снег, војни камиони су доносили дневна следовања која су се састојала од килограма хлеба по војнику. Овај хлеб био је једина храна коју је војска могла да обезбеди својим војницима, а скоро ништа није остајало за сељаке. Камииони нису могли да се провлаче кроз дубок снег или да ризикују да буду заглављени у дубоким блатњавим рупама које су направили волови. Неки преживели су рекли да су били без хране по седам дана и да су јели снег да би остали хидрирани и живи.

Иако је војска запленила волове сељака да вуку њихову артиљерију, морали су да почну да напуштају и уништавају оружје. Близу дуге линије Срба у повлачењу, Немци, чија су оружја била тежа, имали су исти проблем.

Херој приче, Божидар, десно на слици; у средини је Миодраг, брат; лево је Богољуб, старији брат. Сва тројица су служила у војсци.
Фотографију браће Лазар Јовановић је усљужио Ненси Крамер

Немцима је било јасно да чим Срби крену непознатим стазама у планине, биће тешко, ако не и немогуће, пратити их. За Србе сигурност је лежала у планинама.

За прелазак непредвидивих албанских планина било је потребно недељу дана или више. Путници су данима ходали без хране или чак без места на снегу где би могли да одспавају неколико сати. Неочекивана појава страшних Албанаца, који су познавали планинске стазе, изненадила би и уплашила сељаке и друге цивиле. Албанци су још увек били бесни што су Срби 1913. године заузели њихову територију у Другом балканском рату, иако су главне силе Европе поништиле тај услов за предају, а земља је враћена Албанцима.²⁴ Они су и даље били у осветољубивом располо-

²⁴ Није јасно шта ауторка мисли, током 1913. године било је оружаних сукоба из-

жењу. Њихов владар, Есад Паша, издао је наредбу да се Србима обезбеди сигуран пролаз, али Албанци су често игнорисали његову наредбу и пљачкали или убијали сељаке и војнике.

Савезнички бродови чекају преживеле из повлачења

Коначно, прва група преживелих стигла је до плажа у Скадру, где су их чекали савезнички бродови. Отприлике половина од укупног броја до тада је умрла, а тај проценат је био још већи када су били у питању дечаци. Син министра образовања је био један од оних који најалост нису преживели. Ипак касније на острву Крф, министар је потиснуо своју тугу и наставио са радом на проналажењу школа и домова за младе који су преживели повлачење.

Процењује се да је између 5.000 и 7.000 дечака преживело стравично путовање. Кренувши из Београда, као на пример Божидар, у току четири месеца прешли су више од 650 км. За оне друге, који су живели јужније и ближе планинским прелазима, путовање је трајало шест до осам недеља хода. А за готово све, прелазак сурових планина по уским или непостојећим стазама трајао је седам до десет дана. Ноћу често нису могли да нађу никакав заклон ни плитке пећине да би се одморили.

Лазар поседује Албанску споменицу и орден који је додељен његовом оцу као и свим војницима и омладинцима који су преживели повлачење. Његов отац, као и многи други ветерани, не воли да говори о повлачењу. Лазар је причао да су његовог оца и већину дечака Французи одвели у Француску или Енглеску, где су били удомљени и где су се школовали до краја рата. Његовог оца су послали на кратко време у Гренобл у Француској, где је завршио средњу школу.

Божидар постаје војник

Након што су се опоравили, преживели војници са острва Крф придружили су се војној зони, француским и енглеским трупам у Солуну у Грчкој, како би протерали Бугаре из јужног дела Србије током 1916–1918. године. Божидар је сада имао довољно година да носи униформу и пушку. Био је део шест пукова Срба који су се борили против Бугара на зимским теренима и на планинским гребенима, често преузимајући најхрабрије или најопасније задатке. Бугари су се први од Централних сила предали у октобру 1918. године. Након губитка овог савезника, Немци су схватили да је немогуће да победе у рату.

међу албанских група које су упадале преко границе и пљачкале становништво и српске војнике. У тим сукобима Срби су продирали дубоко у унутрашњост њихове територије.

Божидар се касније вратио у Француску, похађао универзитет и стекао докторат у области финансијског планирања. Понуђено место у београдској банци вратило га је кући, где се оженио и основао породицу.

Почетком седамдесетих година прошлог века због проблема са Титовом диктатуром, Божидар и његова супруга преселили су се у Сједињене Америчке Државе, где је њихов син, Лазар, дошао још 1965. године. Његов брат Војко Јовановић се 1969. придружио Лазару и неколицини чланова породице који су већ били у Сједињеним Државама. Божидар је умро 1974. године, а сахрањен је у Либертивилу у Илиноју. Његово име, Божидар, традиционално се даје мушком детету сваке друге генерације у породици Јовановић. Оно буквално значи „Божји дар”.

За Божидара и његове потомке очување живота током ужасних година рата је заиста био „дар од Бога”.

ЦРНОГОРСКИ ВОЈНИК БОРИ СЕ ДА ЈУГОСЛОВЕНИ ПОСТАНУ ЈЕДНА ДРЖАВА

Инџервју са Робом Паландачићем њуштем телефона и мејла

Робов деда Лука Паландачић имао је само 14 година и јахао је на очевом коњу када га је аустријски наредник заробио и одвео у оближњи аустријски војни логор. То је било у малој земљи Црној Гори у селу високо у планинама. Црногорци су били савезници Србије и често су се борили на њиховој страни, као што су то чинили 1914. и 1915. године док српска војска није напустила Србију. Лукина породица имала је дом у Котору, прелепом црногорском граду на обали Јадранског мора, и још један дом у планинама, у којем су живели шест месеци годишње. Овако су живели више од 60 година.

Робова бака, по имену Параскева, дошла је из руске колоније близу слободне луке зване Сулина на Црном мору, која је била део Османског царства. Удала се за Радета Паландачића, који је живео близу Јадранског мора на западној обали Црне Горе пре руско-турског рата 1877. године. Раде је вероватно имао прилику да ради у овој слободној луци, због комерцијалних веза између Венеције и Котора са прелепим заливом. У луци Сулина, роба из источног дела обале Црног мора, као што су персијски ћилими, увозила се у Румунију, Мађарску, па чак и Аустрију. Параскева је имала само 17 година када се удала за Радета. Током њиховог брака, она му је родила осморо деце. Последње дете, дечак по имену Лука, рођен је када је имала 46 година.

Тројица њихових синова преселила су се у Америку пре Првог светског рата, али Лука је због својих година остао у Црној Гори. Много мушкарца из Котора, који је тада био у саставу аустријске империје, служили су у аустријској војсци, било као добровољци или регрути. Старији брат Јоко имао је скоро 24 године када је почео рат и носио је аустријску униформу. Рађен је вероватно у јуну 1917. године. Брзо се опоравио због

доступности добрих медицинских услуга у тадашњим аустријским трупама. Био је у пешадији или у артиљерији, Роб није сигуран. Верује се да је Лука учествовао у кампањи на реци Пијави у Италији, где је број жртава био изузетно висок.

Лукина прича се уклапа у већи наратив о стварању Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1919. године од стране великих сила. Међутим, Роб је тврдио да породица његовог деде није била политички радикална. Они су били задовољни аустроугарском влашћу. У Котору су живели 60 година и живот им је био добар. Током Првог светског рата, Лука је већи део свог времена служио борећи се на италијанско/хрватском фронту. Италијани никада нису окупирали Хрватску због успеха углавном етничке хрватске војске на челу са фелдмаршалом Боројевићем. Лука је такође кратко борио у западном делу Словеније после рата. Као једна од победница савезничких армија, Италија је била разочарана када њихови територијални захтеви око Јадранске обале нису одобрени на послератној мировној конференцији.

У вођењу италијанске кампање, хрватско-босанске снаге које су обухватале Лукину јединицу, у основи су се припремале за проглашење послератне уједињене Југославије. Ова унија била би од пресудног значаја за више земаља које су биле укључене. Краљ Петар и други српски лидери дуго су чезнули и борили се за заједницу више држава које окружују Србију. Била би то стара српска империја, преименована у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца. У ствари, то је уродило плодом 1919. године, под условима које су поставили савезници, али због унутрашњих несугласица краљевство је трајало само неколико година.

Висок ниво економског развоја Словеније, земље северно од Србије, сигурно је био „ратна награда” за нову југословенску монархију Карађорђевића. Потенцијалну унију делом је постигла крв тих трупа, укључујући Луку Паландачића, који су бранили територију од Италијана.

Међутим, солунска кампања против Бугара била је нарочито брутална. Високи планински ланац Сокол и суседни врхови били су толико строми да су се у коначним очајним корацима морале користити мердевине.* Три српске дивизије, 122. дивизија, шумадијска и резерве, освојиле су Сокол, Козјак и друге врхове које су Бугари успешно бранили претходне три године од британских и француских покушаја заузимања.

Српски напади подсећали су на кампању од пре 550 година, средином 1300. године коју је водио владар Србије, Стефан Душан Силни. Победио је на овим планинама. Пре него што су почеле битке 1917. године, свештеници су подсетили српске војнике на овај велики догађај и позвали их да одају почаст Стефану Душану њиховом победом 1918. године.

**Напомена аутора:* Породица има разгледницу из манастира у овом крају, што вероватно упућује на то да је Лука био у једној од шест српских дивизија које су победиле Бугаре. Траже потврду за ово и били би захвални да добију информације. Било која вест која стигне аутору ове књиге, биће прослеђена.

СНАГА ЉУДСКОГ ДУХА

Интервју са Бишевцем Благонићем у тумачењу Бранка Босилова, водича

Бишевац Благонић, историчар из Краљева у Србији, прича о искушењу свог деде током бекства из више армија Централних сила у зиму 1915. године. Ова прича укључује такве незамисливе тешкоће, да се поставља питање каква моћ лежи у људском духу да остане жив у временима екстремне патње.

Његов деда Блажо Бишевац имао је само 22 године када се са три брата пријавио у српску војску. Четврти брат је одбијен јер је био осакаћен. Њихов отац, који је имао више од 45 година, чуо је да је и његова јединица позвана. Он је припадао Трећем позиву.²⁵ То је значило да је његов отац имао војно искуство и имао је више од 45 година. Трећи позив је сазван тек када су јединице првог и другог позива регрутовале све могуће људе. Овим старијим мушкарцима обично су биле додељене комуникацијске дужности, али су понекад морали и да бране задње линије. То је било према законима трећег позива и правилима регрутовања. Остали војници из првог и другог позива су се при повлачењу први евакуисали. Трећи позив је морао да брани залеђе војске која се повлачила, што је за њих често значило сигурну смрт. Ту је спадао и Бишевчев деда, али он је био поносан што ће умрети на овој дужности бранећи своју земљу.

Браћа Бишевац, као и остали у њиховој дивизији, претрпели су незамисливе тешкоће. Једно од најтежих раздобља било је када су прелазили равнице Косова. Јака, непрестана киша претворила се у једну од најгорих мећава која је забележена у српској историји. Потпуно неприпремљени за снег и лед, на стотине војника и избеглица умрло је од хладноће и глади. Бишевац каже да је његов деда био седам дана без хране док се пробијао кроз висок снег. Мушкарци су се умотавали у ћебад да би се утопили. Пре него што је почео снег, омоте од платна су пунили травом и то носили као обућу. Зауостављање у потрази за храном или спавање значило је сигурну смрт, па су настављали даље. Имали су нешто пчелињег воска који су жвакали. Неки су пронашли сиров кукуруз који су јели, због чега су после имали стомачних проблема.

²⁵ Мушкарци старости од 38 до 45 година су припадали „Трећем позиву”. Преко 45 година старости чинили су „Последњу одбрану”.

Време је утицало и на кретање Немаца

Али, временски услови су зауставили и напредовање немачке артиљерије. Иако су њихове трупе имале зимску одећу и довољно хране, тешко марширање кроз дубок снег их је успорило. Заостајали су километрима за српским војницима и сељацима, који су се кретали брзином пужа.

Срби су били распоређени у војне јединице по месту где су живели. Мушкарци који су живели на једној страни планине одлазили су у једну јединицу, а мушкарци са друге стране у другу јединицу. У малим градовима попут Краљева, који се налази у централној Србији, све трупе су биле распоређене у чувеној јединици Шумадије. Иако је ово изгледало као практичан план, јер су имали људе који су се међусобно познавали, кад би артиљеријска граната збрисала топовску посаду или би митраљез почистио групу, губитак је био неподношљив за заједницу.

На локалном споменику су угравирана нека од места на којима се борила Шумадијска јединица, укључујући Битољу, Скопље и Куманово. Спомен-обележје одаје почаст војницима који су служили 1912–1918. године. Србија и друге балканске земље међусобно су се бориле 1912. и 1913. године, пре него што их је напала Аустрија 1914. Можда је ту Благо постао искусан војник.

Нигде хране ни склоништа

Након што су оставили Косово иза себе, мушкарцима је наређено да крену непредвидивим вијугавим путем до Скадра како би пронашли храну у Андријевици, али је храна која је чувана у тамошњим војним магацинима била испражњена. Хране није било нигде. Обесхрабрани, али одлучни, кренули су до другог магацина у Подгорици. И тај магацин је био празан. Готово онесвешћени од глади и плачући од разочарања, неки су покушали да пронађу пут који би их одвео њиховим домовима. Већина њих се вероватно или смрзла или умрла од глади, јер су били километрима далеко од кућа. Упркос позиву сабораца да остану, они су ипак отишли. Чинило би се непримерним називати их „дезертерима”, јер је краљ Петар приликом најаве повлачења укинуо заклетву на верност коју су сви војници дали њему и Србији, допуштајући им да напусте војску, уместо да крену пут тешког и непознатог повлачења.

Скупљајући оно мало храбрости што им је остало и позивајући се на братске везе, што је било типично за Србе, остатак је кренуо за Скадар. Тамо су добили медицинску помоћ и нешто хране. Али, очекиваних бродова више није било. Војници су закаснили. Бродови су кренули неколико дана раније са војницима и цивилима који су стигли пре њих.

Војници су имали приоритет у односу на цивиле, али женама и деци је било допуштено да на осталим бродовима попуне преостала места.

Немци су сазнали за њихов план бекства и Јадран је био препун подморница које су вребале. У овој мисији своје животе ризиковали су чланови италијанске бродске посаде. Поред тога, бродови нису могли дуго да остану у луци, јер су их нападали аустријски авиони. Хидроавиони су пуцали из митраљеза и бацали бомбе на беспомоћне људе на плажама. Људи су тражили уточиште у пристаништима и оближњем дрвећу и зградама, али многи нису могли наћи заклон. По плажи су на све стране лежали лешеве војника и цивила.

Једина алтернатива преостала обесхрабреним остацима трупа и цивила била је да одморе неколико дана на сигурном месту далеко од плаже и потом крену низ обалу до Валоне удаљене више од 100 километара. Већина је некако успела на дугом путу, на коме су пронашли раднике грчког Црвеног крста који су им давали храну и одећу. Енглеско медицинско особље збрињавало је њихове ране и промрзLINE. Хранили су се супом или када није било супе – водом, јер њихови изгладнели стомаци испрва нису могли да поднесу уобичајену храну.

Француски бродови стижу у Валону

Када су неколико дана касније француски бродови стигли у Валону у Албанији, француски морнари су помогли Србима да уђу у мале чамце и упутили их до бродова. Чим би се попунио, брод је одмах напуштао луку, пловећи цик-цак како би умањио шансе да га потопе немачке подморнице које су вребале.

Бишевић каже да је његов деда, иначе човек ситне грађе, имао само 36 килограма када су га спасили. Али деда је за само 17 дана повратио снагу и здравље и сматрало се да је довољно здрав да би се могао вратити активној дужности. (Као што је случај са многим причама, ови се бројеви препричавају много пута, и тешко их је проверити)

Војници су их одвели на грчко острво Крф, где су повратили здравље и започели обуку са новим француским оружјем које им је обезбеђено. Мушкарци су добили нове униформе и залихе француске војске. Како би одали почаст својој храбрости, дозвољено им је да носе традиционалну српску капу шајкачу.

Након што су се извештили у коришћењу новог француског оружја, укрцали су се на бродове на Крфу и упловили у луку Солун. Одатле су копном прешли у северни део Грчке, где су, заједно са француским и британским снагама, обновили борбу против Бугара. То подручје је близу јужне границе Србије. Срби су почели да постижу значајне победе. Француска и енглеска војска заједно су узалудно водиле двогодишњу

кампању, „Солунску капању”. Нису успевали да постигну никакав напредак због ширења болести попут маларије; слали су на стотине савезничких војника кућама јер су од маларије били превише болесних да се боре. Рат је мировао све док Срби нису стигли са одлуком да поврате овај део своје домовине.

Међутим, 1916. године, с приливом шест пукова који су обновили здравље и морал, борбе су се водиле интензитетом какав раније није виђен. Неуједначене равнице, прекривене огромним разбацаним стенама и јамама у које су се Бугари снажно утврдили, биле су изазов Србима који су насртали. Поред тога, морали су да савладају ужасне планине да би заузели добро скривена бугарска митраљеска гнезда. Артиљерија је вучена конопцем, као у италијанској планинској кампањи. Срби су се борили немилосрдно против бугарских трупа, светећи се за приче које су чули о злочинима код куће. Злочини су укључивали силовања и мучења, вешања људи, чак и свештеника, и разапињања жена.

Бишевац каже да је његов деда имао 26 година кад се вратио кући. Невероватна чињеница је да нико од мушкараца у породици није био рањен или повређен. Једног од браће заробили су Мађари и држали га три године. Породична легенда каже да је он имао нешто другачије искуство из рата. Био је згодан и добро грађен и наишао је на наклоност међу усамљеним мађарским женама. Барем се тако прича.

Што се тиче Блаже, он се оженио Станом неколико година касније. Имали су само једно дете, ћерку, која је умрла. Бишевац је поносно показао фотографију Стане и Блаже. За Блажу рат се никада није завршио, упркос мировним споразумима и обећањима новог краља Александра. Он је имао ужасне ноћне море због страшних искушења која је доживео током снежне олује и преласка ледене реке Дрине. Враћали су му се призори животиња и људи који се даве у њеним брзим и хладним водама. Пред њим су непрестано биле слике његових сабораца како болују или умиру од непријатељског метка. Скоро је умро од глади. На његовом лицу на фотографији види се сва мука. Имао је само 58 година када је умро. Био је човек који је патио без одмазде током целог свог одраслог живота. Он је био само један од стотине српских војника који су имали снагу духа и тела да преживе те изазове.

ИЗМЕЂУ ЖИВОТА И ЧАСТИ

Чешке легије – интервју са Милошем Хрволком
путем електронске преписке

Шеснаестогодишњи дечак морао је да направи један од два тешка избора, а један од њих би могао бити опасан. Врбовала га је аустроугарска војска и борио се против Руса. Сигуран избор био би наставак борбе са Аустријанцима. Али, Руси су му били браћа; они су били браћа Словени. Како је могао да настави да убија своје сроднике? Са овом одлуком се сучавао прадеда Милоша Хрволка током Првог светског рата. Прадеда је био у Италији када су Италијани коначно добили важну и крваву победу над моћном војском Аустроугарске империје. Милош прича о томе чега се сећа о дилеми свог прадеде.

Име Милошевог прадеде је изгубљено, али његово презиме било је Брнковић. Како је доспео у заробљеништво, такође је прича која недостаје. Годинама пре тога његову породицу су Аустроугари присилно преселили из Словачке у Аустрију, заједно са стотинама других словачких породица, да би уклонили религијску баријеру. Породице су биле присиљене да се одрекну православља и пређу у католичанство које је практиковало царство. Поред тога, они су били добри пољопривредници, а царству је била потребна већа производња хране.

Када је почео Први светски рат, младићи који су се приближавали осамнаестој години били су у непрестаној опасности да буду регрутовани. Купили су их са поља или док су шетали путевима без старијих мушкараца који би их заштитили. Дечаци обично нису имали могућности ни да се опросте, тако да породице нису тачно знале шта се десило са њиховим синовима. Они су беспомоћно претпостављали да су дечаци регрутовани. (Током ових година велики број Словена и Мађара емигрирао је у Америку)

Докле год је Милошев прадеда служио у аустријској војсци, тражио је прилику да побегне. Шанса се коначно указала након битке коју су Аустријанци изгубили против Италијана код реке Пијаве од 15. до 23. јуна 1918. године. Италијани су остварили одлучујућу победу, заробивши много ау-

Младићу, непознатог имена, одата је почаст у маузолеју гробља Зејтинлик у Солуну. Много младих његових година борили су се у српској војсци услед недостатка људи због високе стопе смртности
Фото: Ненси Крамер

стријских војника, и убивши или ранивши на хиљаде. Тада је Милошев прадеда, заједно са другим словачким војницима, побегао у оближњу руску царску јединицу.

Битка је била огроман губитак са укупно 150.000 војника убијених и рањених на обе стране. Много Аустријанаца се утопило покушавајући да пређу реку како би побегли од италијанских пушака. Река је названа „Крвава река”, јер је крв стотине мртвих војника испунила неколико километара. Вода је иначе била смеђе боје, али према породичним причама, због ове катастрофе црвена река је годинама носила своје ново име.

Словаци који су избегли регрутацију, заједно са мушкарцима из Чешке и Словеније, на другим местима су формирали своје јединице и придружили се савезничкој страни. Верује се да се прадеда придружио једној од ових јединица. Чеси су желели да стекну независност Моравске и Бохемије у Аустријском царству. Словаци и Словенци желели су слободу од доминације Мађара.

Срби ојачани добровољцима мештанима и из иностранства

Добровољци, Чеси и Словенци, као и они из других места, формирали су 1914. мале наоружане герилске јединице. Неки су побегли из аустријског заробљеништва и придружили се руским јединицама које су биле у близини и такође ратовале против Аустријанаца. На крају је то била војска од око 40.000 људи. Године 1917. постали су познати као чешке легије и учествовали су у руском грађанском рату, на страни трупа оданих цару или Белој армији. Борили су се против његових противника, познатијих као бољшевици или Црвена армија.

Бољшевици, који су у октобру 1917. преузели руску владу, неколико месеци касније потписали су Брест-литовски мир са Немцима. Касније, 17. јула 1918. године, бољшевици су погубили цара и његову породицу. Али чешке легије су наставиле борбу против бољшевика на истоку у Сибиру и на северу близу Архангелска, док се 1920. године нису коначно распале и вратиле кући.

Милошев прадеда је рањен негде у борбама и умро. Његова породица је сазнала за његову смрт, али никада нису сазнали тачне околности. Знали су да је храбро покушао да спаси своју част када је дезертирао од Аустријанаца. Да је ухваћен, вероватно би био одмах упуцан. Била је то храбра одлука за 16-годишњег дечака. Одлучио је да брани своју словенску браћу и због тога је његова породица била поносна.

СТУБ ШУМАДИЈСКЕ АРМИЈЕ

Интервју са Босиљком Стевановић, српским водичем

Управо су велике породице попут Радојевића одговарале на позив без поговора када је Србија позвала. Очистили су пушке, спаковали руксаке и ако нису имали старе униформе, обукли најтоплију одећу. Затим су се придружили својој јединици када је пролазила поред њихове куће или планинске колибе. Сви мушкарци са исте стране планине придружили су се једној дивизији. У овом случају то је била Шумадија, названа по великој шуми у близини.

Фотографију свог деде Александра Радојевића уступила Босиљка Стевановић, српски водич

Ова породица је послала Александра и његову петорицу браће. Оставили су своје породице у малом селу Ивањица, где су живели други рођаци и могли да се брину једни о другима. Имање је било препуштено старцима и младићима; због тога је жетва била лоша, а Срби су се у многим местима суочили готово са гладовањем. Многи чланови породице Радојевић бавили су се увозом и извозом, што је било веома уносно, али узели су пушку да служе својој земљи.

Након вишемесечне борбе, Шумадијанска дивизија стекла је почаст за своју храброст, али Немци и Аустријанци су почели да окружују малу српску војску која је преостала. Војвода Путник је наредио повлачење војске преко албанских планина. Никада се не би предали Централним силама. Браћа Радојевић су преживели повлачење и отишли у Солун 1916. године да наставе борбу. Годинама касније, један од браће, Милан, постао је дипло-

Антоније – Анта Радојевић служио је у српској војсци. Завршио је инжењерство.
Успушила Босиљка Сивановић, њејова унука

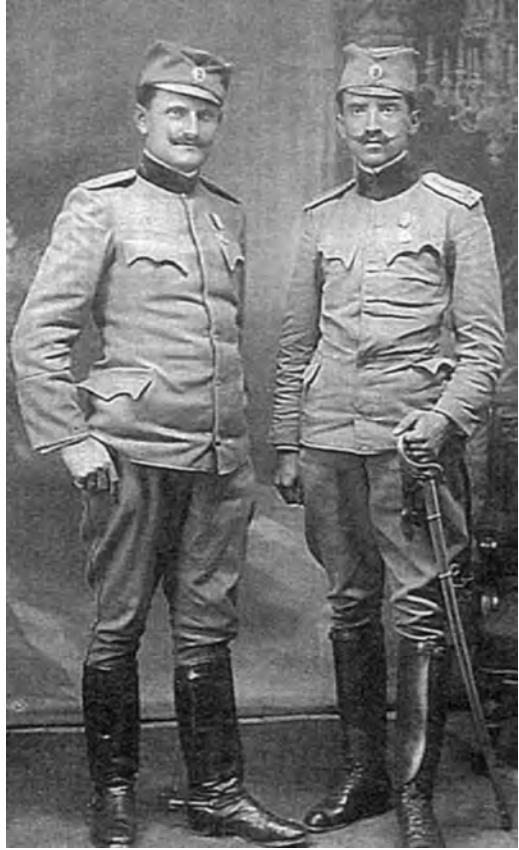
мата и радио је у различитим југословенским амбасадама до почетка Другог светског рата. Његов посао отежали су притисци комуниста. Босиљка га описује речима: „Комунисти су од његовог живота направили пакао на друге начине”; иако он није убијен, убијени су многи други који нису били наклоњени Титовој влади.

Други брат, Антоније, по занимању је био машински инжењер и након завршетка Првог светског рата постављен је за министра саобраћаја у влади премијера Пашића. Прича се да су за време његовог мандата возови заиста стизали на време. Стекао је репутацију јединог министра који се није обогатио на својој позицији. Нажалост, Александра су погубили комунисти 1944. године због учешћа у опозиционој групи.

Босиљка је као дете често слушала како деда Александар прича причу о повлачењу. У зимским ноћима би, док је гулио јабуке, причао причу од речи до речи увек на исти начин. Њена мајка би понекад

приговарала деди због приче коју су чули стотину пута, али он је био глуп за њене речи. Чуо би само свој глас како рецитије трагичну причу о томе када су он и његова браћа преживели повлачење. Босиљка се присећа „сећам се да је био брижан и нежан према мојој сестри и мени. Његово крило је било најудобније и најутешније место за нас”.

Она додаје: „Тај неизбрисив призор старог деди како љушти јабуке и рецитије своју причу по сећању, отићи ће у гроб са мном”.

Двојица браће Радојевић.
Имена непозната.
Устиуила Босиљка Сїевановић

Обућа коју је већина српских војника морала да носи. Зову се опанци и направљени су од свињске коже. Преврнути врх олакшава пењање на брда или планине, али материјал је осетљив и лако се похаба. Многи мушкарци су морали да прибегавају коришћењу трака од платна испуњених травом или сламом када нису могли да носе опанке.

Јавни домен

СЕДМИ ДЕО

ПОЧИЊЕ ИСТОРИЈСКО ПОВЛАЧЕЊЕ

ОДЛУКА ЈЕ ДОНЕТА

За Србе ситуација је била очајна и што је још важније, чинила се безнадежном. Трупe три непријатеља опкољавале су српску војску. Под њиховом контролом је било само неколико стотина квадратних километара, а залиха су имали за мање од две недеље. Лондонски дописник Гордон-Смит је написао: „Десет дана нисмо чули пуцањ”. Недостатак хране за животиње осудило је стотине хиљада животиња на гладовања. „Српска ствар је изгубљена”, закључио је Гордон-Смит у својим списима.

Дана 24. новембра 1915. године, владино веће је размотрило све могућности. Није било много избора, али донета је одлука да предаја није опција. Војска ће евакуисати Србију повлачењем преко планине Проклетије у Албанији. У лукама на Јадранском мору савезнички бродови спасили би војнике и избеглице. Да иронија буде већа, назив Проклетије значи „Проклете планине”.

Разлог више да се не предају

Неколико чињеница је утицало на доношење одлуке. Прво, Срби су се обавезали Савезницима да неће потписати сепаратни мировни споразум с непријатељима. Србија може бити поражена, али не и освојена. Друго, предаја је значила крај династије краља Петра. Морао би да абдицира. Треће, чланови Владе би били ухапшени и вероватно протерани из Србије.

Са друге стране, благајну Србије су исцрпила два балканска рата, а остатак је раније послат у иностранство. Краљевска породица, неки владини службеници и српски војници не би имали никаква средства. Војска је била физички и ментално исцрпљена. Епидемија тифуса као и непрестане борбе су их потпуно изнурили. Време је наредних месеци било непредвидиво, а велике количине снега би марш могле учинити готово немогућим. Војска би морала да уништи све своје оружје, осим малих планинских пушака. Уз то, транспортна кола, аутомобили и било које друго возило које би могло користити непријатељу, такође би требало да буде уништено.

Све што се не би могло пренети на животињама такође би требало уништити. Коњска копита нису била поуздана у планинама, па су само волови и мазге могли бити натоварени потрешитинама онолико колико су животиње могле да носе. Коњи би били напуштени, можда би неке купили или украли Албанци, а други би гладовали до смрти.

Није било времена за организовање, тако да је војска требало да путује у мањим групама, а не у редовима. Заправо, ово је била предност јер су храна и преноћиште били ретки. Понекад недовољни за одред, а камоли за пук. Првобитно су планиране три руте. Једна рута ишла је до Скадра у Црној Гори, друга до Драча у Албанији, а трећа такође до Скадра, али јужном рутом. Последња рута је она којом су кренули краљ и његови владини службеници. Краљ, тада стар 71 годину, и који је због стања близу слепилу те године именовоа свог сина регентом, јахао је и ходао читавим повлачењем, као и његов син. Понекад је стари краљ возио запрегу, чиме је инспирисао песму „Краљ Петрова четири вола” док је возио до Валоне, око 100 километара јужно од Драча. Несрећне трупе које су прекасно стигле у друге луке биле су приморане да такође пређу додатни пут до Драча.

Када је трупама објављена вест, Гордон-Смит је забележио: „Лица многих (заповедника) који су се борили у пет победоносних кампања обојила је туга и горчина. Они би радије били у борбеној линији и... умрли на челу њихових људи, уместо да гледају овај трагични час”. Додао је да је војска „извршила своју дужност и више од своје дужности... барем је њихова част била нетакнута”.

Војник, који је слушао расправе владиног већа, одмахнуо је главом у недоумици и разочарању. Ипак, које су биле опције? Знао је да ће, уз мало среће, већи део војске преживети, упркос будућем гладовању, повредама на планинама и ниским температурама. Они који не би преживели, дуго би живели у срцима својих другова.

Да, то је био једини могући одговор на немогућу ситуацију, одлучио је. Отишао је да се придружи најближем пуку.

Зашто су дечаци морали да се повлаче

Влада Србије је одлучила да сви дечаци узраста од 12 до 17 година буду евакуисани из Србије како би избегли руку непријатеља. Познато је да су Немци користили младе дечке у логорима за присилни рад, или ако су били довољно стари да носе пушку, постајали су војници. Али, Бугари су дечаке обично убијали у знак освете због дуготрајне мржње према Србима. Аустријанци су били непредвидиви, али исход је увек био бруталан.

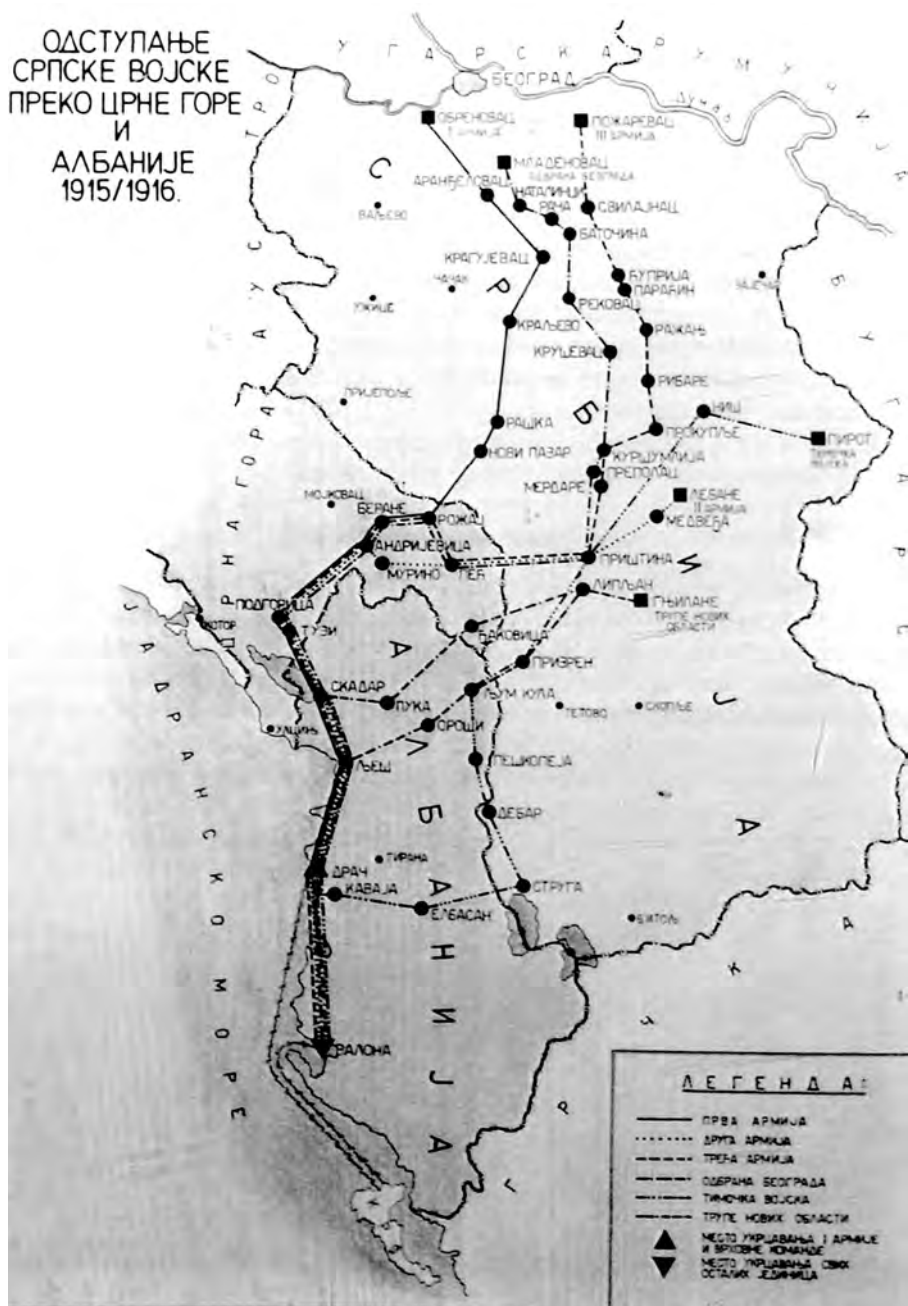

Повлачење почиње војницима који ходају или јашу и сељацима и дечацима који ходају док се повлаче пред непријатељским војскама које се приближавају.

Јавни домен

Стога је цењенијим грађанима који нису били у војсци, попут наставника и свештеника, додељена група од 30 до 50 сеоских дечака да их воде кроз опасно, али неопходно повлачење, како су се надали, у безбедност. Србија је морала да спаси генерацију младих дечака како би осигурала континуитет своје нације.

ОДСТУПАЊЕ
СРПСКЕ ВОЈСКЕ
ПРЕКО ЦРНЕ ГОРЕ
И
АЛБАНИЈЕ
1915/1916.

Мапа приказује различите руте којима су Срби кренули у повлачење. Називи градова су написани ћириличним писмом.

Јавни домен

ПУСТОШ И РАЗАРАЊЕ

Прича њо замисли аутора

Мали остаци јединице из Дринске дивизије провлачили су се касно поподне. Од првобитне групе од 130, мање од 50 мушкараца вукло је исцрпљена тела по блатњавом путу. Неки су одустали раније када су стигли до својих села; други су се срушили поред пута, не могавши да ходају више. Неке болесне војнике спасила су запрежна кола из оближње енглеске шаторске болнице. Одвели су их да им лече ране.

Два војника, Митар и Љуба, били су из истог села. Убрзо би стигли до првог имања, Љубиног ујака, где би остали неко време пре него што оду својим кућама. То јест, ако је нешто остало од њихових кућа. Током марша видели су акције бугарских војника који су палили куће, рушили воћњаке и уништавали колибе. Стигли су до сеоске цркве и наглас заплакали кад су угледали изгорелу унутрашњост. Остали су само зидови од офарбане беле опеке. Двојица мушкараца изашла су из реда војника и у неверици гледала рушевине.

Било је горе него што су очекивали

Митар је узвикнуо: „И Бугари су били овде. Мислио сам да су се окренули према северу. Уништише нашу цркву, богохулници! Хајде да проверимо гробље” и попео се на ограду железнице. Упркос умору, појурио је на гробље са друге стране цркве. Затим је завапио: „Гробови, мој отац и деда су ископани!” па је пао на земљу на гомилу прашине. Љуба је дојурио и покушао да утешу свог пријатеља.

„Дођи, Митре, сутра можемо поново сахранити мртве. Знам да је лоше, али морамо да видимо твоју породицу. Морамо се уверити да су добро”. Помогао је пријатељу да устане и дао му воде из његове скоро празне кожне вреће. Митар је поравнао своју шајкачу, отресао прљавштину са свог дугог капута и вратио се са Љубом назад на пут. Прошли су скоро километар до једне улице малог села и зауставили се код треће куће. Капија је падала са свог стуба, сламнати кров имао је огромне рупе од шрапнела, а дрворед који је штитио од западних ветрова подсећао је на огромне штапове.

Митар је куцнуо на врата пушком. Светло је засјало кроз једно од два прозора на предњој страни куће. Врата су се отворила, а стриц Мило је стајао на вратима. Погледао је два одрпана и прљава војника, а затим узвикнуо: „Митре, дете моје, уђи, уђи! Жив си. Хвала, Мајко Божја!” Два војника су ушла у кућу, а тамо су их дочекали загрљаји и поздраве. Онда се Митрова стрина Дијана узмакла и прегледала их. „Купање и рибање четком, за вас двојицу. Прво нешто да попијете. Топло или хладно?” –

намигну и показа на боцу на средини стола.

„Ово је право пиће”, рекла је. „Бугари су узели све што су нашли. Али, имали смо једну боцу скривену у штали. Стоји овде од када су нам рекли да је неким из наше војске дозвољено да оду кући. А ви сте овде, момци! Овде сте. Да наздравимо”. Извадила је неке мале чаше – ниједна упарена – и брзо им сипала жестоку ракију.

Мушкарци су попили ракију наискап, а затим и другу. Митров гнев и туга почели су да нестају. Био је код куће, а сутра ће чути вести. Вечерас ће се он и Љуба радовати што ће поново бити породица. И Љуба је сада био део породице.

Дневни план

„Повлачимо се кад потпуно падне мрак”, шапнуо је Горан Миломиру, човеку поред себе. „Пренеси даље, наредник ми је рекао”.

Чак и уз буку великих топова аустријске Пете армије који бомбардују ровове, мушкарци из навике још увек прибегавају шаптању. „Повлачимо се?” – Миломир љутито добацује. „Срби се не повлаче – то знаш. Они остају и боре се до последњег човека”.

Горан је нестрпљиво објаснио: „Генерал Штурм нам је наредио да напустимо ровове. Они су превише плитки да би нас читаву ноћ штитили од великих теренских топова”. Током остатка рата тактика изненадних напада и повлачења Срба показала се виталном за њихов опстанак до зиме 1915. године када је право повлачење почело.

Мушкарци су се придружили линији осталих војника, савијајући се под теретом своје тешке торбе у једној руци и пушке у другој. Битка за Београд и реку Саву је за њих била завршена, чим су се Аустријанци повукли преко Сремске Митровице и Шапца. Они су бар могли да оду без икакве помоћи, за разлику од великог броја њихове браће који су лежали мртви или рањени на каменитим брдима. Можда ће генерал наредити контранапад, па би онда можда могли да поврате тела. Ако не, онда би српско тло носило њихова тела и посветило земљу. Тло је благословено више пута током многих устанака и окршаја у којима се Србија борила током 19. века, као и у балканским ратовима 1912. и 1913. године.

Трећа српска армија прегруписала се да би ослободила Шабац, а остатак Треће армије је штитио Ваљево, важан град. У овом, као и у другим изненадним нападима, Срби су искористили бројне вртложне реке, неравне терене и дрвеће да их заштите. Ови окршаји збуњивали су самоуверене Аустријанце. Аустријанци су почели ноћу тајно да се повлаче ван граница Београда. Победа је 1914. године припала Србији.

Напустити војску или остати

Миломир и Горан су изашли из колоне војника. У напуштеном сељачком дворишту видели су нешто што им треба. Горан је стргнуо подсукњу са ужета на коме се сушила. Затим је узео нож и брзо одсекао конопац са дрвета.

„Ово ће ми неко време добро омотати ноге”, објаснио је. „Моји опанци се распадају и ускоро ће ми крварити ноге”, рекао је Миломиру. „Ово платно ће трајати неколико дана док не наиђемо опет на блато, а затим ћу поново ићи бос”.

Не одговарајући, Миломир је тражио јабуке попадале са дрвета након што су сељаци отишли. Желудац му је завијао. Колико је времена прошло од доласка војног камиона са хлебом у ровове? Два дана? Три дана? Нашао је јабуке, неке су биле црвљиве. Нема проблема. Неке су биле угруване, али ни то није сметало. Надао се само да су довољно зреле. Иначе, осим што би се разболели, дизентерија би их и успорила. Имали су среће. Јабуке су биле зреле. Напунио је торбу и остатак дао пријатељима. „Сада смо у добром стању. Вратимо се у колону пре него што приметете да нас нема. Увек можемо рећи да смо морали да вршимо нужду”.

Оптужбе за дезертерство никад ни не би биле подигнуте, јер је краљ ослободио своје војнике од заклетве на верност. Неколицини војника су недостајале породице или су очајно били потребни код куће и они су искористили прилику да добију одсуство, службено или неслужбено.

Војник је пратио ову двојицу и осетио је олакшање кад су нашли храну и остали при одлуци да не дезертирају. Мушкарци су марширали још неколико сати у тами пре него што су стигли до штаба. Колиба с кровом и сувим подом обећавала је неколико сати сна. Сутра ће наредбе бити тешке.

Те 1915. године, уз моћну немачку војску, догађаји су потпуно променили причу. Са приступањем Бугарске на страну Централних сила почињу и приче о правој храбрости и моралној чврстини.

ПРВИ ДЕО ПОВЛАЧЕЊА

Прича по замисли аутора

Када су се двојица мушкараца придружила њиховој групи, почела је да пада киша. Горан је сакрио подсукњу и украдени конопац који је желео да омота око влажне главе и уместо тога је навукао јакну да би направио капуљачу. Зарежао је: „Нема никакве користи од журбе, овај пут ће се претворити у блато, као и онај на Сави. Када се топови заглаве, ми ћемо бити волови и вући их напоље”.

Миломир је додао: „Остало је мало граната. Могли бисмо их и оставити, претешке су да бисмо их вукли на леђима”. Некима је сметало њихово кукање. Сви су већ навикли на муке, а ти проблеми нису били нешто што Србин није могао да реши. Горан промрмља богохулну псовку и пљуну.

Стазе прекривене снегом и температуре испод нуле допринеле су страдању током повлачења.

*Јавни домен****

Миломир, шокиран, прекрсти се. „Немој богохулити! Шта би рекао отац Цедрић? Кренули смо према Уризу где ће нам Црногорци дати храну”. Миломир је покушао да умири свог друга док су се приближавали путу који је врвео од сељака који беже.

„Погледајте све те сељаке који су закрчили пут”. По блату су лежала заглављена и преврнута запрежна кола. Огромни волови у пару су морали да се извлаче из житког блата. „Мораћемо да их заобиђемо са артиљеријом” и Миломир викну: „Бежи с пута”.

Српски свештеник спроводи обред сахране
за масакриране српске герилске борце.
*Јавни домен****

Сељаци су се, чувши гласове, окренули и љутито зурили у војнике. Један старији човек им је одговорио: „Ви војници мислите да сте тако храбри! Требало би да будете на задњим линијама да нас штитите. И ви бежите и имате пушке, а ми немамо ништа”, одвратио је поглед у гађењу, мрмљајући: „Ни 1876. године против Турака није нам било добро”.

Жена врисну: „Можда нас и ти напушташ! Наша војска је пуна кукавица”. Заплакала је, са главом у рукама. Деца, прилепљена за њену влажњу сукњу, такође су почела да плачу.

Миломир је рекао: „Види шта си урадио. Идемо одавде. Нека Немци раде шта хоће са овим глупим сељацима. Не знају они кроз шта смо ми прошли. Пењали се преко гомила мртвих тела у рововима; рањени пунили складишта и штале. Нема болница. Нисмо кукавице, али морамо имати оружје за борбу. Савезници обећавају оружје, муницију и храну, али не шаљу нам ништа. Ништа осим празних речи”.

Двојица мушкараца су ивицом пута прошла поред гомиле кола, животиња и људи. Стигли су своје трупе. Сви су били исцрпљени и обесхрабрани.

ЕНГЛЕСКИ КАПЕТАН И ЊЕГОВИ МОМЦИ

Прича по замисли аутора

На споредном путу близу малог села, капетан Едвик водио је своју малу групу дечака, сведену на њих тридесетак. Глад, хладноћа и исцрпљеност већ су однели неколико живота. Капетан Едвик, британски лекар, физички је патио са дечацима, али његова патња је била више моралне природе. Питао се како је могао да води дечаке безбедно кроз опасности које су им непрестано угрожавале живот. Кад би само могао да разговара са мајором Слободаном. Он би сигурно имао неке одговоре, али мајор је лежао у запрежним колима негде у реду, болестан од упале плућа. Можда је чак и умро после хладног пљуска.

„Где је здрав разум? Ко је донео ове одлуке да се повлачимо? Не брину за војнике или сељаке?” Говорио је као да је неко ишао поред њега. „Свет је луд. Њиме владају луди људи, безбедни у топлим и сувим кућама и канцеларијама са слугама”.

„Момци, ево пећине испод стене. Изгледа суво. Запалићу ватру са тим грањем. Одморићемо се и покушати да осушимо нашу одећу, а ја ћу извадити сир који сам чувао за вечеру”. Неки момци су се љубазно насмејали, други су се само стропоштали на месту где су стајали. Били су превише озебли и укочени да би осетили олакшање због одмора или јела.

Драгутин и Јанко су се згрчили заједно делећи суву јакну коју је Јанко носио испод капута. Драгутин упита: „Хоћемо ли стићи тамо где идемо? Да ли ћемо икада поново видети мајке? Не верујем да је моја мајка још увек жива. Сељаци причају страшне приче о обешеним женама и свештеницима”. Глас му је дрхтао. Наставио је, рекавши: „Моја мајка би се бунила због грозних ствари које Немци раде. Она би их прва наљутила и упала у проблеме. Можда већ и виси на конопцу”.

Коначно, топла ватра, комад сира и хлеба који је капетан пажљиво одмерио за сваког дечака, били су утешни. Лежећи близу један другом, два дечака су заспала. Капетан погледа у дечаке, сви су спавали. Можда је ово наш крај, уморно је помислио, и успавао се.

УЧИТЕЉ ВОДИ СВОЈУ ГРУПУ ДЕЧАКА

Прича по замисли аутора

Учитељ је поново зазвиждао. Дечаци који су се свађали брзо су формирали два реда и стали мирно. „Сада, кад једном зазвиждим, морате да уђете у своје редове. Одмах. Можда топови циљају ка нама и јако је важно да ме слушате”. Застао је и погледао своје дечаке. Била су два реда од по десетак дечака, од 12 до 16 година, обучени у најтоплију одећу коју су мајке могле да нађу.

Дечаци су гледали право напред, сви осим једног малог дечака на крају. Скренуо је поглед ка учитељу, који га је ухватио. Дечак је задржао дах, надајући се да је учитељ заборавио где је ставио прут. Мрштећи се, учитељ је наставио. „Од сада сам одговоран за вас и вашу сигурност. Ваше породице ми верују. Значи морате да урадите управо оно што вам кажем. Даћу све од себе да вас пребацим преко албанских планина и до обале Албаније на Јадранском мору. Тамо ће нас француски и италијански бродови одвести на сигурно. Биће то тешко путовање, али ви сте храбри и снажни момци. Велики ће помоћи мањима. Сви ћемо помагати једни другима, Боже здравља. Прешли смо велики пут од Ниша, нашег родног града. Пред нама је још најмање 300 до 400 километара, као и пењање уз планине. Хајде сад да се помолимо пред пут”.

Сви су сагнули главу и тихо се помолили, а затим се прекрстили. Већина дечака је волела свог учитеља и веровали су му. Желели су да буде поносан на њих што се труде да испуне његова очекивања. Учитељ је замолио Николу да започне песму:

*Бориће се да задржиће своју слободу,
а онда се ројсџива никада не дојће.
Дођиће, о, дођиће! Срби се дижу,
следиће, браћо, следиће,
збој роддинских и њородичних веза.
Зашићиће народ од срамотице,
и да храбро умремо за Србију, мајку нашу грају,
док чујеш наш бојни њлач;
Дођиће, о, дођиће! Срби се дижу,
следиће, браћо, следиће,
збој роддинских и њородичних веза.*

Војник је гледао када је Николин млади глас запевао првих неколико нота. Дечаци су покупили торбе и кренули за учитељем. Ваздух су испунила помешана осећања, када су се њихови гласови придружили песми. За неке од њих, ово је била авантура. Остали су гутали сузе, сећајући се мајчиног последњег загрљаја. Да ли је учитељ био у стању да их води на овом дугачком опасном путу? И он сам је имао своје сумње. Служио је у Првом балканском рату 1912. године и познавао опасности рата. Сигурно ће Пресвета Богородица заштитити њега и његову малу групу као што је свештеник обећао.

Војник их је посматрао како марширају певајући весело, умотани у шарене мараме које су им мајке исплеле, вероватно са молитвом у свакој нити. Војник је бринуо. Не, не сме тако размишљати. Требало би да буде пун наде због дугог марша који је био пред учитељем и његовим јатом оданих момака.

СВЕШТЕНИК И ЊЕГОВИ ДЕЧАЦИ У ЗАСЕДИ

Прича по замисли аутора

У току повлачења дани су личили један на други. Свештеник би дечаке будио у зору. Спаковали би ћебад и прали лице и руке, ако је поточић у близини. Ако су имали чисту одећу, скидали су са себе прљаве ствари које су носили данима. Затим су чекали да их свештеник сабере за јутарњу молитву. Након тога млађи дечаци би отишли до оближњег извора да напуне чутурице, док би старији дечаци резали хлеб, сир, или кобасицу, ако је остало, на једнаке делове. Чинило се да су стално гладни, а посебне послastiце које су им мајке спремиле на одласку појели су првих дана, упркос упозорењу свештеника да нешто сачувају.

Тог дана млађи дечаци су дотрчали назад с празним чутурама за воду и са лошим вестима. „Видели смо неке војнике у другачијим униформама како се пењу на брдо. Још увек су били јако далеко и нису нас могли видети због папрати на обали реке”.

Петар је питао: „Оче? Да нису Бугари?” И даље су били преблизу Ниша који је освојен. Свештеник је наредио: „Покријте ћебад и торбе лишћем и границама, и бежимо одавде. Могли би бити Бугари, а ако јесу, бићемо у невољи”.

Било је превише тихо и мирно

Дечаци су брзо затрпали своје ствари под грање и прекрили их лишћем, а затим брзо побегли са места где су спавли. Свештеник је мањим дечацима наредио да се сакрију испод великих ниских борових грана, а старијим да се попну на дрвеће са великим крошњама, тако да је већина била добро сакривена. Сам се заклонио иза огромне стене.

Убрзо су чули кораке у лишћу и вику у даљини. Неко је зазвиждао, а група се окренула и одшетала у другом правцу. Свештеник је чекао неко време да звук њихових корака кроз лишће и разговор утихну. Кад је помислио да је сигурно, тихо је позвао дечаке и они су изашли из својих скровишта.

„Имали смо велику срећу. Ваши свеци заштитници били су данас с нама. Видите, у једном тренутку смо сигурни, а у следећем бисмо сви могли бити заробљени или чак убијени. Али светитељ сваког од нас је заштитио и чуваће нас, ако будемо опрезни. Морате радити оно што вам кажем. Сад, једите шта можете и хајде да кренемо на пут. Мораћемо да променимо смер. Душане и Бориславе, пођите са мном. Идемо да видимо којим ћемо путем”. Свештеник и два старија дечака су отишли, док су остали дечаци нервозно јели оно мало хране што су добили. Овај пут није било воде за пиће.

Група је пронашла животињску стазу која је изгледала сигурно и пратили су је неколико дана. Једног дана док су се одмарали, свештенику се учинило да је превише тихо и мирно. Чим је кренуо да устане и прошета, угледао је неке мушкарце у широким белим панталонама како излазе из грмља преко малог потока. Носили су велике пушке.

То су били Албанци! Пушком су показивали на дечаке, вичући: „Стој! Не мрдај. Ставите руке на главе и немојте ни да мислите да побегнете или ћете осетити убод наших оружја. Окружили смо вас”. Упркос различитом језику, дечаки су инстинктивно нагађали шта значе те речи.

Али један од дечака, Рашко, увек одважан, окренуо се. Албанац је брзо подигао пушку и пуцао. Погодио је дечака у леђа. Рашко је пао на лице и није се померао. Занемевши од шока, дечаки су мирно стајали. Потом су чули запрежна кола како се приближавају и мушкарце који вичу. Можда би сада могли побећи ако брзо потрче, и неколико старијих дечака поче да трчи. Албанци су убили или ранили сваког дечака који је потрчао. Затим су се окренули и нестали назад у густим шумама, чекајући да виде шта ће дечаки даље.

Елио, мали и брз тркач, прескочио је поток и угледао огроман чем-прес са широким гранама које га могу сакрити. Клекнуо је ниско знајући да су га други дечаки пратили. Да ли ће покушати да се сакрију са њим? Задржао је дах док је слушао како Албанци забадају бајонете кроз грање. Један војник је пронашао дечака и избо га ножем. Дете је вриштало од болова док су га изнова и изнова боли. „То је за мог сина кога су ваши војници убили прошле године у рату”, урлао је бесно.

Затим су пронашли свештеника и неколико пута пуцали у њега. „Сада више нећеш покушавати да нама муслиманима наметнеш своју религију, прљави одвратни православни Срби!” Одсекли су му руке. То су биле руке које су држале путир са вином и комадиће хлеба које су муслимани били присиљени да пију и једу. У супротном су плаћали велике порезе или су били затварани. Војници су му откинули златни крст са врата. Након тога Албанци су отишли, покупивши одећу коју су дечаки држали у торбама и поскидавши им обућу са ногу. Претраживали су по малим мртвим телима не би ли нашли медаљоне и златне ланчиће да и то покупе. Један старији дечак попео се скоро до врха високог дрвета. Нога му је клизнула. Скотрљао се и слетео на земљу уз тресак. Истог момента су га испунили меци Албанаца. Био је то Жељков најбољи пријатељ.

Жељко се тресао од страха. Тихо се попео на велико дрво и сместио између једне гране у рачви на деблу. Срећом, дрво је било пуно великог лишћа које га је штитило. Било му је хладно, али је имао капут свог старијег брата, који је обмотао око ногу. Кад је одлазио у војску, његов брат је рекао да је капут претежак, а пошто је лето није му био потребан, па га је оставио. Жељку је недостајао брат, али било му је драго што је имао капут. Јауци дечака који су били избодени постепено су се утишавали и Жељко је заспао. Пробудио га је звук мушких гласова који говоре српски. Помоћ је стизала. Скоро да је заплакао због олакшања. Био је спасен.

ТРАГИЧНИ МАРШ ДУГ 600 КИЛОМЕТАРА НА КОЈИ СУ СЕ УПУТИЛИ ДЕЧАЦИ

Прича по замисли аутора

Двојица дечака су управо затворила овце у тор у дворишту и кренули су према Стефановој старој кућици. По крову су биле рупе на којима је недостајала слама, а дрвена ограда је висила. Дечасти су видели два војника како прилазе улазним вратима. Стефан је питао: „Шта мислиш да хоће? Тата је отишао у рат. Прошле године су ми два старија брата умрла од тифуса. Остао сам само ја. Не мислиш ваљда...”, Стефан заћута.

„Вероватно није ништа”, покушао је Бранко да звучи охрабрујуће. „Имаш само 15 година, и једини си мушкарац у кући, као и ја. То је рекла твоја мама када су Јодер и Јозеф умрли. Не брини, вероватно желе храну. Војници су увек гладни”.

Горња половина врата се коначно отворила, и појавила се Стефанова мајка, бришући чело својом прегачом. Уморним гласом је упитала: „Шта желите? Ако тражите храну, од поднева је остало мало супе. Добродошли сте, а онда идите и оставите нас на миру”.

Један војник оклевајући погледа другог. „Твој син, Стефан. Имамо наређења. Морамо повести њега и остале сеоске дечаке како би их обучили да се боре. Бугари нам се брзо приближавају са истока. Немци и Аустријанци ће ускоро на северу прећи Дунав. Изгубили смо пуно мушкараца. Сада морамо да попунимо редове, а пошто ваш дечко има скоро 16 година...”

Жена га љутито прекине: „Напунио је 15 година за Митровдан, и треба ми да вуче волове за жетву ускоро. Мој муж није ту већ скоро пет година – борио се против Турака, затим Албанаца, а сада и Аустријанаца! Шта ја да радим?” Изгледало је као да ће да заплаче.

Други војник је тихо рекао: „Бојим се да имамо наређења да узмемо и волове. Влада ће вам платити. Прича се да су Аустријанци продрли у долину Мораве. Ако се то догодило, а Бугари узму Ниш на истоку, сви ћемо бити ухваћени у замку. И ви цивили. Боље да размислите о томе да купите своје малишане и кренете на југ. Имате ли родбину тамо?”

„Не верујем вам, и не можете узети мог дечка или моје волове. То је све што ми је остало”, почела је да плаче. „Када ће се та борба више завршити?”

„Мајко, дај да објасним. Морамо то да урадимо да бисмо спасили Србију. Могу ли сада да уђем и објасним шта ми морамо да радимо?” Невољно је отворила доњу половину врата, а два војника су нестала у малој кућици.

Сат времена касније Стефан и Бранко кренули су низ пут са војницима. Носили су мале пакете на леђима и били су обучени у најтврђе чизме и најтоплију одећу. Бранкова колиба била је поред. Није требало дуго

да мајка пристане, иако је његов отац убијен у другом рату са Турском пре две године. Сада је остала без довољно старог за жетву. Али желела је да Бранко помогне да се поразе Аустријанци. Војници су покупили дечаке у другим сеоским колибама све док у групи није било око 50. Имали су од 12 до 17 година. Неки дечаки су причали узбуђено, други су ћутали.

Неколико најмлађих још је плакало од последњег загрљаја ожалосћене мајке. Група је ходала до мрака, а затим их је зауставило поље сена спремно за кошњу. Нико од дечака никад није раније напустио село, осим Петра, који је једном с оцем отишао у Сољеице²⁶ да купи бика. Војници су им показали како да поставе шаторе спремљене у колима која су вукли Стефанови волови.

„Идем да им скинем јарам, нахраним и напојим их”, рекао је Стефан војнику. Бранко је кренуо са њим. У међувремену војници су ложили ватру и кували вечеру за гладне дечаке. Пао је мрак и сви су се ућутали. Узбуђење је прошло и још увек нису схватили шта се са њима дешава. Били су уморни и након јела су се увукли у шаторе и умотали у ћебад. Већина је одмах заспала, али Стефан и Бранко су били будни.

Стефан је шапнуо Бранку: „Шта мислиш шта ће војници с нама? Ја знам да пуцам, браћа су ме научила”.

Бранко је тихо одговорио: „Знам и ја, али немамо пушке. Шта мислиш, куда идемо? Забринут сам”.

Стефан, покушавајући да утеша свог пријатеља, рече: „Срби су, и бринуће се о нама. Тако је то увек било”. Дечаки су морали да имају поверење, али нису могли да знају да ли ће се војници заиста бринути о њима. Војници нису објаснили своје планове. Напокон су утонули у сан.

Следећег дана небо је било плаво и без облака. Војници су постројили дечаке и учили их како да марширају. Стефан је приметио: „Рекли су да ћемо добити униформе и наше пушке када нас друга јединица стигне”.

„То би било сјајно”, сложио се Бранко. „Онда бисмо били прави војници. Можда ћемо пронаћи јединицу твог оца. Зар то не би било изненађење!”

Стефан је размишљао о томе колико би био срећан да види оца. Тата је отишао тако давно да се питао да ли ће га препознати. Тада је био само дете. Сада је скоро одрастао. А како ли тата изгледа? Да ли је оседео? Да ли је рањен? Стефан је размишљао о татиним писмима која су била веома ретка, свега неколико у току године. Тата није био образован и није умео да пише. Увек му је неко писао писма. Стефан је задржао мисли за себе. То би могло да растужи Бранка, јер је његов отац умро.

Дечаки су марширали сваког дана, правећи кратке паузе. За неколико дана би их научили како да држе и пуне српске пушке. Војници су имали једва довољно муниције за своје оружје, па нису могли дозволити да дечаки заправо пуцају из оружја. Стефан је рекао војницима: „Мој

²⁶ Погрешно написан топоним, те је немогуће растумачити о ком месту је реч (погрешку у вези са навођењем топонима ауторка понавља и на другим местима у тексту).

пријатељ Бранко и ја смо ловили са нашим старим пушкама, али кладим се да бих могао да пуцам из ове нове, ако будем имао прилику”.

Војник се насмешио: „Сине, можда ћеш имати прилику и пре него што мислиш. Оближње планине су пуне јелена, свиња, веверица и зечева”. Стефан је тражио планине, али пред њим су биле само равне њиве. Једног дана дошли су до широког пута који води из оближњег града. Пут је био препун сељака, а њихова кола су била натоварена кућним стварима. Два или понекад четири вола су вукла кола. Велики број кола и сељака заузимали су већи део уског завојитог пута. Цео тај дан дечаци су били успорени иза масе колица, свиња и оваца које су сељаци понели.

Четири несрећна месеца ходања

Како је падао мрак, избеглице су се делиле у мале групе. Сељаци су пронашли места у близини ливада и палили мале ватре од дрвећа из шума. Дечаци и њихови војници учинили су исто. Сићушне логорске ватре по пољима блистале су у таму. Стефан је наглас помислио: „Изгледа да су све звезде са небеса пале на земљу. Тако је лепо”.

Бранко је рекао: „Питам се да ли су наше породице негде на крају колоне. Мислиш ли да ћемо их икада наћи?” Обојица су се прекрстила и помолила. Стефан је испод вунене кошуље потражио мали крст који му је мајка дала када је одлазио. Носила га је отада памти, а у очима су јој биле сузе док му је качила крстић на врат. Подсећајући га, рекла је: „Добро га чувај, Стефане, и крст ће чувати тебе. Сети се да се помолиш онако како нас је свештеник научио када имамо проблема”. Стефан је могао да се сети сваке њене речи и забринутог осмеха на њеном лицу.

Стефан је заспао и није ни претпостављао да ће провести готово четири месеца на путу и да ће прећи скоро 650 км до уточишта у Албанији. Није могао знати ни да је више од 20.000 српских дечака исто тако било на путу преко албанских планина ка свом уточишту. Како се зима приближавала, већина тих ноћи биће хладна и бедна. С тугом ће се сећати самог почетка пута са сјајним звезданим ноћима и малим логорским ватрама које су обасјавале ливаде. Из дана у дан дечаци су ходали ка југу. Понекад, ако су кола за снабдевање војске била предалеко испред њих, нису вечерали. Тада би помагали војницима да нађу храну у шуми. Када су сељаци морали да убију овцу или свињу која је умирала од исцрпљености или недостатка хране, делили су месо дечацима и војницима.

Како су дани пролазили, сељацима и дечацима су се придруживали сељаци који су напуштали своје домове. Други су остајали, верујући да ће тако бити сигурнији од непријатеља. Војници су их наговарали: „Боље да пођете са нама. Немци могу бити лоши према сељацима. Узеће вам сток, храну, чак и одећу”.

Али војници су потајно знали колико је српска војска мала и да неће моћи да заштити све избеглице. Војска није имала залиха ни за војнике, а камоли сељаке. Заштитити сељаке било би тешко, можда и немогуће. Војници су убедили дечаке да ће, уколико их непријатељ зароби, бити приморани да се боре против свог народа. Ниједан Србин то не би урадио.

Тада су почеле зимске кише, које су отежале ход. Снажни пљускови су квасили дечаке, а њихове чизме су убрзо биле прекривене тешким блатом. Дечаци су своје торбе одржавали сувим колико је било могуће јер су ту држали резервне чарапе и одећу. Једног дана су прелазили реку, газећи велико камење по средини. Камење је било клизаво и дешавало се да неко од дечака склизне и падне у ледено хладну воду. Остали су их извлачили, али дечаци би се тресли од хладноће. Војници би узимали додатну ћебад из кола и замотавали натопљене дечаке.

Киша је коначно престала и Стефан је шапнуо Бранку: „Надам се да ће војници имати нешто за лонац. Од ове хладноће никад нисам био гладнији”. Али те ноћи је било само мало хране у лонцу, а нико од сељака који су били у близини није имао ништа да подели са њима. Групе су се улогориле где год су могли да пронађу суво место. Дечаци су покушали да заспу, али празни стомаци су многе држали будне. Нису могли ни да претпоставе да ће се то дешавати недељама из ноћи у ноћ.

Питања без одговора

Стефан и Бранко су били забринуте: „Где су кола за снабдевање војске? Када ће нас стићи?” Хтели су да питају војнике, али схватили су да су и они сами забринуте и да разговарају пригушеним гласом. Двојица дечака задржала су мисли за себе. Нису желели да млађи дечаци знају колико је очајна ситуација. Млађи ће можда почети да плачу.

Богдан, старији дечак, питао је: „Где су енглески војници? А Французи? Обећали су да ће послати помоћ”. Сетио се колико су биле љубазне енглеске и шкотске сестре када су прошле године дошле у Србију. Дечаци су питали војнике: „Где су лекари и медицинске сестре?” Ни војници ни дечаци нису могли знати да су њихови савезници, Французи и Енглези, одлучили да је српска кампања безнадежна. Нису послали војну помоћ, јер су веровали да ће за неколико дана немачке и аустријске трупе савладати Србију.

То је значило да ће Срби морати да се предају. Војници су претпостављали да је то разлог због чега савезници нису успели да стигну. Оно што савезници нису разумели је да ће се Срби борити до последњег човека и да се никада неће предати. Међутим, Срби нису знали да се и савезници очајнички боре за свој живот и да у резервама нису имали ни људи ни залиха.

Српско царство је постојало 500 година док га 1389. није освојило Османско царство. Грађено је на српској храбрости и одлучности. Војници су били уверени да ће опет изградити царство. Подстакнут старијим дечацима, Стефан је сутрадан упитао наредника: „Где су савезници?”

Стари наредник, с густом брадом и брковима, слегнуо је раменима и рекао: „На путу су, момче. На путу”. Али у себи је знао да Савезници неће доћи. Срби ће морати сами да се боре. Знао је и да су претходних година стални ратови између Србије, Турске и Бугарске девастирали број српских мушкараца. Управо та висока стопа жртава била је један од разлога што су дечаци регрутовани.

Старији мушкарци звани чиче пријавили су се за борбу. Нису имали униформе и често су били обучени у скрпљену одећу. Патили су од реуматизма и били су уморни од глади. Али ниједан Србин није хтео да прихвати да је престар за борбу. Наредник и његови војници плашили су се да ће их Бугари опколити са истока и југа, тако да им је сваки човек који се придружио војсци, млад или стар, био драгоцен.

Понекад су сељаци имали хране за дечаке, када би изгладнели волови били преслаби да наставе. Огромне звери би легле на пут, одбијале да се помере и умирале. Сељаци су морали да другим воловима извлаче оне који су умирали, како би их склонили са пута.

Због свега тога, бескрајни редови људи, животиња, војника и топова, били су у још већем застоју. Путеви су постајали ужи и блатњавији док се марш успоравао готово до пузења. Без обзира на све, дугачак низ људи с колима, војника и дечака и даље се кретао према албанским планинама.

Једног јутра су дечаци чули вести које су их престравиле. Наредник је љубазно рекао: „Момци, синоћ смо добили важне наредбе. Морамо се одмах вратити да се придружимо задњој линији”.

Дечаци су сумњали да би се то могло догодити, и плашили су се таквих вести. Могли су да чују режање великих немачких пушака у даљини. То је значило да су Немци и Аустријанци покушавали да се пробију кроз задњу српску линију.

Наредник је додао: „Наша задња линија се мора одржати и блокирати немачки напад. Тако војници и сељаци који се повлаче могу безбедно стићи до Албаније”. Шокирани вестима, дечаци су знали да и Албанци представљају опасност. Пре само неколико година у бруталном рату са њима су Срби победили. Шта би Албанци урадили српским војницима који су се повлачили? Или избеглицама и дечацима? Албанци су били познати и као крадљивци коња и убице странаца.

„Шта ћемо ми сада?” питали су мањи дечаци. Гледали су Стефана, Бранка и веће дечаке тражећи одговор. Стефан и Бранко су се погледали, са страхом у очима. Наредник је ужурбано додао: „Само пратите сељаче до великих планина Проклетија на граници Албаније. С друге стране ћете бити на сигурном. Жао ми је што немамо више хране да вам оставимо, али можда ће друга војска за задњу линију стићи са храном”.

Објаснио им је, извињавајући се: „Не можемо вам оставити пушке да ловите животиње за храну. Можете потражити поља кромпира и индијског кукуруза. Сељаци су великодушни и сажалиће се на вас. Многи од њих имају децу ваших година. Бићете добро”.

Тапшући по главама неке мање дечаке, с тужним погледом на лицу, наредник се журно придружио осталим војницима. Носећи пушке на раменима, војници су им махнули, а затим су им окренули леђа. Ужурбано су кренули ка северу.

Можемо ли сами пронаћи пут до сигурности?

Стефан и Бранко покушали су да сакрију свој страх од мањих момака. Питали су Петра и Богдана: „Шта друго да радимо?” Мораће да прате сељаке колико год буду могли. Они ће их одвести на сигурно.

„Наредник је рекао да смо сигурни иза планина, али где су планине? Ја пред нама видим само зелену долину Мораве”, Стефан је прокоментарисао. „Има много кућа, можда ће имати мало хране”. Тако су дечаци кренули низ пут, шетајући, не марширајући, да сачувају снагу. Из недеље у недељу, дечаци су пратили сељаке и волове. Колона је бивала све мања, јер су се неке породице заустављале по селима код људи које су познавали или ако су били јако слаби. Ноћу, ако дечаци не би могли да нађу хране у пољима, слали су млађе до других логорских ватри да моле за храну. Мали су се увек враћали са хлебом, комадом сира или меса које су међусобно делили. Са оближњих потока имали су чисту воду за пиће.

Сељацима је наређено да преполове и оставе товаре. Ово је омогућило да се колона брже креће. Нико није знао колико је близу непријатељ. Колона је морала да се креће ка сигурности планина. Али одрасли би требали да буду одговорни за групу дечака. Ту улогу су морали да преузму старији дечаци. Нису знали могу ли довести дечаке на сигурно.

А онда је једног јутра, неочекивано, почела ужасна мећава. Дечаци су обукли сву одећу коју су имали, али им је и даље било хладно. Морали су да наставе да ходају или би се смрзнули. Пред њима су се у заслепљујућем снегу појављивале сабласне фигуре сељака умотаних у ћебад. Сви су наставили да ходају током целог дана. Нико се није заустављао, снег је постајао предубок. Мањим дечацима је био до колена. Старији су морали да их вуку кроз снежне наносе.

Дечаци су тражили склониште под широким крошњама дрвећа. Скупили би се заједно, умотани у ћебад. Али за неке млађе дечаке ходање, дубок снег и недостатак хране био је превише. Ујутру би одбијали да устану. Понашали су се као изгладнели и исцрпљени волови који су умирали.

Стефан је рекао: „Могу да носим Зорана на леђима”, и подигао је дечка. Бранко и неки старији дечки покушали су да носе друге дечаке, али снег је био превише дубок. Са додатним оптерећењем, старији дечаци су стално падали. Зауостављајући се, дечаци су коначно схватили да свако мора сам да хода. Покушали су да спасу малишане, али било је претешко. До сада су нека тела била готово смрзнута. Смрт се приближавала.

Стефан, Бранко и Петар пронашли су дубоке пукотине у стенама са довољно великим простором за ситна тела. Покрили су их боровим гранчицама и камењем. Дечаци су се помолили и прекрстили. Један дечак је имао папир и оловку, па је записао њихова имена и село. Срби су навикли да гледају како људи умиру. То је постало уобичајено по селима. Старији људи, бебе старе неколико дана, многи који су умрли од тифуса прошле године. Чак и очеви и старија браћа који су се борили километрима далеко, у планинама или крај неких непознатих река. Али смрт ових дечака је било нешто друго. Као да је са њима умирало нешто у сваком преживелом дечаку.

Напокон – храна, склониште и одмор

Увек су имали неког одраслог на кога би се ослонили, ко би их утешио. Сада су имали само један другог. Стефан погледа Бранка, знајући да се и он осећа тако. Дечаци су се загрлили и тихо заплакали. Прекинуо их је млађи дечак који је пао и ударио се лактом о пањ. Плакао је, а други су се окупили око њега како би покушали да га утеше. Бранко и Стефан су се још једном загрлили и пришли малом, надајући се да и други неће почети да плачу.

Срећом снег је престао да пада. Ваздух се рашчистио и видели су се обриси села. Ту су нашли храну и склониште и одморили се неколико дана. У групи више није било 50 дечака. Још неколико их је умрло дан након што су дошли у село. Неки сељани су се сажалили над најмањим дечацима и понудили се да их задрже у својим домовима, да их негују док не оздраве. Они су још увек туговали због малишана које су изгубили од тифуса прошле године.

Али када их је Стефан упитао: „Знате ли где су непријатељи?” сељаци нису имали информације. Чак су и повремени извештаји војника који су долазили са севера били збуњујући. Нико није знао колико је непријатељ близу. Били би престрављени да су знали да су Немци понекад били само неколико километара иза њих. Али снег и хладноћа су утицали и на кретање Немаца, тако да су и они на крају морали да оставе своје велико наоружање.

Дечаци који су преостали су наставили свој дугачки пут кроз Србију. Група сељака се сваким даном смањивала. Неки од старијих сељака би сели на велике стене поред пута и чекали све док их смрт од глади

или хладноће не би савладала. Изгледали су спокојно док су тако седели, чекајући да умру. Дечаџи су били тужни, али нису могли никако да им помогну.

Богдан се често питао: „Хоће ли ико од нас преживети до Албаније?” То би љутило Стефана који је увек одговарао: „Наравно да ћемо успети. Морамо. Онда ћемо моћи да се боримо за Србију и пронађемо своје породице. Успећемо!” Али чак и док је то говорио, само је напола веровао да је то могуће.

Коначно албанске планине

Коначно је дошао и дан када су дечаџи у даљини видели планински ланац. Иако су сваког дана ишли ка њима, чинило им се као да им планине нису ни мало ближе. Нада се пробудила када су срели сељаке који су им показали стазу која је водила преко 2.000 метара високих планина. Дечаџи су се слабашно осмехнули и прекрстили у знак захвалности.

Стефан и Бранко су са страхопоштовањем посматрали планинске врхове. Били су веома високи и стрми. Како ће уопште да се попну на те планине? С друге стране, нису имали избора. Дечаџи су пронашли залихе по колима и торбама сељака који су умрли поред пута. У почетку су оклевали да било шта узму.

Петар им је рекао: „Ако не узмемо храну и одећу, знате шта ће се десити са нама”.

Стефан је проговорио: „Мислим да би сељаци желели да се спасимо. Видите колико су нам помагали на путу”.

Док су разговарали о томе, знали су да су им храна и одећа неопходни. Сад је била пред њима. Осећали су се као да су албански лопови. Богдан их је подсетио да би одрасли желели да дечаџи искористе те ствари. Старији су пружали прилику дечацима да преживе, и сви су се сложили да могу да прихвате ове поклоне. Један дечак се сетио молитве за мртве и свечано је поновио. С муком су скидали ципеле и чизме са мртвих и пунили своје руксакe колико год су могли да понесу хране.

Најзад, прекрили су тела гранама и ставили камење преко њих како би обесхрабрили вукове. Дечаџи су се тужно опраштали од стараца. Била је цича зима и снег је поново почео да пада. Дечаџи су на крају остали сами. Мала група дечака, сада само 30 њих, кренула је уз обронке пратећи уску стазу.

Држећи се за ниске гране, дечаџи су се попели на први обронак планине. Понекад би срели Албанце који би кренули да их пљачкају. Међутим, видевши да су то само дечаџи и да немају ништа осим одеће на себи и подераних руксакa, лопови би их пустили, псујући разочарано. Некада би их неки брижни Албанци ноћу одвели у мале ловачке викендице где су могли да преспавају. Дечаџи су осећали олакшање због њихове љубавности.

Дечаци умиру у таквим условима

Обично су дечаци умотани у ћебад спавали на снежним стенама. Због хладноће и исцрпљености скоро сваке ноћи неко од дечака би се предао. Остали би сахрањивали њихова тела у пукотинама стена, записивали имена и податке и изговорали уобичајену молитву.

У међувремену, бандити су прогонили и отимали сељацима коње, волове и робу коју су имали. Понекад би убијали или рањавали сељаке, светећи се за недавни рат са Србијом. Али остали Албанци не би учинили ништа нажао дечацима.

Дечацима је требало осам дана да пређу планине до Албаније. Још неколико дечака је преминуло на том путу. Понекад би се оклизнули на леденој стази и умало склизнули низ падину. Један од дечака је пао и сломио руку. Стефан и Петар су узели неколико већих грана и замотали му руку марамом. Дечак се снажно борио са сузама.

Старији дечаци су направили конопац од поцепаних кошуља да би се сви могли ухватити за њега. Већи дечаци су били између мањих и помагали су им да корачају по опасним уским стазама. Успут су наишли на неке сељаке и видели су како им коњ и во падају низ провалију. Али дечаци су били превише смрзнуте, исцрпљени и гладни да би били ужаснути овим. Са болом и бесом ће се суочавати данима и месецима после свега овог.

Како су се ближили крају планинске стазе, неки од дечака почели су да осећају грозницу и често су кашљали. Стављали би снег на лица да би спустили температуру. Али, вођама је било јасно да морају да стигну на сигурно што пре, јер ће дечаци бити превише болесни да наставе. Ипак, још неколико дечака се стропоштало на пут и више нису могли да устану. Чак је и Бранко изгледао толико исцрпљено и грозничаво да се Стефан плашио за живот свог пријатеља.

Када је стаза коначно почела да се шири, у даљини су могли видети град Скадар. То је било њихово одредиште! Узбуђени, Стефан и још један дечак однели су Бранка до краја стазе. Ту су сели и одморили се, а затим су направили последње кораке до Скадра. Тамо су пронашли храну, склониште и љубазне енглеске сестре и лекаре.

Пронашли су сигурност. Њихова ужасна мука прелажења током готово четири месеца напокон се завршила, а самим чудом они су преживели.

Ове њриче о дечацима и сџарциу и њеџовој жени џоџекле су из усмених и џисмених сведочења. Имена дечака су измишљена. Од 20.000 дечака који су зајочели марш, само око 5.000 је сџишло до Јадрана. Пребаченици су на осџрво Видо, џде су џронашли џомоћ. Они који су умрли од еџидемије џиџфуса, сахрањени су у мору, са великом сџиеном везаном за њих како би џшела џоџионула. Преко 5000 војника је џакоће умрло и сахрањено на овај начин.

Погледала га је резигнирано. Погнула је главу. Затворила је очи и положила голе руке на стари вунени капут. Вујадин је схватио шта је радила.

Старац и његова жена.
Црџеж Вивијен Калман

Осећао се немоћно да јој помогне, јер није могао да помогне ни себи. Остаће с њом све док јој буде потребан.

Убрзо му је дах постао уједначен. Глава му је висила на оковратнику капута. Свукао је рукавице и олабавио шал око врата. Скинуо је капу од крзна и ставио је на дебло. Убрзо је био поспан. Руке су му утрнуле и изгубио је осећај. Поред њега је непомично седела његова жена. Још једном је удахнуо. Срце је закуцало. И онда ништа.

Поново је почео снег, покривајући њихове тамне капуте белим мрљама.

„КОСТУР СА ВИДА”

Интервју са Дацом Поповић Надеждом и Верком Поповић, ћеркама човека званог Костур из Вида; преводилац и водич – Бранко Босилков

На малом гробљу у близини села Барзилевци,²⁷ странац у црном капуту и са капом попео се на брдо. Глава му се појавила између надгробних споменика док је корачао кроз редове. Зауставио се испред великог споменика од црног мермера. Стао је испред са поштовањем, скинуо капу, прекрстио се три пута и пољубио гравирану фотографију на сјајној црној структури. Тужно је погледао у портрет. Био је то Чедо Поповић, велики српски херој.

Посетилац је наглас изговорио име хероја и додао: „Почивај у миру”. Задовољан, вратио је свој црни европски шешир и пажљиво погледао датуме на споменику: 1896–1991. Споменик је био украшен угравираним речима, укључујући и „Солунац”. Иза је била мала угравирана фотографија исцрпљеног српског војника из Првог светског рата. Писало је: „Костур са Вида”. Човек је знао да овде почивају кости човека који је са 19 година прешао албанске планине по изузетно хладној зими, присиљен да побегне пред немачком, аустроугарском и бугарском војском.

Младог човека је савезнички брод пребацио на острво Видо, близу острва Крф у Јадранском мору, где се за неколико месеци опоравио. Плашио се одласка на Видо, јер су тамо биле болнице за мушкарце за које се није очекивало да ће преживети. Видо су прозвали „Плава гробница”, јер су због недостатка простора за сахрањивање тела бацали у море. Али Чедо је одлучио да преживи. Једног дана био је у колони мушкараца који су чекали да их прегледа француски лекар. Лекар је процењивао ко ће преживети, а ко не. Чедо је избацио кошчата прса и поносно се усправио. Рекао је да болује од дизентерије, али да иначе није болестан.

Рекао је лекару: „Ја сам здравији од осталих”. Лекар га је измерио. Вага је показала 23 килограма. Лекар га је питао да ли може да га фотографише, а он је пристао. Неколико дана касније Чедо је сазнао зашто је фотографија снимљена. Одштампана је широм света. Чедо је фотографију скривао од других у новчанику.

„Чувао сам ово као своје најдрагоценије власништво и нисам га никоме показао. Мислио сам да човек треба да сакрије своју патњу од погледа других. То је требало да буде моја тајна. Погледао сам је само још једном, и то је било непосредно пре наше последње битке у Солуну. Рекао сам себи да сам преживео и албанско повлачење и острво Видо. Преживећу и сваку другу тешкоћу у животу”.

²⁷ Можда се мисли на село Барзиловица, данашње насеље у општини Лазаревац, Београд.

Терке Чеда Поповића, Даца Поповић Надежда и Варка Поповић, држе фотографију свог оца, коју је снимео француски лекар. То је Чеда учинило познатим широм света.

Фото: Ненси Крамер

Након шест месеци и обуке француских трупа, придружио се групи од око 100.000 Срба, који су упловили у Солун у Грчкој. Тамо су још две године Чедо и други Срби водили најтеже битке против Бугара. Уз вођство Србије, Савезници су присилили Бугаре да се предају у октобру 1918. године. Примирје је потписано 11. новембра 1918. године, и он је са стотинама других српских војника пешке кренуо на дуг пут ка Србији. Нису сви ветерани имали домове којима ће се вратити. Бугари су злочиначки палили села и скрnavили мале цркве и гробља.

Много година касније Чедо је интервјуисан, а опет је објављена његова чувена фотографија у последњим фазама гладовања. Носио је исце-

пану одећу, велику капу и врећу која му је висила са леве руке. Ципеле су му се распадале. Бледо лице и упале очи су одражавале његову патњу.

Његове две ћерке састале су се са мном и мојим водичем на имању на ком је живела њихова породица. Испричале су много прича о свом познатом оцу. Једна прича говори о томе када је сазнао да је доктор објавио фотографију његовог изгладнелог тела. Француски лекар се сажалио над њим и донео му је неколико драгоцених поморанци. Доктор, чијег се имена Чедо није могао сетити, често га је посећивао, доносећи му посебну храну. Било му је жао што се не може сетити имена љубазног лекара.

Фотографију је увек чувао скривену у новчанику. Ћерке су поновиле очеве речи везане за фотографију. „Чувао сам ово као своје најдрагоценије власништво и никоме нисам показивао. Плашио сам се да ни једна жена не би хтела да се уда за мене”, додао је.

После рата је студирао у Београду, а затим се преселио у село близу Лознице. Живео је у скромној кући у селу Брасина и оженио се женом по имену Јелка „која је у њему видела доброту”, како кажу његове ћерке. Пар је добио три ћерке пре него што је Јелка умрла. Чедо се поново оженио и добио још три ћерке. Две ћерке из другог брака живе у једној од три куће на имању. Кров цури, али немају новца да га поправе. У једној кући држе кокошке које трче по дворишту, а у другој одлажу кукуруз и стари намештај. Све три куће је саградио њихов отац.

Даца је испричала причу коју јој је отац причао о томе како је добио надимак „качамак”. Догодило се то на Божић 1916. године. Стајао је у реду за тањир топлотог качамка којим су Французи хранили Србе. Наредба је била по један тањир за сваког војника. Чедо је добио своју чинију и брзо је појео јер је био веома гладан. Успео је да се врати у ред скривајући се иза других војника и добио је и другу. Смазао ју је. Још једном се постројио када полицајац није гледао и послужена му је трећа чинија. И њу је брзо појео. Овог пута официр га је угледао и ударио га по лицу. Чедо је пао, а качамак му је излетео из стомака. Није био обесхрабрен, покупио је све што је могао са земље и појео то. Тако су му остали војници дали овај надимак.

Обе ћерке су се срдечно смејале тој причи. Очеву причу су завршиле говорећи о његовом послу секретара и администратора у малом граду, који је био удаљен 18 километара. На посао и назад је сваки дан ишао пешке. „Био је добар човек и брижан комшија”.

Када је 1991. године умро, имао је војну сахрану на коју су дошли људи са свих страна, укључујући и високе војне званичнике. Даца је имала три ћерке које су живеле далеко, а недавно је изгубила јединог сина. Чини се да су обе жене наследиле храбрости коју је имао њихов отац и одлучне су, попут свог оца, да издрже све потешкоће на које наиђу у животу.

ПРИЧА СЕСТРЕ ИЗ СРПСКОГ ЦРВЕНОГ КРСТА

'Пакао у нашем шатору' – анонимна истинита прича

Име ове жене се најжалосни изјубило у мојим белешкама, али користићим је да илустрирујем да су и медицинске сестре биле изложене стресу у свом раду и често су биле толико болесне да су морале да се врате својим домовима. Неколико несрећних медицинских сестара које су „дале све од себе” радећи с рањеницима, одузимале су себи животи у очају, чак и док су се укрцавале на бродове који би их одвели кући у Енглеску. Тим женама се мора одати једнака почаст као и војнику на првој линији фронта.

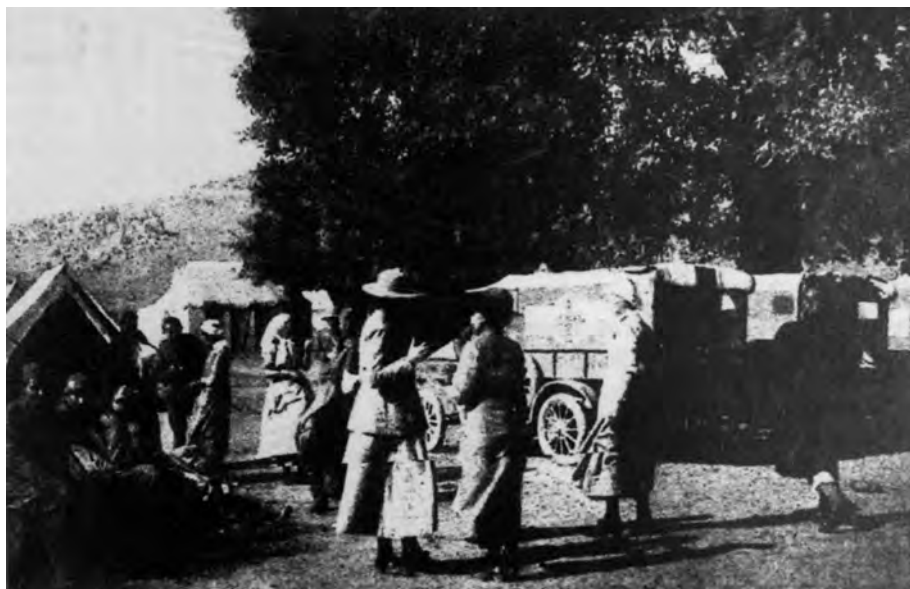
Сестра, у записима, почиње своју причу: „Имала сам среће да ме као младу жену приме у медицинске сестре, јер су углавном примали мушкарце. Поносно сам ставила траку Црвеног крста на леву руку. То је био службени знак да сам медицинска сестра српске војске. Сетила сам се свог последњег опроштаја од оца Аранђела. Колико би био поносан на то.

Те 1915. године на Крфу медицински тим је морао да живи у дрвеном склоништу, јер чак ни за све болесне мушкарце није било довољно зграда. Французи су нам обезбедили ово место јер су, током преласка преко албанских планина, српски медицински тимови пружали оболелима драгоцену помоћ. У склоништу смо имали сувог сена и сламе на којима смо спавали. Наше српско особље састојало се од три лекара и десет медицинских сестара. Кад сам стигла, већ је било 47 пацијената који су се лечили. Убрзо су пристигли и нови, војници и цивили, исцрпљени и страдали. Многи су боловали од дизентерије и тифуса.

Пацијенти су пристизали дању и ноћу, многи су долазили само да умру. Тифус није штедео никога, а људи су били преслаби од глади и умора. Када би стигли, болест је већ била у завршној фази. Ноћу сам била дежурна, и скоро сваких пола сата морала сам да будим докторе да нам помогну. Имали смо јако много пацијената који су горели у грозници и непрестано стењали за водом, и често смо били преплављени”.

„Многима су ноге биле смрзнуте. Слали смо их у француску и енглеску болницу где су гангренозни удови ампутирани. Једном ми је у шатору девојчица од око пет година рекла: 'Сестро, вечерас сам сањала да плешем на неком фестивалу'. Подигла сам њено ћебе и видела да јој је десна нога плава. Знала сам шта се збива. Истог дана је послата у болницу.

Остала сам на Крфу четири месеца. Радила сам све што је било потребно. Пацијенти су непрестано исказивали своју захвалност и желели су да им будем у близини. Било је право чудо што су преживели, с обзиром на то како им је здравље било крхко кад су дошли овде. Можда им се допадало то што сам била млада и што сам слушала проблеме које су ми ти младићи причали. Упркос огромним проблемима које је донео рат, за болесног пацијента његова мука је била највећа.

Јединица Црвеног крста стигла је у Солун крајем 1916. С. М. О.²⁸ и госпођица Бедфорд налазе се на улазу у камп Острово. Надзорница Харви и њена помоћница госпођица Реид (лево) разговарају са Србима.

(Уступио Едвард Перси Стеблинг из његове књиге *На српском фронту*: 1917)

Јавни домен

Око 5. маја 1916. године камионом сам пребачена у Солун у Грчкој, а потом возилима хитне помоћи до линија фронта српске Шумадијске дивизије. Болница је била огроман шатор са неколико лакше рањених војника. Лекар, неке медицинске сестре и додатно особље били су смештени у десетак мањих шатора који су окруживали велики. Спавала сам у једном од тих шатора када је стигао ауто са енглеским лекарима који су дошли да виде како је група Црвеног крста из Србије, и да ли нам је нешто потребно”.

Важна битка на Кајмакчалану

„Сазнали смо да су српски војници започели још једну тешку офанзиву, бомбардовање планине Кајмакчалан у близини Битоља. Борбе су трајале три месеца, дан и ноћ, без престанка. Доводили су рањене, по стотину одједном, а онда и по 200 и 300. Сваком од њих смо збрињавали ране и нисмо могли ни очи да склопимо да се одморимо. Један војник је стигао са великим бугарским ножем, који му је још увек био у грудима. Поносно је говорио да је једним метком усмртио Бугарина.

²⁸ СМО представља скраћеницу за Civil-Military Operations.

Војницима који су пристизали без шака, руку, ногу или са извађеним очима неопходна је била хитна помоћ у енглеским болницама у Солуну. Нажалост, многи су умирали у возилима пре него што би стигли до болница. Брдовити путеви били су уски, препуни рупа, па је одскакање на тврдим гумама често изазивало смртне последице код ових тешко рањених војника. Они нису имали прилику да виде залазак сунца тај дан.

Сваком пацијенту је нешто било потребно. 'Окрени ме на страну'. 'Желим мало воде'. 'Боли ме'. Ако постоји пакао на земљи, био је у нашем шатору. Бели чаршафи су постајали крваво црвени чим би војник био смештен у кревет. Неки рањеници би тражили воду, али су умирали пре него што бих се вратила. Сви су били у боловима. Један је имао ране на ноzi од гранате која му је разнела стопало, али је био необично миран.

Маларија се вратила. Грознице су биле смртоносне. Почетком 1917. године сам се заразила, а потом сам добила и упалу плућа. Сестре су цениле мој рад и била сам им потребна, али знале су да ускоро морам у Солун у болницу да се лечим. Знала сам да су у праву. Нисам више била у стању да радим свој посао”.

ЕНГЛЕСКА СЕСТРА ТАТАМ ПИШЕ О ПОВЛАЧЕЊУ

Једна од сестара у јединицама госпође Стобарт, госпођица М. И. Татам, забележила је многа искушења која су она и друге жене претрпеле у дугом напорном повлачењу српске војске, у зиму 1915. године. Писала је о благу које се лепило за женске сукње, док их коначно нису исекле на дужину која се сматрала пристојном. Чланци су им били пристојно покривени дубоким кожним чизмама. Ово је био један од ретких проблема за које су имали лако решење. Срби су блато назвали „малим српским пријатељем” јер је успоравао напредовање и непријатељских војника. Прича о повлачењу српске добровољачке дивизије испричана је у духу слогана „буди миран и настави”, који је типичан за многе Енглеze.

Прича госпођице Татам о повлачењу почиње евакуацијом болнице госпође Стобарт у Крагујевцу. Пресељење тако велике теренске болнице у ратним условима захтевало је координацију, смиреност живаца, много јаких руку и још више запрежних кола која ће извући велики број колица. Међутим, истрајни енглески медицински тим, заједно са својим српским помоћницима и неким аустријским ратним заробљеницима, био је на висини задатка.

Узнемирујућа вест била је да су дан раније једину железничку пругу од Београда до Солуна у Грчкој пресекли Бугари. Поред тога, пресечене су и телефонске жице, што је значило да комуникација са спољним светом не постоји. То је био проблем који је често саплитао Србе. Госпођа Татам се није дала обесхрабрити и успела је да организује потребна кола

да би се извукла драгоцена болничка опрема и залихе. Набављен је аутомобил који ће превести њен тим, али се често кварео и заглављивао у дубоким рупама од блата. Упркос томе што је повлачење сељака због овога било успорено, они су у датим околностима пружили најбоље могуће гостопримство Енглезима.

Отац војника плаче над гробом сина.
*Јавни домен****

Због тога је госпођа Стобарт запазила: „Ово нас, као и увек у Србији, подсећа да је рат доминантан фактор у животу људи”. Једна старица која је дошла по медицинску помоћ питала је другу старицу: „У ком рату сам се ја родила?” „То је био рат из 1848. са Аустријом”, био је њен одговор.

Дугу линију избеглица непрестано су заустављала кола која су се превртала; бикови или коњи који су падали по путу било због исцрпљености или смрти; артиљерија која је пролазила поред њих и војници који су гласно викали: „Помери се с пута!” или службеници у својим аутомобилима који су трубили залуталим свињама или овцама које су побегле од сељака. Медицинске екипе су збрињавале рањене војнике који су пристизали и бринуле се о болесним цивилима. Понекад су постављали шаторе како би збринули мноштво војника који су се повлачили, укључујући „чиче”, како су се називали стари ветерани. Они су бранили задње

линије, омогућавајући млађим мушкарцима да се повуку. Њихов посао је био опасан и они су носили велики део жртава, јер су били најближи непријатељу.

Гласан и бучан, пут је био претрпан људима, возилима, колима и топовима. Госпођица Татам чезнула је да ноћни одмор што пре дође. Понекад би се заустављали рано, ако би водич успео да нађе собе у некој гостионици. Некада су се одмарали у огромним двориштима локалних манастира, који су били ограђени дебелим зидовима од цигле од блата. То би значило и топлу чорбу за вечеру, јер су монаси одржавали ватре ноћ и дан за случај да наиђу неочекивани исцрпљени гости.

Упркос необично хладном децембарском времену, потапање у ледени поток значило је освежавајуће прање. Када би се задржали у гостионици или манастиру неколико ноћи, путници су прали своју одећу и качили је да се осуши на леденом ваздуху.

Срби су показали „велику храброст” борећи се са овим условима. Госпођица Татам је пролазила поред људи који су лежали мртви поред пута, чекајући да им „снег огрне тело”.

Ледена стаза кобна за људе и животиње

У високим прелазима планине која је висока 2.500 м, са леве стране је био пад од 300 м у реку. Уска стаза, клизава од леда или прекривена дубоким снегом, није била довољно широка да се две мазге мимоиђу. Животиње и људи, који би се оклизнули на леду, падали су у набујалу реку где би се утапали или смрзавали до смрти. Није им било спаса. Током најхладнијих ноћи мазге, ако би остале ван шатора или собе, смрзавале су се до смрти. Њихова ћебад и опрема су се пребацивали, ако је то било могуће, на другу дрхтаву, изгладнелу животињу.

Ноћу би избеглице и војници постављали шаторе и ако су Немци били довољно далеко, ложили би ватру, певали и играли коло. Једном приликом су лекарске екипе камповале у старом манастиру из 13. века, који је био далеко у планинама. Одмарали су две недеље, пре него што су добили наређење да наставе. Следећа станица им је била Рашка, где су топао какао и супа развеселили њихова тела и дух. Међутим, госпођица Татам је учтиво написала да је њихова спаваоница била једна велика соба натрпана смрдљивим неопраним телима. Војничке униформе су биле у ритамима. Нових није било јер је израда граната имала предност у односу на израду униформи. Већина војника се још увек није опоравила ни од ратова из 1912. и 1913. године, а многи су носили униформе из те службе.

Када би госпођу Татам питали где је подршка Енглеске и Француске, пристојно је подсећала Србе да је цела Европа умешана у сукоб, укључујући и Енглеску „у сопственој љутој борби”.

Српски војник се држи за главу у очајању.

*Јавни домен****

Тешка ситуација српског народа у повлачењу

Најтежи дан за многе избеглице догодио се када су били на само два дана од свог циља, манастира на југу Србије, близу грчке границе. Стигла је вест да су Бугари већ заузели град. Избеглице нису имале другог избора него да крену назад северозападно према планинама Црне Горе и Албаније. Надали су се да ће избећи прелазак тих опасних планина, али како је госпођица Татам написала, срећом, многи од њих су успели.

На дан када су коначно стигли до луке у Албанији, небо се рашчистило, сиви облаци су се разишли, а непрестана киша је престала. Бродови који су дан раније преживели торпеда аустријске морнарице су их чекали. Потопљени димњаци су вирили из воде, а драгоцену храну је плутала по мору. Али, обећање госпођици Татам и онима који су стигли с њом је одржано. Одвели су их у луку сигурности, а ужас рата су оставили иза себе.

ОДЛАЗАК ИЗ МАЈКЕ СРБИЈЕ

Прича по замисли аутора

Док смо се спуштали последњим планинским стазама, у луци смо видели бродове. Пет италијанских бродова чекало нас је близу обале да се укрцамо. Исцрпљени до сржи, питали смо се да ли ћемо имати снаге да се укрцамо. И где је било то сигурно место на које би нас бродови одвели? Наше сумње су нестале када је француски официр, ког су пратили мушкарци са носилима, пришао нашем вођи. Убрзо, они од нас који су могли да хођају кренули су према пристаништу, неки уз помоћ француских војника, а неки шепајући сами.

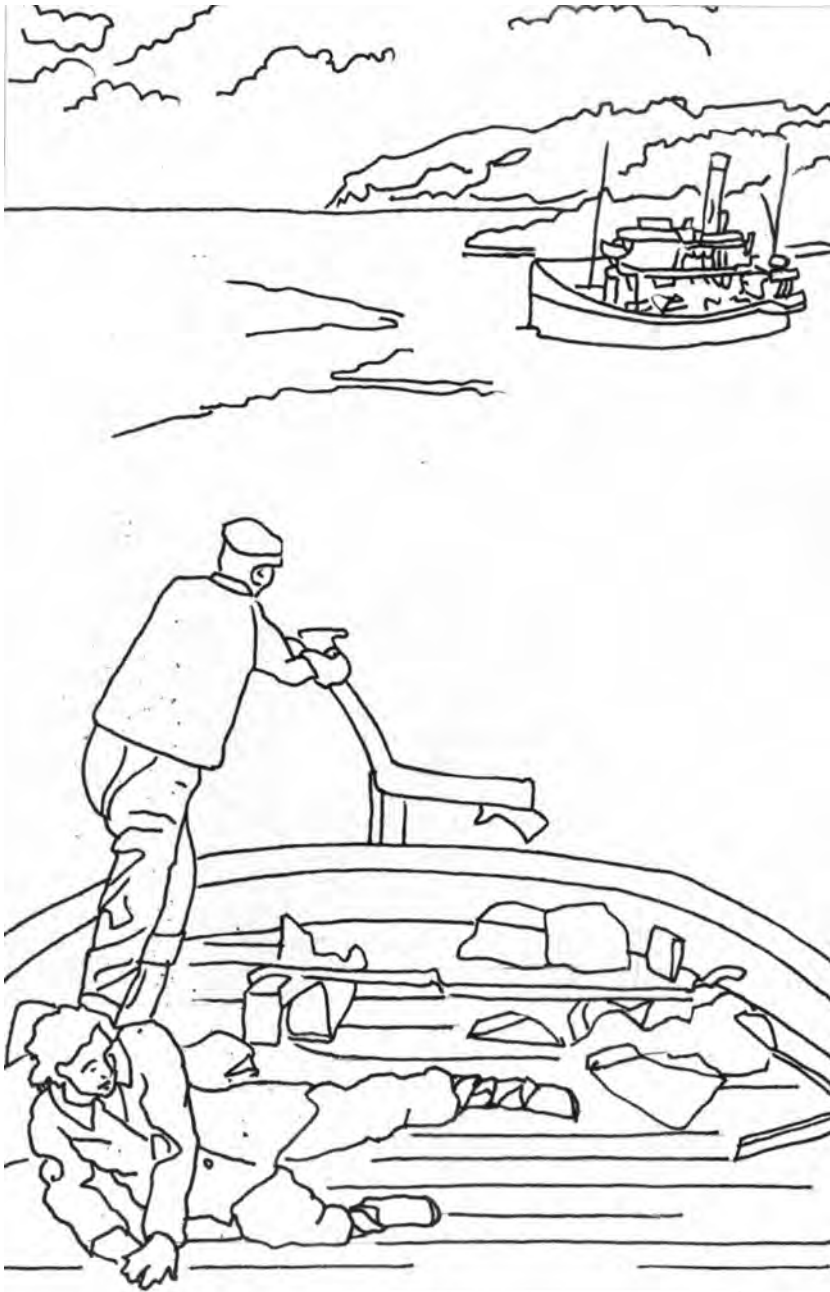
Остале су стављали на носила и пребацивали на друго пристаниште. Носила су пажљиво смештана у мале чамце, а морнари су их пребацивали на брод. Када су се потпуно укрцали, два брода су се упутила ка острву Крф. Морнари на палуби и горњим линијама имали су задатак да пазе на немачке мине и трагове подморница. Нико од нас још није био ван животне опасности. Италијански и француски морнари, спасавајући нас Србе, довели су се у исту опасност.

Укрцавање скоро 7.000 српских војника у последња три брода, трајало је дуго у ноћ. Фењери су осветљавали плаже док и последње пристаниште није било празно. Сенке фењера су бацале језиве призоре у тами стварајући чудне приказе. И на дневном светлу сцене су деловале нестварно. Енглески медицински тимови скупили су опрему и вратили се до свог оближњег штаба, чекајући последњу групу војника да се спусти на плажу. Овде је било и рањеника са прљавим завојима, болесних у каљавим униформама, који се месецима нису бријали, а руке нису прали данима. Сабласни мушкарци. Изгладнели. Како су уопште преживели у том стању? Неки су умирали док су их превозили. Неки су успевали да преживе данима, чак и недељама. Остали су се самим чудом опорављали и ишли ка Грчкој, да би се на бугарско-српској граници борили и победили Бугаре.

Врста немачке подморнице која је патролирала Јадраном и торпедирала неке савезничке бродове који су спасавали Србе на обалама.

*Јавни домен****

Напуштање Србије у малом чамцу везаном за брод који превози на хиљаде војника до Крфа и других градова.

Цртеж: Вивијен Калман

Долазак на острво Крф

Чим је први брод започео 24-часовно путовање до острва Видо у близини Крфа, неки од нас су добили негу и храну од енглеских лекара који су били укрцани. Неке од нас су хранили супом или чак само водом. Нико није добио све што му је било потребно. Било нас је превише. Имали смо превише потреба. Већина је немирно спавала под покривачем који нас је штитио од ноћног прохладног ваздуха. Неки су имали среће да добију сламнате кревете. Они који су били задужени за неговање мушкараца, ретко су напуштали узглавље Срба који су им били додељени, без обзира на то колико су непријатни били мириси који су се ширили око њих.

Пред зору су се угасили бродски мотори. „Nous Avon ici!” (Стigli смо), био је вапај који сам чуо. Срби који су лежали на палуби подигли су главу уплакано. Видели су земљу прекривену дрвећем. На дугој плажи чекало их је мноштво војника, медицинских сестара, лекара, запрега и кола која су вукле мазге. „Јесмо ли стигли на Крф?” – питао је један Србин Француза, који је одмахнуо главом, јер није разумео његово питање. „Да”, рекао је други Француз, погађајући значење. „C'est le terre” (То је копно).

Први брод се усидрио. Други је стигао неколико сати касније. Срби су напустили брод на сличан начин као што су се и укрцали. Болесни и рањени на носилима пажљиво су положени у кола са коњима, у пратњи медицинског особља. Остали су положени на кревете камиона и кола и однети на друго место. Посебна кола су стигла за оне који су могли да седе и да се возе.

Нико више није морао да хода. Барем не још увек. Поцепео сам три пара опанака, а затим сам пронашао кожне чизме на мртвом војнику које су ми одговарале. Нису му више биле потребне. Кад су се и оне истрошиле, везао сам стопала тракама тканине од ћебади оних којима више нису била потребна. Траке су биле у парчићима кад сам стигао до плаже.

Погледао сам ка мору док су се кола удаљавала. Тамо, километрима даље лежала је моја домовина, моја породица и мој претходни живот. Остављао сам иза себе славну 800-годишњу историју наше Србије. Остављао сам иза себе скоро четири месеца борбе и повлачења, не знајући да ли ћу преживети или умрети. Иза нас су били ледени дани и ледене ноћи, недовољно одеће, муниције и хране. Затим пењање, бескрајно пењање на албанске планине које су биле преко 2.000 м високе.

Оставили смо иза себе и мртве. Нисмо имали времена да их сахранимо. Браћа, рођаци, другови. Неки толико повређени да су остајали сами, да умру. Сетио сам се кад смо пролазили поред спаљених села, села за која смо се борили, нападали, поново заузимали, а затим на крају напуштали. Некако сам чак и ја, земљорадник, једва издржавао смрад мртвих волова

и коња. Пролазио сам поред наших светих цркава, којима су остали само зидовима, а унутрашњост је празно зјапила под непрестаним непријатељским гранатирањем. Очи су ми биле пуне суза док сам марширао поред опустошених гробља на којима су стотинама година сахрањивани наши имењаци.

Неки војници су се питали: „Све ово смо оставили за собом, за коју будућност?” Нисам имао одговор за њих. И остали који су преживели су имали сумње. „Боље да сам мртав тамо у Србији, него бескућник, болестан, без срца да тугујем”. Питао сам се: „Ко може да поднесе толики губитак? Без срца да у њему тугује? Да ли су очајнички напори да останем жив вредни муке, кад не могу да осетим тугу?”

Зашто су наши животи поштеђени?

Сигуран сам да су неки војници осећали захвалност зато што су спасени и што ће бити збринуте. Али други су се питали зашто су њихови животи поштеђени. Зашто је Бојан или Драган убијен или се смрзнуо до смрти. Зашто је живот њиховог стрица или оца поштеђен у рату, када су најмлађи синови умрли.

„Да ли је Божја рука посегнула и дотакла погрешне који ће да умру?” Питао сам свог свеца заштитника. „Можда би свештеник могао да објасни Божију вољу. Ако он не може, ко може? Што се мене тиче, не желим да живим, а да не знам ове одговоре. Без неких одговора не могу се суочити са мајком и њеном тугом или бесом”.

Војник је гледао друге Србе како леже на носилима, вероватно без икаквих мисли. Само изнемоглост. Желели су слободу, слободу која је имала лице смрти. Други нису желели ништа. Баш ништа.

POSTSKRIPTUM:

Најокон, 1918. године, после скоро шест стотина година као држава под влашћу Османског царства, званично је постала „Република Србија, Хрватска и Словенаца”, према условима из Версајског уговора потписаног у Паризу јуна 1919. Србија је поново владала својим народом.²⁹

²⁹ Држава није постала република после 1918. године, била је монархија, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, а Србија је независност стекла 1878. године, након чега је проширивала своје територије.

Принц регент Александар, син краља Петра, преузео је команду 1915. године због очевог слабог вида. Принц је са својим трупима прешао сваки километар марша. Званични владар Србије постао је 1921. године када му је умро отац. Владао је све док није убијен 1934. године у Француској, док је био у службеној посети. Убица је био Бугарин, члан македонске револуционарне групе. Краљ је имао 43 године када је умро.

Јавни домен

Грб Србије

Краљ Петар Карађорђевић, који је у јуну 1903. године преузео власт као владар Србије. Био је први уставни монарх којег је изабрао парламент. Донео је законодавство за реформу устава, војске и образовног система и расподеле земље. С војском је кренуо у повлачење, повремено је ходао, јахао свог коња или возио запрежна кола. Тријумфално се вратио у Београд 3. новембра 1918. године након што су се Бугари предали Србима. Народ га је веома поштовао.

Јавни домен

ОСМИ ДЕО

СИГУРНОСТ ЧЕКА НА КРФУ

КРФ – ОСТРВО ЖИВОТА И ОСТРВО СМРТИ

Прича по замисли аутора

Ослањајући се на своје пушке, стотине болесних и рањених српских војника успело је да са плаже на Крфу дође до места где су их чекала кола. Неки француски војници, видевши колико су поједини Срби немоћни, пожурили су да им помогну. На другом делу плаже, најтеже болеснике су пребацивали на носилима у посебна кола у која су спуштали носила. Све је обављано прецизно и без журбе, јер се овај поступак већ много пута.

Српски војници би подигли обележје или крст на месту где је изгубљен један од многих живота, или где су се десили важни догађаји. Једноставно, чак и овако скромно обележје постало је посебно и дирљиво.

*Јавни домен****

Војник је стајао поред једних кола када је угледао познато лице. „Здраво, Жељко! Значи, успео си да пређеш планине”, помислио је и био је захвалан што је његов пријатељ још увек жив. Човек је уздахнуо и померио се, откривајући велику рану на стомаку прекривену завојима. „Неће дуго”, тужно је помислио војник. „То је једна од најгорих рана. И ране на глави су обично кобне”. Мисли му је прекинуо возач кола који је замахнуо бичем, а спори снажни волови кренули да вуку товар низ стазу према шаторској болници.

Војник је пришао следећим колима. Била су пуна дечака свих узраста. Неки су плакали за мајкама, други су јечали у боловима, неки су седели без гласа, скамењени у неверици. Једна од сестара из Енглеске кретала се опрезно око дечака у препуним колима, милујући их по главама,

уз осмех, који су слабашно узвраћали. Дала је воду једном дечаку, али одмахнула је главом када је затражио хлеб. Били су преслаби да би јели чврсту храну. Ускоро ће добити чорбицу. Војник је мислио како је чудо да је било ко од дечака преживео ригорозне услове марша. Наравно, многи нису. Пролазио је поред тела, по три-четири на гомили, као да су тако скупљени још увек покушавали да се згреју. Одмахнуо је главом да би отерао сећање.

Укрцавање запрежних кола наставило се у ноћ. По плажи су постављене бакље које су бацале сенку на људе који су радили на транспорту преосталих Срба до њихових превоза. Призор је био страшан и језив, као и онај на плажама Јадрану када су избеглице укрцаване у спасилачке бродове који чекају. Све је било сабласно. Све је било нереално. Били су потребни дани одмора, чист кревет и одећа, и храна, нарочито храна, да би се тмурне слике повлачења избрисале.

Повлачење је почело 10. децембра 1915. године, када се Прва армија Србије повукла као заштитна гарда у Мојковцу, близу границе са Херцеговином. Црногорци су били препуштени сами себи да се боре против боље опремљене и наоружане аустријске војске. Аустријска војска била је више од три пута већа од одбране. Андреј Митровић у својој књизи *Велики рат у Србији 1914–1918. године* пише да је црногорска војска „требало да води своје најславније битке у светском рату”. Њихова одбрана помогла је да се осигура безбедност српске војске, која је узалуд чекала спасавање на Јадрану. Бродови су престали да пристижу а наступила је збуњеност. Коначно су се појавили Савезници да спасу владине службенике и да их одведу у Бриндизи у Италији, и на Крф. Напослетку, Црногорци побеђени од стране Аустроугара су потписали споразум о капитулацији. Краљ Никола је напустио земљу, не остављајући никакве смернице за будућност земље након рата.

После месец дана, само једна десетина избеглица је пребачена на сигурно, а преосталих 140.000 је морало да настави даље на југ низ обалу до Драча и Валоне како би избегли аустријске авионе који су пуцали на избеглице на плажама. Немачке подморнице су торпедирале бродове који су били на путу до луке. Ово је значило додатно пешачење још 200 километара кроз опасан терен.

Још савезничких бродова помаже у спасавању

Упркос опасности од немачких подморница, које су у једном тренутку торпедирале пет савезничких бродова у луци, енглески, француски и италијански бродови кренули су чешће да пристижу. До 15. фебруара 1916. године спасено је око 90.000 војника и 5.000 цивила. Неколико дана касније принц Александар и његова команда пребачени су на Крф са 120.000 других Срба. Остао је уз своје људе. После тога спасено је више од

135.000 људи, а затим и 10.000. Па ипак, у Албанији је било још српских јединица које су чекале превоз. Последњи војници који су отишли били су коњичка дивизија која се укрцала на бродове тек 5. априла 1916. године.

Иако су Савезници често критиковани зато што су касно кренули да спроводе план евакуације, мора се имати на уму да су немачке подморнице биле активне у Атлантским водама и да су знали за план спасавања. Поред тога, Енглеска је морала да користи своје бродове за допремање залиха из Индије и Аустралије за борбе на Западном фронту, па је целокупно спасавање било изванредан напор Савезника. Ово је био други пут да је енглеска флота, највећа на свету, била непроцењива за ратне напоре. Па ипак, краљ Петар је изјавио: „Чак и ако Србија преживи, бојим се да ускоро неће бити Срба”.

И било је нешто истине у његовим речима када су људи на Крфу почели да умиру од болести и других узрока. На Крфу је током прва два месеца умрло скоро 5000 војника. На острву Видо, где су одвели најболесније, број смртних случајева износио је око 5.400. Будући да мало острво није могло да прими сва та тела, мали чамци су сваки дан били натоварени мртвима. За њихова тела су везиване стене и ношена су у залив. Тамо су лешеве бацани са брода. Плаве морске воде постале су њихов покров и њихов гроб. Срби имају две дирљиве песме, „Плава гробница” и „Тамо далеко”, које одају почаст овим преминулима.

Француско медицинско особље извештавало је да су видели „тела нагомилана као даске једна на другу, четири у низу, понекад и шест...” На Виду, названом „острво смрти” више од 5.400 Срба је умрло, а 1.000 је умрло у Бизерти у Италији, где је такође било уточиште болесних војника. Већина смртних случајева узрокована је ширењем болести.

Постепено се време побољшавало и стигло је довољно шатора за склониште. Срби су почели да се опорављају. Убрзо су основали војне кампове и започели обуку за коришћење новог оружја којим су Французи требали да их снабдеју. Њихово физичко здравље и неуморан дух изазвали су дивљење осталих официра војске. Сматрало се да је њихов оправак „чудесан”.

Војска је кренула са Крфа за Солун крајем 1916. године, али Влада је остала у егзилу до 6. октобра 1918. године. По послератним споразумима, Србија је требало да се удружи са другим земљама и назове Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца са уставним монархом принцом Александром из династије Карађорђевић. Име краљевства промењено је у Југославија 1929. године. Али опстанак земље је био уздрман, делом и због напетости између владајућих Срба и националистички оријентисаних Хрвата. Страдања Срба нису престајала до краја Другог светског рата. Током нацистичке окупације у Другом светском рату, још више зверстава и патње задесило је милионе храбрих Срба.

“Plava Grobnica” or The Blue Graveyard

Gazite tihim hodom!
Opelo gordo držim u doba jeze
noćne
Nad ovom svetom vodom.

Tu na dnu, gde školjke san
umoran hvata
I na mrtve alge tresetnica pada,
Leži groblje hrabrih, leži brat do
brata,
Prometeji nade, apostoli jada.

Zar ne osećate kako more mili,
Da ne ruši večni pokoj palih četa?
Iz dubokog jaza mirni dremež čili,
A umornim letom zrak meseca
šeta.

To je hram tajanstva i grobnica
tužna
Za ogromnog mrca, k'o naš um
beskrajna.
Tiha kao ponoć vrh ostrvlja južna,
Mračna kao savest, hladna i
očajna.

Zar ne osećate iz modnih dubina
Da pobožnost raste vrh voda
prosuta
I vazduhom igra čudna pitomina?
To velika duša pokojnika luta

Stojte, galije carske! Na grobu
braće moje
Zavite cmim trube.
Stražari u svečanom opelo nek
otpoje
Tu, gde se vali ljube!

Jer proći će mnoga stoleća, k'o
pena
Što prolazi morem i umre bez
znaka,
I doći će nova i velika smena,
Da dom sjaja stvara na gomili

Walk with silent tread
I am officiating a proud Requiem in the chill of the night
Upon these sacred waters.

There at the bottom, where seashells fall into the tired
grip of sleep
And peat falls upon the dead algae,
Lay graves of the brave, lay brother to brother
Prometheus's of Hope, Apostles of Pain.

Do you not feel how the sea calms,
That it may not trouble the fallen troop's eternal rest?
From the deep abyss peaceful slumber ebbs,
And tired flight of the moonbeam walks.

This is a temple of secret, and a graveyard of sorrow
For the great dead, endless as our mind.
Silent as midnight upon southern islands,
Dark as a conscience, cold and despairing.

Do you not feel from azure depths,
That piety grows spilled atop these waters
And the air is filled with curious gentleness?
It is the great soul of the fallen, roaming.

Halt, imperial galleys! Before the tomb of my brothers
Shroud your trumpets in black.
Let your liveried sentries chant the holy dirge
Here, where waves embrace!

For the centuries will pass, like white foam
That crosses the sea and dies without trace,
And a new and great age will come,
And make a splendid home upon a pile of graves.

But this graveyard, where lays buried
The terrible, secret epic,
Will cradle a fairytale for the ages
Where the spirit will seek out its coryphaeus's.

Buried are here garlands of days past
And the fleeting joy of an entire nation,
And so this cemetery lies in the shadow of the waves
Between the bosom of the earth and the celestial vault.

Halt, imperial galleys! Extinguish your torches,
And draw your oars to rest,

„Тамо, далеко”

Тамо далеко, далеко од мора,
тамо је село моје, тамо је Србија.

Тамо далеко, где цвета лимун жут,
тамо је Српској војсци једини био пут.

Тамо далеко, где цвета бели крин,
тамо су животе дали заједно отац и син.

Без отаџбине на Крфу живех ја,
али сам поносно клиџо живела Србија.

Енглеска лекарка, др Изабел Хутон, записала је у својим белешкама: „Чим се Србин опорави, он почиње да пева и игра. То је у његовом карактеру и саставни део његовог живота, као што је и обрађивање земље. Њихова омиљена песма била је „Тамо, далеко”. Песма говори о *најушшиању дома и земље и изражава чежњу за домом. Неке од наших жена певале су заједно са војницима, а кроз велики број стихове ове песме, заволеле смо и шај њрелеји језик.*

Сестра–војник–херој Милунка Савић, коју Французи називају српска Јованка Орлеанка, цитирана је: „Певали смо када нам је било најтеже. Певали смо када су нас француски бродови превозили из Албаније на Крф, када смо били само кост и кожа. Француски морнари и официри су плакали кад су чули да певамо и рекли су: ’Каква сјајна нација!’ Певали смо док смо умирали на острву Видо и певали смо када смо умирали на Солунском фронту” (Ово је наводно записао Ђорђе Маринковић на Крфу 1916. године, и има много верзија).

ДВЕ ЗНАМЕНИТЕ СРПКИЊЕ У ВЕЛИКОМ РАТУ

Надежда Петровић

Уметница постаје медицинска сестра

Госпођа Петровић, најпознатија српска импресионисткиња и фовисткиња, заменила је своје сликарско одело и четкице за типичну униформу медицинске сестре и опрему да би као волонтер учествовала у два балканска рата 1912. и 1913. године. Године 1913. заразила се тифусом, који се, као и колера, ширио у размерама епидемије. Када су Аустријанци напали Србију и када је војсци очајнички било потребно медицинско особље, чим је довољно оздравила, наставила је с негом болесника.

Међутим, био је велики губитак за уметнички свет Србије када је умрла од тифуса, 3. априла 1915. године. Добила је орден за храброст и Орден Црвеног крста.

Надежда Петровић – одрекла се репутације уметнице као једна од најзначајнијих српских сликарки свог времена да постане медицинска сестра. Служила је у оба балканска рата у годинама 1912–1913. године пре него што је умрла од тифуса током епидемије у Ваљево 1915. Споменик у њену част изграђен је 1955. године, а музеј 20 година касније.

Усљужила Panacom Wonderland Travel, Србија

Милунка Савић: Српкиња – војник у првим редовима

Желећи да свог малог брата спаси од регрутовања, Милунка Савић одсекла је дугу косу и обукла велику српску униформу да би уместо њега отишла у борбу. Војсци се придружила у балканским ратовима, а потом и за време аустријске инвазије. Рођена у малом селу близу Рашке, променила је име у Милун, мушки облик од Милунка. Током борби четири пута је рањена. Када је последњи пут рањена за време Другог балканског рата, догодило се оно чега се плашила – откривено је да је жена. Рана од метка у грудима открила је њену тајну.

Када су Аустријанци напали Србију 1914. године, она је тражила дозволу да се бори као жена војник и од самог Војводе Путника је тражила пушку. Упркос његовим саветима да служи као медицинска сестра, инсистирала је да добије пушку. По завршетку рата одликована је као припадник другог најелитнијег пешадијског пука „Гвозденог пука”.

Када су борбе престале, примила је дванаест српских и савезничких ордена за храброст и постала је један од најодликованијих војника у српској војсци. Њени борбени подвизи постали су легендарни.

Поручник Софија Јовановић, првог дана рата, 29. јула, прешла је реку Саву и испред аустроугарске касарне поставила српску заставу. У рату је учествовала све четири године и одликована је бројним српским орденима.

Јавни домен

Љубица Чакаревић, учитељица, добровољно се јавила у војску и једном приликом се провукла кроз бугарске логоре у свом науму да побегне из Србије и придружи се трупама у Солуну. Одликована је Златном медаљом за херојство Милоша Обилића.

Јавни домен

РАЂЕНА ЗЕМЉА, СРБИЈА

од доктора Ц. Лика Аскјуа

Једна од неколико доступних књига које су објављене на енглеском језику о повлачењу Србије пред Централним силама 1915. године написали су др Ц. Лик Аскју, лекар из Енглеске, и његова супруга Елис. Био је део Прве британске војне мисије за Србију у априлу 1915. године. У својој књизи *Рађена земља Срдија*, др Аскју је описао страхоте марша, смрт и умирање људи и животиња, непрестано гладовање или смрзавање до смрти, и нападе локалних Арнаута (Албанаца).

Током повлачења, његова болничка група која је била прикључена Другој српској војсци одговарала је само српским војним властима. Та војна власт је улагала посебне напоре да осигура безбедност доктора и осталог енглеског особља колико год је било могуће у постојећим условима. Енглески представник у Србији, сер Ралф Пагет, био је одговоран за разне „мисије”, тако да су медицински тимови наводно били под заштитом британске владе.

Док је његов тим учествовао у повлачењу, др Аскју је писао о призорима које је видео: „Непрестано исте ужасавајуће слике – мртви и умирући коњи... дуж читавог пута; војници који умиру и испадају из редова; ужасан очај који се увукао међу нас... Свуда око нас се осећао дух смрти и пропадања... Модре и голе ноге престале су да се крећу окрутном стазом марша... у својим растрганим и поцепаним униформама... Они су били мученици марша”.

Наставио је с описом ужаса чувеног везировог моста, који је имао такав нагиб да, пошто је било клизав због леда, људи и коњи нису успевали да га пређу, већ су проклизавали и нестајали у леденој води која је била под њима.

Његова група је коначно савладала планине. Преживели су аустријске авионе који су бомбардовали мала села где су се задржавали на једну ноћ или на неколико дана и очекивали су да су се ослободили непријатеља. Није било тако. Аустријски авиони су надлетали плаже Јадранског мора и нападали беспомоћне групе људи који нису имали заклон. Аутор је описао луке које су биле напуњене олупинама савезничких бродова које су потопиле подморнице или бомбе, пре него што су бродови успели да истоваре непроцењиве товари хране и залиха. Неки бродови су били бомбардовани и потопани чак и док су укрцавали избеглице.

Албанске куће, које су биле реткост на планинама, описане су као утврђења са дебелим зидовима који су окруживали куће. Само неколико уских прозора, који су се користили као прорез за пушку, пропуштали су светлост и ваздух у кућу. У очајничким покушајима да пронађе заклон, енглески тим би, као и други, много пута прилазио таквим упориштима тражећи преноћиште. Често су били срдечно дочекани, ако су путници

имали златне наполеонске новчиће (златни наполеонски новчићи имали су вредност француског златника од 20 франака. Албанци нису прихватили папирни новац).

Најдирљивији део његове књиге је вероватно „Епилог: Мали сиви крст”. Крст о коме он говори је једноставан камени споменик који се налази на острву Видо, близу Крфа, где су тешко болесни војници и избеглице пребачени да умру. Видо је постало „војничко гробље. Живи су осећали да за њих нема места на Виду... то је постала гробница – веома света гробница – и острво одмора и сна”. Непролазног сна, читалац ће схватити.

Крст, угравиран на енглеском и српском језику, подигли су српски пријатељи. Одсуство разметљивости осликава понизност војника који су тамо погинули. Тела преминулих су спуштана у плаво море које је окруживало острво Видо. Војник и песник, Милутин Бојић, написао је дирљиву песму *Плава гробница* када је након повлачења безбедно стигао на Крф. Нажалост, умро је у Солуну од туберкулозе.

Последњи записи др Аскјуа говоре о честитости трупа које су се опорављале на Крфу. Они су поштовали закон, суздржавали су се од јавног пијанчења и вређања мештанки, нису се свађали или стварали било какве проблеме у јавности. „Таквим особинама се може похвалити само пар армија”, закључио је доктор Кларк, исказујући још једном дивљење према српском војнику.

То су биле интимне мисли, али и јавни извештаји једног угледног лекара из Енглеске, који је заједно са својом супругом, преживео менталне и физичке муке, повлачећи се са српском војском.

Камени крст на острву Видо подигнут је 1922. године у знак сећања на више од 5000 војника и цивила који су тамо умрли након што су преживели опасности повлачења.
Јавни домен

СЕЉАЦИ ПРИЧАЈУ СВОЈУ ПРИЧУ

Прича њо замисли аутора

Настала је гужва и метеж када се прочуло да су се Немци приближили на само 20 километара. Српске трупе су већ прошле села, вукући артиљерију кроз блато. Мајка је говорила деци да је слушају и раде тачно онако како им је рекла. Нису имали времена. Јаков и Гаврило су морали да упрегну волове. „Морате обојица”, рекла је „јер сте млади и мали, али можете ви то”.

Окрнула се према девојкама, рекавши Јованки да сложи прекриваче са великог кревета, а Анки са малог. Требало је да их донесу до кола, а мајка ће да пакује. „Прво”, рекла је старој баки „узми своју Библију и своје драгоцене ствари и умотај их у мараму. Не желимо да нам остану породичне ствари”. Затим се окренула последњој девојци која је чекала, која није била у стању ништа да уради како треба, иако је покушавала. „Славка, ти узми за све прегаче и капуте. Добра девојка”, потапшала ју је по леђима и кренула према вратима.

„Шта ја треба да урадим? Требаће нам лонци за кување, сушено воће и поврће које смо убрали”. Брзо се окренула и дала ствари Славки која је убацила капуте у кола. „Однеси ово у кола. Касније ћу их средити”. Породица која се састојала од мајке, баке и петоро деце ужурбано је спаковала кола и придружила се поворци која је већ напуштала мало село.

Првих неколико недеља нису имали тешкоћа. Стара бака и најмања девојчица седеле су у колима. Остали су корачали поред волова наводећи их да вуку јаче. Понекад су морали да се зауставе како би пустили да прођу војници на коњима или са воловима који су вукли тешке топове. Понекад се дешавало да се неком испред поломи осовина или да отпадне точак. Тада би се сви заустављали да би се ужурбано поправио квар. Сви су били уморни, али су контролисали своје нарави. Страх од Немаца приморавао их је да буду уједињени, као што су били када су радили у пољима.

Ноћу су камповали у малим групама. Још увек су могли по брдима да нађу дрва за ватру. Делили су међу собом шта су имали, али нико се није расипао. Годину дана пре тога прошли су кроз велику глад, када је тифус однео јако много живота, укључујући и мушку главу из њихове породице. Да је преживео, отишао би 1914. године да се бори против Аустроугара или Немаца. Поново је терет куће био на жени. Повлачење је било напорно, али су напредовали.

Онда су почеле кише. Покривач на колима у којима је седела стара бака, а понекад и најмлађа девојчица Јасна, стара само пет година, био је натопљен. И девојчица је понекад пешачила, али било јој је тешко да држи корак са воловима, иако су били веома спори. Киша је лила, правећи тешко блато на примитивном путу. Блато се толико лепило на ђо-

нове да им је скидало обућу. Дечаци су се на крају изули. Они су били навикнути да лети буду босоноги док су чували овце или док су се бринули о свињама.

Дошли су до огромне реке која је некада била спори поток. Група сељака је расправљала о опасностима преласка и коначно су смислили план. Најјаче волове и кола водила би два човека, по један са сваке стране, како би пронашли сигурно тло. Они ће изабрати најбоље место са најмањим нагибом. Остали мушкарци би стајали са стране да помогну у случају да се кола преврну. Покушали су, и иако су се прва кола неколико пута зањихала, нису се преврнула. Неколико мушкараца се смењивало док су помагали да свака кола пређу преко реке. Жене и старија деца приковали би се за кола. Мањи би се возили унутра. Дошао је ред и да мајчина кола пређу. Престрашено се изула и задигла сукњу колико год јој је то пристојност дозвољавала. Она и њени синови су стали са стране уз кола. Мушкарци су потерали волове, али тврдоглаве звери су погледале у воду и укопале се. Напокон, бич их је убедио да закораче у воду. Никада раније нису осетили бич, само штап.

Јурнули су, кола су се затресла, а они унутра су се чврсто држали за пречке натопљеног заклона. Полако, с двојцом мушкараца испред и двојцом мушкараца позади, водили су кола кроз вртлоге воде.

Српске избеглице које беже пред непријатељском војском 1915.
Јавни домен

Мушкарци су се чврсто држали за спољне пречке кола, повремено готово губећи равнотежу при снажним наносима воде. Успели су да пређу и волови су загазили на клизаву обалу. Ту су се закопали у блато. Уз последње атоме снаге, снажне животиње су се напослетку успеле до травнатог дела обале. Са стране су их сви бодрили. Мушкарци су, држећи се за руке и уз помоћ конопца, прешли назад да помогну док коначно сви сељаци нису безбедно прешли на другу страну обале.

Мајка је наредила да се волови одведу од јарма и одведу до велике зелене ливаде. „Треба им трава као што мени треба шоља кафе са једном, не, две, не, три кашике шећера”. Али знала је да је кафе остало мало, а да шећера више немају. Волови су имали своју гозбу. Након неколико сати путовања, сељаци су коначно одлучили да се улогорују током ноћи. Киша је престала, а то је значило да ће их након напорног путовања утрејати ватра. Сутра ће опет падати. Нису могли ни да очекују да ће већ за недељу дана почети ране, али обилне снежне падавине које ће им донети много веће невоље од оних са којима су се већ суочавали.

Неки од сељака су имали среће што имају родбину у брдима код којих су могли наћи уточиште. Неки, превише уморни и обесхрабрани, окретали су се да се врате домовима и пољима, које су Аустријанци спалили и уништили. Неки су чак били жртве аустријских или бугарских зверстава, што је укључивало и вешања. У једном селу 19 сељака је везано и спаљено. Нека тела су била тешко осакаћена. Изгледало је као да се у људском роду пробудило најгоре.

Рат је на сељака бацао такво проклетство које се могло изједначити са неким невољама које су претрпели њихови војници. Рат никоме није био пријатељ. Није био ни на чијој страни и на свом путу никога није штедео, без обзира на њихов узраст. Српски сељаци су то веома добро знали. Питајте их.

Типична српска православна црква из 15. или 16. века.
Фото: Ненси Крамер

ДЕВЕТИ ДЕО

ПОБЕДА И ПОСЛЕДИЦЕ

НАЈЗАД ПОБЕДА

Првог априла 1916. године стотине српских војника кренуло је на пут до Солуна да се боре против Бугара који су контролисали јужне и источне делове Србије. Српске трупе, обучене у нове француске униформе, али са својим традиционалним шајкачама и са новим француским пушкама, поносно су се спустиле низ степенице савезничких бродова до луке у Солуну. Њихов пут није био ни лак ни пријатан. Грци нису дозволили да бродови крену бржим путем, па су морали да избегавају нападе подморница стациониране на Кикладским острвима.

Ипак, до краја маја, без подморница које би нападале конвоје, 112.000 Срба и 8.000 коња безбедно су се искрцали у Грчку. Овом броју се прикључило и око 1.700 босанских војника који су се борили са Црногорцима, формирајући јужнословенски батаљон у француској војсци. У почетку, Босанци су били део аустроугарске војске, али као што се догађало и у другим деловима царства, чим би добили прилику да се придруже српским јединицама, војници словенског порекла би бежали.

Победнички српски напредак у планинама источно од Манастира –
осматрачница на стеновитом узвишењу.

Јавни домен

У претходним ратовима у Србији 1912. и 1913. године, већина регрутованих мушкараца је била или рањена или убијена. Мушкарци који су долазили били су или много млађи или много старији. Британци и Французи су се питали како ће се показати, иако су српски војници били цењени због своје храбрости и борбених вештина.

Срби су савладали зидове планине Кајмакчалан у подвигу који није поновљен откад су се њихови преци, под Стефаном Душаном Силним, тамо борили 550 година раније. Солун у септембру 1916.

Јавни домен

Шаторска болница коју су поставиле шкотске медицинске сестре у Острову. Приказана су болничка одељења, са операционом салом, у сенци у левом углу. У позадини се види језеро Острово. Ова болница направљена од шатора је била типична у рату.

Јавни домен

Стоматолошка станица америчког Црвеног крста у Србији, мање од километра од првих борбених линија.

Јавни домен

Le Petit Journal

ADMINISTRATION

14, RUE CASATIÈRE, 11

Les manuscrits ne sont pas rendus

On s'abonne sans frais
dans tous les bureaux de poste

5 CENT.

SUPPLÉMENT ILLUSTRÉ

5 CENT.

ABONNEMENTS

25me Année

Numéro 1.270

DIMANCHE 9 AOÛT 1914

100 FRANCS
SERIE ET SEMI-ANNEE 2 50 3 50
DEPARTEMENTS 2 50 4 00
ETRANGER 3 50 5 00

LE CONFLIT ENTRE L'AUTRICHE ET LA SERBIE

La population serbe acclame les troupes

Слика из магазина – врева у Београду након завршетка рата

Велика сеоба Срба, Стара Србија 1690–1691. Чувена слика Паје Јовановића (1896) приказује Србе, предвођене архиепископом Арсенијем III, који беже на север од битке у Качаничкој клисури, где су Турци победили Хабзбурге и Србе. Срби су покушавали да ослободе своју земљу од Отоманског царства и подржали су хабзбуршку инвазију на Балкан да им помогне у томе.

Краљ Петар предводи повлачење поред поломљених запрежних кола, смрзнутих тела, усред дубоког снега на температурама испод нуле. Копија оригиналне слике која се чува у Београдском националном музеју.

Копија је власништво Лазара Јовановића, уз дозволу за уједношећу од музеја

Српске избеглице, без мушких чланова домаћинстава, враћају се остацима својих домова и поља након престанка војних сукоба на том подручју.

Јавни домен

Неколико мањих борби претходило је првој великој кампањи. То је било освајање Монастира 19. новембра 1916. године. Генерал Мишић предводио је Србе, а британски потпоручник Џорџ Ф. Милн био је на челу британских трупа. Добро су сарађивали, а управо је њихова сарадња умногоме доприне-ла успешним кампањама. Француски генерал Морис Сарај предводио је целокупну солунску кампању, али његови планови су се разликовали од планова савезничких генерала у Паризу, што је довело до неких проблема.

Жене су такође помагале мужевима у кључним биткама. Међутим, ако би их ухватили Аустријанци, освета је била брза и тешка, и жене су често вешане или масакриране.

*Јавни домен****

Срби су кренули у напад почетком септембра и подножје заузели без тешкоћа. Шума буковог дрвећа сакрила је бугарске митраљезе, па су се борбе водиле прса у прса с бајонетима. Након тога, огољене планине су биле изложене, а Бугари су заузели сваки јарак и ров. Постепено, Срби из Дринске дивизије стигли су до врха, ухвативши 50 бугарских заробљеника. Српска застава се накратко вијорила на малом делу српске земље који је био враћен.

Бугари нису предали планину без контранапада, који се десио неколико дана касније. Упркос томе што су Срби извукли планинске топове до Бугара, Дринска дивизија је била

приморана да се повуче. Генерал Мишић послао је строгу поруку: „Повлачење је издаја”. Надахнути Срби су се поново суочили са бугарским пушкама. Овај пут се, уз помоћ других српских дивизија, Дринска дивизија држала и Бугари су се повукли. Врхови Кајмакчалана били су српско тло и Срби су га поново заузели. Пре него што су Срби стигли до Београда, главног града, 1. новембра 1918. године, имали су пред собом још неколико битака. У борбама су изгубили 27.000 људи, што је чинило једну петину укупног броја.

Упркос периодима пада морала, који је био изазван маларијом, дезертерством, недостатком акције у првим месецима и унутрашњим несугласицама између српске владе и савезничких команданата, напokon, после четири горке године повлачења и борби, Срби су били победници.

Француски свештеник брине о гробу свог земљака на београдском гробљу за француске војнике.

*Јавни домен****

„Повлачењем до победе” се обистинило.

ВЕТЕРАНИ СЕ ВРАЋАЈУ КУЋИ

Интервју са Златаном, наставником у Призрену,
у преводу Бранка Босилкова, водича и преводиоца

Мој водич и ја посетили смо у Призрену наставника историје Златана и док смо пијуцкали укусну заслађену јаку црну кафу, како се у Србији обично пије, код нашег стола се зауставио наставников стари пријатељ. Наш домаћин је већ започео причу о преживелима из његовог родног града који су учествовали у повлачењу. Након што су се он и његов пријатељ са узвицима и загрљајима срдечно поздравили, Златан отпоче нову причу, о Мирославу Лукићу, деди његовог пријатеља, који је живео у истом планинском граду као и наш домаћин и његови преци. Ево приче.

По Златановим речима: „У кафани у којој су мој деда и неколико његових пријатеља јели, зауставио се један ветеран, необријан и у одрпаној српској униформи. Запуштени војник је уз узвике препознавања поздравио и грлио пријатеље. Када су се коначно смирили, имали су многа питања за ветерана, Мирослава Лукића. Веровало се да је умро приликом повлачења, али упркос незамисливим тешкоћама на путу, он је успео да преживи. Из неког разлога, та вест није стигла до његовог села, иако је I светски рат био завршен неколико месеци раније”.

Иако је Златан причао Мирославову причу најбоље што је упамтио, Мирославов унук често га је прекидао да би додао изостављене детаље.

„Када се војска 1915. године почела повлачити, Мирослав и још два војника кренули су ка албанским планинама у Црној Гори, удаљеним скоро 300 километара. Некад су наилазили на сељаке, који су са њима делили оно мало хране што су имали. Нажалост, његова два саборца су умрла на путу. Један се смрзнуо, а другом је ногу смрскало дрво које је пало. Доступна му је била само основна медицинска помоћ и умро је од инфекције у великим боловима. Због тога је Мирослав већи део пута био сам.

Типичан пример чиче или старијег војника који је бранио задње линије, положај који је готово сигурно носио смрт. *Јавни домен****

Причао је како су га са албанске обале спасили Французи у италијанским бродовима. Он је, као и стотине других војника, пребачен на оближње грчко острво Крф, где се опоравио. Када је био довољно здрав да издржи свакодневну физичку и обуку за коришћење француског оружја, послали су га заједно са још шест пукова здравих Срба у Солун. Ту су, заједно с Французима и Енглезима, Срби, са својим искуством и храброшћу, могли да допринесу поразу Бугара”.

Враћајући се кући, гладни и боси.

„Пошто су му се опанци одавно распали, Мирослав је, као и многи други војници, ишао бос. Рањен је у руку док се почетком 1918. године борио у Солуну, али енглеске докторке су помогле да му рука зацели. Болничка храна је била веома издашна и повратила му је снагу, тако да је када се рат завршио, одлучио да крене на далеки пут до свог планинског дома у Црној Гори. Међутим, на том дугом путу је веома ослабио и изгубио снагу. Деда Тома је наручио велики тањир Мирославове омиљене хране. Запањено су гледали како прождире храну попут изгладнелог пса.

Током солунске кампање, Мирослав се са осталим српским војницима попео на велики врх планине Кајмакчалан и борио се на 2.500 метара надморске висине. Било је толико хладно и ветровито да Италијани, који су били стационарани на другој страни планине, нису ни покушали да се попну. Због недостатка људи обучених у планинама, Мирослав је пребачен у Дринску дивизију како би искористио животно искуство у успињању и борбама у планини. Срби из Дринске дивизије поставили су рекорд својим успоном и каснијим заузимањем планине.

Рат се завршио, а путник је још увек носио шајкачу, сад већ скоро потпуно рашивену. Њен препознатљиви облик готово се изгубио од ношења. Био је на три дана хода од своје куће у близини језера Скадра. Мирослав је био довољно стар да га распореде у Трећи позив, где су били најстарији војници. Срећом, упркос годинама, био је снажног здравља, и преживео је ужасе повлачења. Причао је како је имао среће јер није завршио као један од пет хиљада мртвих војника којима су везивали камење око тела и сахрањивали их у Плавој гробници. Многи из његове Шумадијске дивизије умрли су много млађи”.

Његов унук се понудио да отпева песму, и дирљивим гласом је отпевао песму коју су Срби певали док су се евакуисали из Ниша:

Чујте, брато Славонци, глас мајке Српкиње.
Непријатељи се дижу, Нашем паду да се радују,
Да униште вандалском силом нашу част посвећену.
За слободу и Србију, Боже, с нама остани.
Дођите, о, дођите! Срби се дижу, следите, браћо, следите,
због родбинских и породичних веза.

Српски војник, болестан и очајан, пита се како да настави борбу.
*Јавни домен****

Унук је завршио кафу и оброк и захвалио нам што смо слушали причу о његовом храбром деди Мирославу. Поздравио се и отишао.

Наш домаћин, Златан, завршио је причу. Питали смо се да ли је Мирослав послао поруку својој породици да је жив и да ће се ускоро вратити кући. Каква би била реакција на његов повратак „из мртвих“? Волели бисмо да смо могли да се поздравимо са његовим храбрим дедом.

Можемо замислити да би се војник, који је седео за оближњим столом, насмешио старом храбром војнику. Мирослав би се вратио кући

где би га чекали пољупци и загрљаји добродошлице. Тетошили би га неколико дана, а онда би га послали да ради у пољу са јединим волом ког су успели да сакрију од војске. Било би све као и обично, надао се војник.

Наш пријатељ историчар је поручио још једну шољу кафе и тањир кнедли и почео другу причу.

ДЕЧАЦИ КОЈИ СУ ОТИШЛИ У ШКОТСКУ

Тачан број није познат, али приближно око 20.000 дечака, од 10 до 16 година, регрутовано је у току повлачења како не би били заробљени од стране аустроугарске или немачке војске.

За многе дечаке повлачење је почело као авантура. За неке друге ово је било прво раздвајање од породице и били су веома тужни. Само пар њих је некада путовало ван свог села, тако да је овај одлазак код њих стварао осећај узбуђења и страха.

Групу од 20 до 50 дечака је предводило неколико војника, а ако они нису могли, онда сеоски свештеник, учитељ или неки значајнији суграђанин. За одрасле који су преузимали одговорност за дечаке, ово је био страشان посао, а трагедије су се дешавале у готово свакој групи. Храна, коју су им мајке брижно спаковале у ранчеве, брзо се истрошила. Понекад се дешавало да су сељаци пекли волове или свиње који су скапавали, и делили их са дечацима. Али обично би дечаци, исцрпљени од ходања, легали празних стомака.

Када је видео раштркане логорске ватре по пољу, један дечак их је упоредио са светлошћу звезда на небу. Утешила га је порука да сваког дечака пази његов светитељ заштитник.

За овако велики број дечака није било довољно одраслих који би могли да пазе на њих. Морали су да избегну танак лед који је прекривао студене реке да не би упали у њих. На клизавим леденим стазама многи су падали и ломили руке и ноге. Неки су чак пропадали у амбис који су правиле стрме планине. Када би се таква незгода десила, многим није било спаса. Дечаке су вође често међусобно везивале кошуљама или каишевима или су се придржавали за велике гране. Овако су успели да многе спасу од леда који се налазио испод снега.

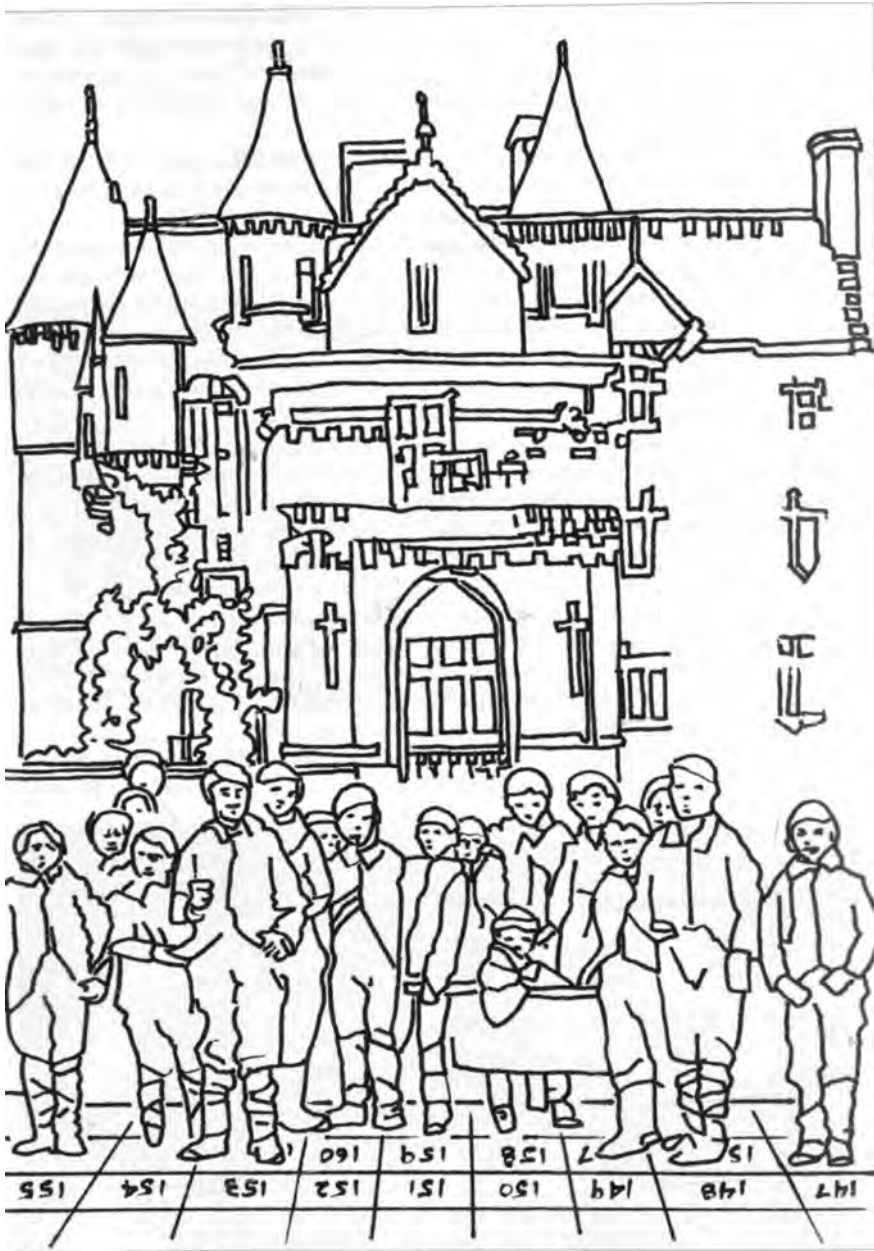
Енглеске медицинске екипе које су путовале са сељацима давале су све од себе да ублаже патње и повреде, али број лекара био је премали, а ред сељака и војника се често није могао сагледати.

Од око 5.000 дечака који су преживели повлачење, велики број је одређен да буде послат у Енглеску или Француску на образовање. Нико се не сећа како су их бирали. Неки дечаки нису имали очеве, неким су очеви имали лоше послове, а другима су очеви били богати трговци или свештеници. Без обзира на начин на који су били изабрани, 27 дечака је отишло у Единбург у Шкотској, где су се школовали и живели у домовима великодушних единбуршких породица. Свакодневно су пешачили до Хериот школе за дечаке. Школу је пре 350 година основао богати трговац златом, који је лично служио краљицу Елизабету I. Дом се звао „болница“, израз који се тих дана користио за школу.

Позвана сам у посету и тамо сам стицајем прилика упознала неке Американце, који су били у родбинским односима са овим дечакима. Покушала сам да замислим како су се дечаки осећали, с обзиром на то да је већина долазила из колиба прекривених сламом.

Фотографија десет дечака који су се школовали у Хериот школи.
Устјуиула Хериотш школа

Неки дечаци су ишли у Хериот школу у Единбургу (Шкотска), да живе и наставе своје образовање. Сваком од дечака додељен је број на камену у дворишту где би се јављали сваког јутра. Живели су са породицама у граду које су их срдечно прихватиле.

Цријез Вивијен Калман

О чему су размишљали када су угледали ову огромну палату на три спрата, окружену гвозденим капијама и позлаћеном оградом од кованог гвожђа? Ово је требало да буде њихова нова школа. А након школе одлазили су својим новим кућама код својих домаћина. Архиве показују да су неки били као део породице.

Што се тиче хиљаде других дечака, знамо да је већина умрла. Посебно тужна прича везана је за породицу министра просвете, који је на повлачење повео свог десетогодишњег сина, надајући се да ће га спасити. У хладном зимском окружењу дете је добило упалу плућа и умрло. Кад је стигао на Крф где је основана влада, министар је наставио свој посао помажући деци из других породица, због чега заслужује посебно дивљење. Можемо само замислити какву је тугу, жаљење, вероватно и кривицу осећао, када би обилазио неког дечака који је био туђе дете.

Живот у Шкотској за неке српске дечакe

Прича аутора са дејтаљима које је илустрирао Ђосифин Фрашер Симс

Богдан се окренуо свом пријатељу Јанку док су се приближавали великим каменим вратима. Огромно сиво камење, потамнело од година, било је прекривено зеленом виновом лозом. Иза капије дечасти су могли да виде високу ограду од црног гвожђа, са шиљцима као на немачким шлемовима, само што су ови били црне боје. Богдан је задрхтао при помисли на то. На тренутак му се учинило да су Немци пред њим. То је било само у његовој глави.

Јанко је загрлио свог танушног пријатеља. Охрабрујућим речима подсетио је Богдана да су ти дани прошли, да их треба заборавити. Дечасти су били на сигурном, са људима који ће се бринути о њима. Разумео је помало енглески језик, а речи које су мушкарци изговорили уз пријатељски осмех уверили су Јанка у њихове добре намере.

Човек на челу линије, који је носио чудан шешир са куглом пређе на врху, обратио им се. Махнуо је руком, показујући им: „Уђите, момци. Ово ће бити ваш нови дом у наредних неколико година. Свидеће вам се”. Други дечасти, укупно њих 27, погледали су Јанка да виде да ли је разумео тог човека.

Јанко је климнуо главом и умирио дечакe на њиховом матерњем језику. Покупили су торбе и кренули за високим црвенкосим човеком дугачком стазом обложеном квадратним плочама. И оне су биле потамнеле, али су по себи имале удубљења, као да је много људи прешло преко њих. Дечасти су ушли у велико двориште које је било окружено високим зградама. Врата су била детаљно изрезбарена речима и датумима.

Дечастима овај призор није био близак. Нико од њих никада раније није видео ништа тако величанствено. Са страхопоштовањем су посма-

трали оловне прозоре и високе зграде. Само један дечак, који је био у Бечу, видео је већ такве зграде. Дечацима са села су биле познате само колибе од сламе, направљене од ручно сечених стабала. Чак ни они који су били у Београду никад нису видели тако дивно изрезбарено камење. Београд је имао fine камене зграде, али блокови су били квадратни или правоугаони и по себи нису имали изрезбарене речи ни фигуре.

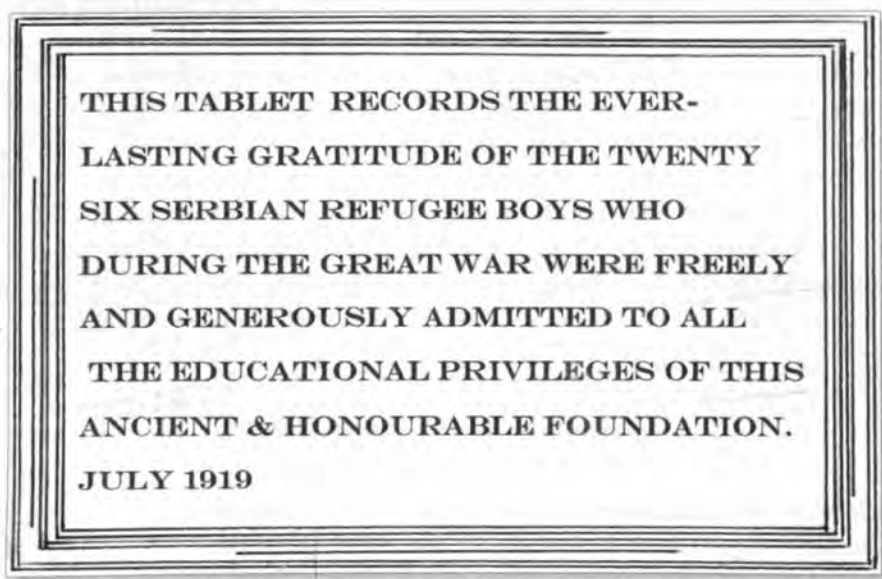
Њихов живот требало је да буде сигуран

Прича по замисли аутора

Господин Морис, вођа, постројио је дечаке тако да је сваки стао на камен на коме је био изрезбарен број. „Ти, момче, ти си 147; следећи је 148, а ти си 149”, док сваки дечак није стао на камен са својим бројем. „Сада, ово треба да запамтите, сваког јутра тачно у 9 сати, треба да стојите на свом камену. Тако ћемо знати да ли је неко одсутан”. Видећи збуњене погледе на лицима дечака, застао је, док је Јанко покушавао да преведе. Дечаци су се смешкали и усправљали се колико год су могли. Коначно је сваки од њих имао нешто што је припадало само њему. Делили су храну, чак и кад су били толико гладни да поједу неколико порција. Позајмљивали су одећу и ћебад, чак су делили и воду за пиће или место крај логорске ватре. Сада је сваки дечак имао нешто што је било само његово – његов лични камен.

Фото: Ненси Крамер

Плоча коју су школи поклониле неке од породица дечака 1919. године.

Господин Морис је прочитао њихова имена и поделио их у три групе. „То ће бити ваши другови из разреда. Формирали смо групе по узрастима. Неки од вас су можда краће ишли у школу, тако да ћемо вас пребаци-ти у другу групу ако вам буде претешко. Желимо да сви будете у групи у којој можете да учите”. Јанко је покушао да преведе, али није разумео принцип школовања на основу узраста. У Србији је ученик ишао у школу кад није био потребан на пољима или пашњацима. Понекад би био мно-го старији од осталих и покушавао би да их сустигне. „Можда то г. Морис покушава да каже”, закључио је и дечацама пренео оно што је мислио да господин Морис мисли.

Слободан је разумео. Иако је био син трговца, и требало је да иде у школу, често је са оцем ишао по робу коју је куповао и помогао му да је утовари. Пuteви у већем делу Србије, посебно у мањим брдима су били толико лоши да су само волови били довољно јаки да извуку тешка кола. Али његов отац је погинуо у бици на Церу, убијен је надмоћном дугодо-метном аустроугарском артиљеријом. Иако су Аустријанци имали над-моћније наоружање, које је било много јаче од старих турских отоман-ских пушака које су користили Срби, успели су да их победе. Руси и Са-везници су обећали ново оружје, али... па, обећања су биле само празне речи.

Игор је погодио шта Јанко и господин Морис говоре. Он је био свеш-теников син и научио је да чита неке речи на ћирилици које је црква

користила. Учио је тако што је стајао иза оца који је читао наглас, користећи показивач на страници. Отац је сваку реч изговарао пажљиво, да би чак и најстарији парохијан могао да га чује. Игор је волео да чита и чак је почео да учи латински 1912. године, када је почео први од два балканска рата. Отац га је подучавао, увиђајући да ће Игор бити одличан ученик. Можда би једног дана Игор студирао на универзитету у Немачкој, где су предавали велики теолози и филозофи. Али сада ићи у Немачку? Немогуће, они су били непријатељи Србима.

Господин Морис је показао на нека врата и рекао: „Време је за мало чаја и колача. Ово је ваш први дан па ћемо прославити. Да видимо какво изненађење кувар има за нас”. Одвео их је у собу испуњену столовима и клупама. Дечаци су сели док су им старији шкотски ученици сипали чај у велике шоље. Српски дечаци су гледали бокале с млеком за чај, али су чезнули за кафом коју су обично пили са шећером. Већ јако дуго нису јели шећер. У француским болницама су само пар пута добили овај драгоцен бели слаткиш.

Погнули су главе како им је господин Морис показао. Изговорио је неке речи тако тихо да га Јанко није могао разумети. Након тога, дечаци су се прекрстили по православној традицији и жељно попили чај и појели колаче. Нико од њих није могао да замисли шта ће им наредних неколико година донети ни како ће изгледати њихово школовање. Нису могли ни да замисле колико су њихови домаћини и учитеља у школи Хериот бринули за њих. Дани страха и беде, када су били сведоци умирања пријатеља и осталих сапутника, сада су били иза њих. Сећања ће их пратити читав цео живот, али данас нису била ту. Дечацима се пружио прилика да за себе створе нови живот.

Безбедни од рата, али забринути

Ово је био први дан 1916. године када је 27 српских дечака доведено у школу Хериот у Единбург у Шкотској, као избеглице српско-аустријско-бугарског рата који је почео у августу 1914. године. Наредне године, ојачани немачким пушкама и заповедницима, Аустријанци су поново напали. Овог пута њихов надмоћан број и супериорна артиљерија били су превише чак и за најхрабрије Србе. Њихова војска је започела лагано кретање низ долину Мораве до централне Србије. Можда би били у стању да поразе две војске; међутим, Бугарска је тада одлучила да нападне са истока и опколи Србе. Генерал Путник је донео тешку одлуку да се повуку на југ, а затим пређу преко албанских планина на три или четири места до обале Јадранског мора.

Због мржње коју су осећали према Србима, Бугари су били нарочито насилни у зверствима која су починили. Када су сазнали да је неколико

жена узело пушке и прикључило се својим мужевима у борби, Бугари су у знак освете обесили на десетине жена. Свештенике су такође вешали без икаквог разлога, међу којима су вероватно били и очеви двојице дечака који су касније доведени у Шкотску. Јанкову мајку су пронашли сакривену у подруму, и док су је Бугари вукли, показала им је своју бебу, која је још увек била одојче. „Моје дете, моје дете ће умрети без мајчиног млека”, молила је. Војник ју је пустио и уместо ње узео старицу. „Ти немаш млека, стара”, рекао је и избо је бајонетом од пушке.

Јанко је све то сазнао од ујака који га је пронашао у кампу дринске војске на острву Крф, неколико месеци након повлачења. Јанко никада није сазнао шта се десило са његовом млађом сестром. Није смео ни да помисли шта би са њом могло бити. Можда ће једном, када одрасте, да се врати у село да се распита. То јест, ако је ико у селу преживео.

Тако је 27 српских дечака започело своју безбедну рутину одласка у школу из разних домова које су им Шкоти пружили. Часове су похађали заједно у малим групама, учећи руски и латински језик, као и енглески. Проучавали су историју и математику, на којој су неки били изврсни јер за то нису морали да познају добро енглески језик. Неки су ишли на часове географије, француског и немачког језик, као и часове цртања и сликања. Један је на полеђини своје скице вазе нацртао карикатуру.

Један од дечака се 1917. године вратио кући, вероватно у планине да би помогао мајци. Претпоставља се да су његов отац и старија браћа умрли, можда на Виду, где су били хоспитализовани најболеснији војници. Још један ученик је такође отишао раније.

Дечаци различитог узраста и порекла

Дечаци су били из разних делова Србије, укључујући Паљуви, Крагујевац, Прокупље, Шабац, Никшић, Љубовију, Пирот, Ниш, Лесковац, Врање, Смередево и Чачак. Тројица су била из Крушевца, али није познато да ли су се претходно познавали. Нико од њих није имао брата. За петорицу не постоје евидентирани матични градови; један је дошао из Винчестера у Енглеској (вероватно је стигао раније); а један је био из Полтаве у Украјини.

Много дечака је отишло на различите универзитете у Енглеској и Француској, а остали су се вратили у Србију. Најмање њих 15 је остало у Џорџ Хериот школи и након рата и завршило школску 1918–1919. годину. Већина дечака је имала просечне оцене, али један ученик је био веома успешан у свим предметима и имао је веома високе оцене.

Отприлике у то време школа Џорџ Хериот је увела спорт у наставни план и програм. Рагби је био посебно популаран, а два српска ученика су била веома талентовани играчи. Хериот тим је освојио много мечева

и трофеја за своју школу. Када су се момци вратили у Србију, покушали су да уведу овај спорт и у почетку су имали неког успеха. Међутим, 1923. године одиграна је последња утакмица. Могуће је да је управо један такмичарски спорт као што је рагби, уносио радост у животе дечака који су патили за својом домовином. Они су вероватно бринули за своје породице и питали се како живе након повлачења.

Од 25 извештаја који се чувају у архиви Џорџ Хериот болнице, како се тада звала, најмање о сам дечака изгубило је очеве у рату. По занимањима су били трговци, учитељи, свештеници, произвођач конопца, индустријалац, главни командант 30. пешадијског пука, земљорадници, полицијски секретар, потпуковник и официр на царини. Службеници вишег ранга обично су водили синове са собом на повлачење, ако би дечак био довољно стар и снажан да издржи опасности путовања.

Фрејзер Сим, садашњи архивиста Школе Џорџ Хериот (како је преименована), пружио нам је велики број информација о српским дечацима. Отворио нам је школску архиву и дозволио да направимо мноштво фотографија. Испричао нам је да су и други градови у Енглеској и Шкотској обезбеђивали домове и школовање за српску децу. Школа Хериот је поносна на своје српске ученике, јер су на тај начин сачували своју првобитну мисију: образовање „деце без очева”.

И српски дечаци су носили традиционалну униформу – кратке панталоне, прслук, јакну и високу крагну са краватом. Носили су чарапе до колена, вероватно од вуне, фризуру по последњој моди у Енглеској, са раздљком на једној страни.

Књига Елси Корбет, *Црвени крсти у Србији*, из 1964. године, садржи ове податке добијене од југословенске амбасаде у Лондону:

„Српском парламенту је 1918. године речено да је на почетку повлачења било 27.143 српских војника и дечака. Само 14.900 их је дошло до Битоља (Монастир, на југу Србије). Преосталих 12.000 остало је у Србији због болести и исцрпљености. Стварни губици догодили су се приликом марша из Монастира, преко албанских планина. Само 10.958 стигло је у Тирану (у Албанији), губици су били 3.952. У Бизерту је стигло свега 7.192, губици су достигли 1.808. Укупан губитак у маршу износио је 7.718 војника и дечака, а овоме се морају додати и избеглице” (уступила Луиз Милер, списатељица и истраживач из Шкотске).

БУДУЋНОСТ ПОЈЕДИНИХ СРПСКИХ ДЕЧАКА

Ко су били 27 српских дечака који су стигли у Хериот школу у августу 1916. године, који су самим чудом побегли од немачке, аустријске и бугарске војске годину дана пре тога? Неким дечацима од оних 5.000 за које се процењује да су преживели тешко путовање кроз снег и лед, по

непостојећим стазама високих албанских планина, са мало хране и воде, пружени су домови у другим шкотским градовима – Абердин, Глазгов и Данди. На поновном окупљању у јуну 2016. године, на свечаности и програму присуствовали су рођаци 17 дечака. Оно што су потомци могли рећи о искуствима својих дедова у Хериот школи може се сумирати на следећи начин: дечаки су схватили да су им Хериот школа и људи из Единбурга дали будућност, а све о чему су могли да размишљају пре тога, били су смрт и умирање. За неке дечаке „спас” је било играње њима непознате игре – рагбија. Они су помогли школи да осваја медаље, а по повратку у Србију, покретали су овај спорт и за друге дечаке.

Приче које су испричали потомци

Један дечак, *Живојин Ковачевић*, који је стигао у Единбург у новембру 1916. године, није знао ни реч енглеског. Упркос томе, веома се трудио да постигне изванредне резултате у школи, али и у рагбију. Постао је инжењер, а када се вратио у Србију, помогао је у обнови нације. Други млади момак, *Стеван Ђорђевић* (који је променио презиме у Џорџ), постао је лекар, оженио се Шкоткињом, основао породицу и служио у Другом светском рату у енглеској војсци. Као награду, примио је орден Британског Царства.

Светомир Марјановић је спасен заслугом главног војног куvara. Током најтежих делова пута, он је чак носио дечака на својим леђима. На Крфу је Светомира крио од лекара који су раздвајали слабе од јаких, а слабе и болесне слали на острво Видо, где је већина и умрла. На крају, Светомиру се пружила прилика да се прикључи групи која је ишла за Шкотску. Прикључио се рагби тиму и „постао добар човек”. То су биле речи његовог унука, који је у име свог деде говорио на церемонији 100 година касније у Хериот школи.

Дечак *Бранислав Дулкановић Скоко*, један од најмлађих у свом селу, желео је да стекне више образовање. Родитељи су га уписали у локалну школу. У зиму 1915. године видео је да се српски војници повлаче преко планина у Црној Гори. Решио је да се прикључи војсци да би покушао да пронађе свог старијег брата, Петра Дулкановића. Уместо тога, послали су га у школу у Шкотску. Стекао је звање доктора медицине и вратио се у Србију да проучава плућне болести. Оженио се и живео у Београду и био је веома активан у грађанском животу. Највише се поносио краватом и иглом из школе Хериот, као и Албанском споменицом коју је добио као учесник Албанске голготе.

Потомак једног од 27 дечака испричао је причу о свом деди *Мирку Живојину*. Кад је породица одлучила да Живојин крене на повлачење са старијим пријатељем који је био учитељ, његове сестре су у појас његових

панталона зашиле златни новац. Пред крај њиховог путовања, Албанци су примали само злато у замену за храну и смештај, тако да су му ови новчићи вероватно спасили живот. Док је ишао у Хериот школу, живео је код госпође Томори. Школовање је наставио на Единбуршком универзитету и постао је грађевински инжењер. Његов први посао у Србији је био да у родном Крушевцу обнови мост преко реке Расине (то је град који је успео да се спаси тако што се предао Немцима). Нажалост, годинама касније, у НАТО бомбардовању 1999. године, мост је уништен.

Да би показао своју љубав према Шкотима, Живојин је, као и још неколико других дечака, саградио кућу у шкотском стилу. Својој деци је певао шкотске песме, а са српским пријатељима из школе је одржавао блиске односе.

У име *Гаврила Лазовића* говорила је његова унука. Њена запажања су била заснована на породичним причама, јер Гаврило никада није говорио о повлачењу или животу пре њега. Причао би само о својим годинама у Шкотској. Када је Гаврило имао 12 година, његов отац је пребачен у Македонију, и они су изгубили међусобни контакт. То је било одмах после Првог балканског рата. Две године касније, 1914. године, Гаврилу се пружила прилика да се придружи повлачењу. Имао је само 14 година и био је без оца, али ипак је некако успео да стигне на Јадранску обалу. О овом делу живота никада није причао са породицом.

Али, о данима у Единбургу, о школи и о новим пријатељима, увек је радо говорио. Једна од његових дужности у Единбургу била је помагање једном старијем шкотском ветерану високог ранга с инвалидитетом, који се касније понудио да усвоји Гаврилу. Али, Гаврило је желео да се врати кући у Македонију, где је живот после рата био тежак. Желео је да иде на универзитет, али здравље његовог оца се погоршало и он је умро. Тако се Гаврило запослио у пошти како би издржавао породицу. Покушао је да заинтересује своје пријатеље за рагби, али они су уместо тога изабрали фудбал.

Оженио се и засновао породицу, а краљ Александар га је наградио сребрном медаљом за рад на оснивању нових пошта у неколико градова. До Другог светског рата примио је још нека признања за грађанске дужности које је обављао. Након тога су морали да се селе неколико пута, јер је био у опасности, а кућа им је била уништена. Праунука је додала: „На сву срећу, 15-годишњи дечак који је преживео албанске планине није напустио мог деду, он је наставио да се бори за нови живот своје породице. Тада је имао 15 година, а сада ја имам 15... његов велики сан је био да дође у Единбург са српском рагби екипом... а ја се надам да ће мој голф тим... заиграти на чувеном St. Andrews терену... Пожелите ми срећу?”

Један ђак Хериот школе, *Димитрије Дулкановић*, био је у 80-им годинама када је написао: „Никада нећемо заборавити гостопримство и пријатељство које смо осећали широм Шкотске...ми смо били бескућници и нисмо имали родитеље, тако да ће наша захвалност Шкотској и

Шкотима трајати до краја наших живота”. Сахрањен је 1995. у Земуну у Београду са краватом из Хериот школе.

Имена осталих ученика и кратке информације о њима:

Ђорђе Алексић – његов отац је правио конопце. Његове две млађе сестре живеле су у Врању са рођацима након што је њихова мајка умрла током балканских ратова 1912. и 1913. године. Ђорђе је имао 14 година када је стигао у школу Хериот у новембру 1916. године.

Петар Деретић – био је син преминулог српског православног свештеника у Црној Гори. Петар је имао 15 година када се придружио групи у Хериот школи.

Данило Ђокић – такође син преминулог свештеника, био је из Крагујевца, града који је производио оружје и муницију. Имао је 16 година у новембру 1916. године, када је постао ученик школе Хериот.

Димитрије Дулкановић – био је син трговца убијеног у рату. Димитрије (16) је дошао из Ђуприје у централну Србију. У Војсци Србије имао је два брата. Његова мајка и три млађе сестре остале су у Ђуприји.

Стијанко Илић – његов отац је био цариник из Смедерева, града на реци Дунав источно од Београда, и имао је брата и сестру, који су остали код куће. Имао је само 13 година када се уписао у школу Хериот.

Живко Жика Илић – сматран је „музичком и уметничком душом групе”. Он и још три српска Хериотера присуствовали су 300-годишњици школе 1959. године у Единбургу.

Живојин Ковачевић – имао је 15 година када је дошао у Хериот новембра 1916. године и био је син инжењера.

Милорад Малетић – стар 15 година, служио је у Војсци Србије, али не и у борбама. Његова породица је у рату много пропатила. Отац му је био војни официр, брат му је био заробљен, два ујака су убијена у Албанији, а мајка и три сестре остале су у Србији. Пре војне службе, његов отац је био трговац дрвима у Шапцу, богатом трговачком месту уз Саву на северозападу. То је било поприште тешких борби и што је још важније, место стравичног масакра цивилног становништва од стране Мађара из аустроугарске војске.

Светомир Свети Марјановић – био је висок за својих петнаест година, преко 1,6 м, имао је тамну косу и правилне црте лица. Његов деда је служио као старешина у Кучеву на североистоку Србије и био је из угледне породице.

Миодраг Мартић – 13 година, отац му је био пољопривредник који се пријавио у војску, а иза себе је оставио жену и три ћерке у Србији. Миодраг је био један од најмлађих дечака који су се придружили школи.

Петар Милисављевић – отац му је био трговац из Књажевца у источној Србији, близу бугарске границе. Петар је био један од старијих дечака, имао је 17 година када је дошао у Хериот у новембру 1916. године.

Божидар Молеровић – такође је имао 17 година и био је из Крагујевца. Подаци о њему недостају. Присуствовао је 300-годишњици 1959. године.

Ђорђе Николић – присуствовао је 300-годишњици 1959. године. О њему такође недостају подаци.

Ђушан Обрадовић – био је син потпуковника и имао је 15 година када је дошао у Шкотску. Био је један од три дечака из Крушевца.

Ђорђе Османђевић – он је био једини дечак који је знао енглески када је стигао у Хериот школу. Потиче из богате трговачке породице и школовао се у Бечу. Када је стигао у Шкотску, отац му је био мртав, а мајка је остала у њиховој кући у близини Ниша са две мале ћерке. Имао је 16 година када је дошао у Хериот.

Пејтар Пантићелић – иако не постоје записи о њему, познато је да је он био син земљорадника који се борио у српској војсци и који је био или убијен или заробљен.

Данило Павловић – имао је 15 година када је постао ученик у Хериоту. Био је син полицијског секретара из Прокупља у централној Србији.

Миодраг Павловић – имао је 17 година и био је последњи дечак који се придружио групи у Хериоту, у фебруару 1919. године. Отац му је био главни командант 30. пешадијског пука, високи официр. Пре него што је дошао у Единбург, Миодраг се школовао у Београду и похађао кадетску школу у Полтави у Русији (садашња Украјина).

Михаило Радовановић – такође из Шапца, Михаило је присуствовао очевом убиству током повлачења преко Албаније. У Србији је остала његова мајка удовица. Имао је два брата, један је био ратни заробљеник, а други је напустио правни факултет да би служио као поручник у српској војсци. Михаило је имао само 14 година када је дошао у Шкотску у септембру 1916. године.

Александар Савић – имао је 16 година када се у новембру 1916. године прикључио групи. Био је син трговца из Крушевца.

Константин Кокан Сјанковић – током повлачења, са 15 година, придружио се српском пешадијском пуку и борио се против Бугара и Албанаца. Отац му је био цариник из Пирота, који се налази у близини бугарске границе са Србијом. Имао је 16 година када је стигао у Хериот у новембру 1916. године.

Миливоје Стефановић – имао је 15 година када је оставио мајку и три млађа брата у њиховој кући у Нишу. Његов отац био је железнички службеник који се придружио српској војсци. Дошао је у септембру 1916. године.

Тома Томић – са 17 година Тома је био највиши међу дечацима и рођени спортиста. За њега су рекли да је имао „војничко држање и сјајну црну косу”. Отац му је био функционер из Лесковца на југу Србије, али и индустријалац. Шест месеци пре доласка у Шкотску, Тома је служио у пешадији. Имао је брата који је био капетан у српској војсци, и пет сестара које су остале код куће.

Миодраг Туђуновић – Миодраг је тек у септембру 1918. године, када је имао 17 година, постао ученик у Хериот школи. Пребацио се из школе

у Винчестеру у Енглеској. Рођен је у Рашкој у централној Србији, а студирао је у Београду када је почео рат.

Никола Васић – један од најмлађих дечака, имао је 13 година. Потиче из трговачке породице из Љубовије, која се налази на удаљеној западној граници са Босном, коју је Аустроугарска анектирала 1908. године. То је изазвало толики отпор у Србији, да су Срби скоро заратили против Аустрије како би повратили територију. Никола се са 12 година борио заједно са оцем током повлачења. Оставили су иза себе мајку и пет сестара.

Најомена аутора: Ове приче, имена и исцртавања дело су Луиз Милер из Единбурга. Она је многу писала о повлачењу и српском рату. Такође је организовала и водила програме за прославу различитих годишњица. Посебно је неке разлике у писанима које су ми уручили госпођа Милер и господин Симс. Разлог за то је можда у прикупљању или премештању дечака. Имена која не досијају у овој причи су Данило Павовић, Милан Ђурић и Џорџ Николић. Такође, нека имена су можда погрешно написана. Аутор се извињава за све могуће грешке.

ДЕДА ЈЕ ПЛАКАО ПРИЧАЈУЋИ СВОЈУ ПРИЧУ

*Интервју са Милетом Миловановићем,
преводио Бранко Босилков, водич*

„Имао сам 9 година када ми је деда умро. Имао је 87 година. Никад нећу заборавити његове приче из војске у Првом светском рату. Никад нећу заборавити како је плакао док се присећао бежања преко албанских планина. Било је чудо што је остао ван домаћаја немачке и аустроугарске војске које су прогониле Србе. То је било у зиму 1915. године. Након шест година у војсци, деда се коначно вратио кући својој породици у Коаксија, у Србији”.

Наратор, Миле Миловановић, био је низак и стамен човек, имао је нежну кожу и пријатан осмех због чега је изгледао много млађе од 68 година. Одавали су га само успорени покрети. Говорио је преко преводиоца и махао рукама. Понекад би одмахнуо главом и застао како би обрисао сопствене сузе. Дедине речи и даље су му пролазиле кроз главу.

Миле је наставио говорећи да му је деда рођен 1868. године, али се војсци прикључио тек када је имао четрдесетак година. У том моменту је већ имао четворо деце. Његова породица не зна зашто се у тим годинама добровољно јавио да крене у Први балкански рат 1912. године. Други балкански рат је почео 1913. године. Деда се борио у оба рата. Аустрија је 1914. године неочекивано напала Београд, главни град Србије, а деда је био ту да учествује у одбрани угроженог града. Иако су борбе

биле страшне, јер су Срби били бројчано надмашени са три према један и надјачани аустријском артиљеријом, ипак деда би плакао само када би се присећао ужаса са повлачења.

Миле Миловановић прича причу свог деде о повлачењу. Миле седи у малом планинском кафеу који он и његова жена држе у шумама Црне Горе.
Фото: Ненси Крамер

Срби су имали само око 220.000 војника, чак и након што је влада наредила да се мушкарци свих узраста наоружају. Деда се присећао да је битке пажљиво планирао њихов вођа, Војвода Путник, и да су се борили када су могли да искористе предност терена. У супротном, Војвода Путник би и м издавао наредбу да се повуку пред огромним непријатељским топovima. Миле је причао како је киша непрестано падала. Блато је понекад било и до колена. Коњи војника и волови који вуку кола стално су се заглављивали. Реке су плавиле. Њихови опанци су стално били мокри, а кожне траке на њима су се распадале.

Марширали су чак 650 км према југу кроз долину Мораве. Кад су стигли до албанских планина, почели су да се успињу. Снег је већ нападао, па су стазе биле залеђене и било их је тешко пронаћи. Тада је деда и изгубио ножне прсте од смрзавања. Није имао обућу, па су му ноге биле замотане у крпе. Хране нису имали недељама и суочавали су се са глађу. Дрва за ватру нису имали и пре него што су дошли до планина. Стотине људи и животиња умрло је од смрзавања.

Сељаци и дечаци су издржали исте ужасне услове

Такво стање задесило је и све сељаке који су се повлачили са војницима, као и 20.000 дечака које су војници регрутовали по наредби.

Миле је причао да је војницима речено да ће их са друге стране албанских планина чекати савезнички бродови који ће их одвести на сигурно. Када је био гладан или се смрзавао, деда је мислио само на то спасавање. Када су почели да прелазе планине, често нису имали ноћу где

да се одморе. Морали су да се завлаче у шупљине од снега, и да се сабијају један уз другог, покривајући се са оно мало ћебади што су имали. Већ су одавно остали без већине коња и волова. Оно мало животиња што је преживело, на леду би губило тло под ногама и пропадало низ планинске провалије. Од таквих падова су умирали или су били тако повређени да су људи знали да ће умрети од хладноће. Ни људи ни животиње који би тако пали нису могли да буду спасени. Деда је на тај начин изгубио неколико другова и увек би плакао кад би се сетио тога. И он сам је неколико пута за длаку избегао смрт.

Упркос великом недостатку и хране и муниције, војници су често морали да се заустављају како би одбили нападе четири војске немачког генерала фон Макензена. Понекад би се старији српски војници или чиче, иако малобројни, борили на задњим линијама како би заштитили српске трупе које су се повлачиле. Процењује се да је пред непријатељом побегло и 30.000 сељака, који су напуштајући своја села понели и животиње са собом. Велики снажни волови вукли су на стотине дрвених кола с породичним стварима. Храна коју су носили трајала им је свега неколико недеља. Онда им је нестало и хране за стоку, поготово на местима која су била преплављена рекама због непрестаних киша.

Било је тешко доћи до хране за толика гладна уста. Војницима би повремено доносили хлеб у великим колима. Велика векна хлеба била је за војнике једини оброк у току дана. Није било довољно за дечаке и избеглице. Поред свих ових људи, ту је било и око 40.000 аустријских заробљеника, које су Срби ухватили пре повлачења. Заробљенике нису смели да оставе иза себе, јер су се плашили да би могли да науде сељацима који су остали. А неки од заробљеника су се плашили да буду враћени, јер су били српског порекла. Они су сами изабрали да се повлаче. Најчешћи извор хране биле су исцрпљене животиње, које су избеглице међусобно делиле.

О томе је причао и Миле Миловановић: „Деда је причао да је био толико гладан да, кад би коњ умро на стази, пререзали би му грло да би били сигурани да је мртав, а затим би јели некувано месо. Војници су претраживали стомаке коња не би ли нашли комадиће несвареног кукуруза или жита. Дедине руке биле су у грчу од хладноће и годинама након тога није могао да стисне шаку. Након што је спасен и одведен на острво Крф, причао је и како су тела мртвих војника полагаали у чамце, везивали за њих камење и спуштали их у море. На малом оближњем острву Видо, где су били болесни, није било више места за сахране”.

Преживљавање војника који су послати у разне земље

Спасени са албанских обала, неки војници су се укрцали на француске бродове који су успели да избегну немачке подморнице и упутили се на опасно путовање до Туниса или неке друге земље. Миле није сигуран где су одвели његовог деду, али тамо је повратио снагу и здравље. За неколико месеци добио је француску униформу. Али, задржао је српску капу. Научио је да користи најновије француско оружје, и заједно са око 100.000 преживелих војника послат је у Солун. Миле не зна ништа више, осим да је једног дана деда покуцао на врата њихове куће у Каоксији после рата 1918. године. Деда није причао о искуствима са Солунског фронта против Бугара.

Није га било шест година. Миле је рекао: „Деда скоро да више није познавао своју породицу. Живели су веома тешко, док су били под немачком окупацијом, због убистава, злочина и глади. Све усеве и животиње које су имали, одузимали су им да би нахранили немачке и аустријске војнике. Причао је и о одмазди Немаца због убиства једног немачког војника. Немци су довели неколико камиона на њиву коју су сељаци обрађивали. Покушали су да побегну, али Немци су брзо окружили 80 људи и стрпали их у камионе. Одвезли су их на исто место на коме је убијен немачки војник и све их стрељали”.

Дед а је до краја живота живео у Каоксији. Био је веома доброг здравља. Није веровао у прање руку. „Ионако ће се поново запрљати”. Миле се смешио док се сећао дединих речи. С дедом се нико никада није свађао; увек су саосећали са њим због његових ужасних кошмара и епизоде плакања које су му се дешавале. Били су захвални што је имао снаге да све то преживи.

„Али једног дана, радећи у пољу, напрасно је умро”, Миле је тужно рекао. „Преживео је епидемију тифуса и грипа, борбе, а затим и повлачење. Али, умро је и сахрањен је тамо где је желео, у својој кући у Каоксији близу планина. Имао је 87 година”, додао је он.

Нај о мена аутора: Ову причу испричао је 30. марта 2013. године Миле Миловановић, унук, стар 68 година, из Каоксије, малог планинског села, недалеко од Дивчибара, у планинама централно-јужног дела Црне Горе.²⁹ На овом месту је била брвнара у Црногорском националном парку, која је служила као Милетов дом и као ресторан. Било је око 20 часова када смо стигли, возећи се вијугавим путем по мрачним планинама. И коначно смо били срећни што смо у тами угледали нека кућна светла. Ресторан је имао мале столове прекривене ручно рађеним столњацима,

²⁹ Није јасно на које село се мисли, као ни да ли се односи на Републику Србију или на Црну Гору (погрешку у вези са навођењем топонима и географским одредницама ауторка понавља на више места у тексту).

неки са бордурама, неки само сечени маказама. Госпођа Миловановић је рекла да јој је преостало само неколико великих лепиња, већих од тањира, пуњених млевеном говедином. Биле су укусне, али преобилне да бих све појела. Њихов син и унук су стигли док смо били тамо и слушали су Милета док је причао. Породици је било угодно да седе једни с другима. Миле је цео живот био ловац, ловио је дивљач у шумама, укључујући медведе, јелене, свиње, мале животиње и птице. Вероватно су користили нешто од тога за ресторан и продавали локалном становништву.

ГРОБ СТРАНЦА

Прича њо замисли аутора

Дијана се нагнула да би подрезала траву са крчког дрвеног крста. Леђа су је болела док је устајала како би обрисала траву са зарђалих маказа. Избледела црна боја на крсту се љуштила. Убрзо ће крст постати мистерија, баш као што је био и костур – тело. Донет је овде пре неколико година. Мушкарац Митар Јанковић из оближњег села донео је тело до њене куће мислећи да ће то бити последње почивалиште тела.

Рекао је Дијани: „Кола у којима је било седам војника из вашег села вукла су два ослабљена вола. Кола су клизнула по леду прекривеном новим снегом на уској планинској стази. Волови су пали низ ивицу, а кола су још увек била прикачена. Није било никаквог упозорења, тако да мушкарци нису имали времена да искоче из кола”, објаснио је Митар.

Кола, волови и посада бешумно су клизнули низ планину, како је рекао Митар, који је са трупама пратио кола. Митар је касније, након завршетка рата, стационаран у кампу за спашавање на обалама Јадранског мора. Причали су да је цео приказ био језив и нико, чак ни волови, нису дозивали помоћ док су беспомоћно падали у провалију. Тела су одмах потонула у поток који је био прекривен и ту су остала месецима. Након рата, на местима где више није било леда на потоку и где је било сигурно да се спусте, кренули су да спасавају тела.

Зашто нису повикали? Неки очевици су рекли да се све десило пребрзо. Други су причали да су људи као и волови били подједнако исцрпљени и изнемогли због недостатка хране. Можда су, кажу неки, људи одавно изгубили вољу за животом. Путници који су били у групи наставили су свој пут, опрезно се крећући уском стазом. Хватали су се за грање које је расло на обронцима планина или су правили конопце од кошуља за које су се деца придржавала. Неки су секли отпало грање и од тога правили ланце.

На почетку повлачења избеглице су удобно седеле на гомили прекривача и ћебади у колима. Тихи волови су ишли полако, носећи велике терете. Њихова тела су била напуњена травом и сеном. После неког вре-

мена, сено је потрошено, а трава је била дубоко под ледом и снегом. Сви су, осим мале деце и богаља, ходали по стази. Нека кола су напуштана, заједно са непроцењивом робом на њима. Сви су били умотани у ћебад. Тако је Митар причао о повлачењу.

Осим што је причао о онима који су пали низ литицу, помињао је и сељаке и војнике који су се повређивали при паду, ломећи руке или ноге. Ове повреде су збрињавали импровизованим штаповима, појасевима, марамама или крпама. Болно су се пробијали до шаторских болница које су енглески медицински тимови постављали у подножју планине. Неки нису били у стању да издрже бол. Вриштали су, плакали или падали на снежно тло, па су њихови пратиоци били приморани да их утишавају ударцима у главу. Иако је већина Срба већ навикла на физички бол, било је и људи чија издржљивост овог пута није била довољна.

Дијана је одмахнула главом када се сетила Митрове приче, питајући се да ли је њен муж пролазио кроз сличне невоље док је ходао до обале Јадрана. Могуће је и да није, ако је био приморан да иде четвртим и најјужнијим прелазом. Тај пут је био дужи за још 200 километара. У том подручју било је само неколико ниских планина. Његове муке су биле другачије – несташница хране, борба са Албанцима уз ограничену количину муниције, страх и понајвише умор. Дубоко у души је знала да је стигао до безбедних италијанских бродова, а затим и до обала острва Крф. Али бриге су је мучиле. Где је то драгоцено писмо од њега у коме каже да је безбедан на Крфу?

Да, гроб је сада изгледао боље. Убрзо ће се појавити кукурек и јагорчевина. Пустихе их да расту, цвеће за мртве, а гроб ће изгледати мање пусто. Дрвени крст је трулио и пропадао јер није било другог материјала да се направи нови. Имали су само делове које су скинули са мале ограде за кокошињац. Кокошака одавно нису имали. Њима су нахранили велики број српских војника који су пролазили кроз села земљаним путем тражећи храну. На почетку је млађе дете упозоравало када би се војска приближавала путем. Касније је, када би угледала кошчата лица војника и када би чула њихове молбе за храном, одустајала и сама делила своје драгоцене кокошке, једну по једну. Кувала им је богату пилећу чорбу, коју су војници захвално испијали, гледајући је празним погледима. Војници упалих очију захвално су испијали чинију чорбе коју им је сипала из шерпе.

Чезнула је за чинијом супе сада; леђа и ноге су је болеле, прсти су били болни од руковања тешким маказама. А одавно је искористила и последње корење које је пила за болове. Није било сигурно више шетати планинама тражећи биље и корење, јер су се аустријски дезертери скривали у шуми. Није се усуђивала да тражи од Јелене, удовице. Јадној старици је вероватно требала шоља чаја сваког поподнева. Дијана је још увек имала скривен комад фланела испод мадраца, који је загревала и стављала на леђа. Да, то ће јој помоћи.

Питања на која је морала да добије одговор

Док се окретала од гроба који је сређивала, питала се где би могла бити жена човека чије је тело Митар донео, и ко би она могла бити? Да ли су имали деце? Митар је тело донео у ово село јер је медаљон који је војник носио око врата потицао из њиховог села. Медаљон је био и знак њихове љубави и наде да ће се он вратити кући, њој и деци. Ни деце више није било. Тифус их је однео све троје. Њихов отац није могао ни да се поздрави са њима. Био је негде далеко и борио се против Аустријанаца и Немаца. Како је могла да зна да је то тело њеног мужа? Митар јој није допустио да види тело у отрцаној српској униформи и умотано у крпу.

Прихватила је његову реч да је то тело њеног мужа и сахранила га је поред малих гробова своје деце. То јој је пружало утеху. Сада су сви били на небу са Пресветом Богородицом и Господом, који су примали све вернике. Закопано тело које је видела је сигурно било тело верника, јер је носио медаљон. А њена деца су у Божијим очима била невина, и сигурно су у царству небеском.

Очи су јој биле пуне суза од бола. Да ли ће икада поново видети мужа? Или ће, Боже смилуј се, чути да је погинуо. Онда би бар могла окренути нови лист у животу. Иако никада није научила да чита, знала је да лист мора бити окренут, да би почела друга прича. Друга прича – да ли би могла да почне живот испочетка? Да ли је уопште желела нови живот?

Очајнички плачући за одговором, последњи пут је погледала гроб. Ту је лежало тело неког странца. Можда је и његова породица чекала да окрене нови лист и започне нову причу. Али ко ће им испричати ову причу?

ХРОНИЧАР

*Инџервју са јосјодином Такулевићем,
у иреводу Бранка Босилкова, водича*

Господин је загладио своју сјајну сребрну косу док се приближавао нашем столу. Актовка у његовој руци наговештавала је да са њим треба да се нађемо. Поправио је своју фину свилену зелену кравату; сићушни прибадач златне птице указивао је на елеганцију и финансијску безбрижност. Мој преводац му се обратио: „Господин Такулевић?”

„О да, сигурно сте се вас двоје распитивали о српским војницима који су служили у Првом светском рату. Менаџер ресторана ме упутио ка вама. Е сад, шта желите да знате?” Све је то речено на брзом српском, преведено колико год брзо је Бране могао.

Господин Такулевић је сео. Наручили смо кафе, а конобар је донео

сићушну бочицу златне течности. „Мој лек, узимам свако јутро, шљивовица”, објаснио је господин Такулевић. „Нисам имао рођака у Првом светском рату, али рођен сам овде у Пожеги и моја породица живи овде још од...”, и раширио је руке као да обухвата цео град. „Откад су Римљани населили град око 300. године нове ере, знам све. Био сам градоначелник и присуствовао сам разним церемонијама. У ствари, пишем хронику о историји града. То ће бити трилогија”, и опет је рукама показао колика ће бити трилогија.

„Гробља, о томе вам могу причати. Показаћу вам их и испричаћу вам приче за вашу књигу. Да ли ће вам то бити довољно?” Гледао нас је продорним очима, а његов орловски или можда римски нос величанствено се држао у ваздуху. Пре него што смо успели да одговоримо, запалио је још једну цигарету и ставио је у муштиклу. Приметила сам како му недостаје неколико предњих зуба, када је извадио муштиклу својим никотиним обојеним прстима.

Попио је ракију у два гутљаја, довршио еспресо и истовремено прикупи о свој материјал. Господин Такулевић је био човек од акције. Одшетали смо до центра града. Уместо уобичајеног трга, овај центар био је огроман круг са кратким стазама, које су биле направљене од крупно исеченог камења у облику зрака. Између тог камења се налазило мање камење, које је било у боји земље и заједно су правили занимљив контраст.

Споменик висок око 3,5 м је стајао у центру другог бетонског круга. У средини споменика је исклесан мач широке оштрице. Поред мача, на натпису који личи на папир, угравирани су три речи и године 1912–1918. Црни ланац причвршћен на стубовима сличним оним на пристаништима, окруживао је споменик као да га штити од уљеза. Двоглави орао је био на врху.

„Споменик је подигнут у част свих људи који су од 1912. године умрли од тифуса. Лекари и медицинске сестре који су дошли из Енглеске, успели су да спасу велики број људи, ипак, умрло их је јако много. Колико?” Слегнуо је раменима, његова добро скројена јакна лагано се кретала преко његових танких рамена. „Ко зна?”, наставио је. „Односили су тела у велике јаме и стављали креч преко њих чим би умрли. Једног дана ћу и о томе писати у својим Хроникама”.

(Касније смо сазнали да је овај центар добио прву награду за најуспешније архитектонско дело 2012. Награду је доделио НИН).

Није споменуо глад која је уследила 1913. године, још једна катастрофа која је задесила Србију, као да епидемија није била довољно страшна. Село је пре епидемије имало само 1.000 становника. Можда су пре епидемије имали довољне залихе хране за тако мали број становништва. Због рата из 1912. године, као и велики број умрлих пољопривредника због тифуса, снабдевање храном је било изузетно отежано. Нагласио је и да је био директор једне компаније. Сада је у пензији и прикупља фотографије и информације за своје Хронике. „Град”, с поносом је рекао, „има

13.000 становника. Каква експанизија”, насмешио се. „Време је да одемо до гробља. Пратите ме, ићи ћемо вашим аутомобилом”. Очигледно је познавао власнике свих паркираних аутомобила поред хотела, јер је брзо прешао улицу и пронашао наш аутомобил.

Возили смо се кроз низ белих штуко кућа прекривених традиционалним српским крововима од црвених црепова. Улице су имале само две траке, или само једну, ако би аутомобил био паркиран испред куће. Ишли смо уз и низ неколико брда док у даљини нисмо угледали стару српску православну цркву са два звоника.

„Зво на још увек звоне. Нису их скинули и истопили током рата”, хроничар се хвалио. Беле фарбане цигле у цркви су се љуштиле; међу цвећем је растао коров; а свеprisутне пластичне кесице и флаше пива прљали су једну страну малог објекта. Поред цркве се налазило гробље, окружено опуштеном жичаном оградом.

Хроничар, господин Стеван Такулевић, испричао нам је мноштво ратних прича из његовог малог града, Пожеге.

Фојто: Ненси Крамер

Од гроба до гроба, рукама увек машући и гестикулирајући, наш хроничар је причао приче везане за неколико гробова. Причао је на српском, наравно, а мој преводилац је одавно одустао од покушаја да ми преведе. Носила сам мали касетофон, али ни на касети нисмо успели да разумемо

његов нејасан говор. Можда су то могле бити добре приче, када би се успеле повезати. Скакао је са теме на тему брзо као што је и говорио.

Показао нам је малу капелу која је саграђена у част деце из града која су умрла од тифуса. Мала црква имала је заклоњени ходник са луковима од старе опеке. На ходнику је било око пет-шест надгробних споменика који су се наслањали на црквени зид. Неки од њих су били стари преко 150 година. На њима су били ћирилични натписи који су временом избледели, иако су били заклоњени. Истакнути грађани?

Било је време да се вратимо у хотел. Поново смо наручили кафу, а конобар је хроничару донео уобичајену чашицу ракије. Наш гост нам је уз осмех објаснио да су му понекад потребна два „лека”. Подсетио нас је да је град за време рата 1914. године имао веома мали број становника. Вероватно је заборавио да нам је рекао ову важну чињеницу. „Изволите на поклон моју књигу, и хвала Вам на вашој. Свиђа ми се ваша посвећеност. Морам ићи, унуци ме очекују на вечери”. Срдачно се рукујући, хроничар је отишао.

Мој преводилац и ја смо се погледали. Где је била прича о Првом светском рату, за коју нам је власник ресторана рекао да ће хроничар испричати? Да ли смо је пропустили јер је тако брзо причао и мењао теме, попут лишћа које опада са дрвећа у јесен? Можда је наш хроничар био прича за себе, кога је град ценио као старијег и поштованог грађанина. Насмејали смо се једно другом и кренули на наш следећи разговор.

МОЈА БАКА, КРИЈУМЧАР

Инџервју са Слатишом Раковићем

Нису све приче које сам чула биле о њовлачењу, већ и о ономе шта су дрући Срби радили током 1914–1918. године. Ево једне приче од младића на којој ме је упутио његов пријатељ у Сједињеним Државама.

Моја бака била је кријумчарка у Првом светском рату. Било је необично да се жене баве изузетно опасним кријумчарењем. Међутим, чинило се да је ова лукава сеоска девојка, Моросава Николић, била веома успешна у овим ризичним активностима. Када је добила први позив да се сретне са кријумчарима, бака се нашла са њима на њиховом тајном месту за састанке, надајући се да ће добити део прокријумчарене соли и цигарета. Шверцери су се срели са својим добављачима у густим шумама Новог Пазара на северу Косова, које је Србија недавно одузела од Албаније.³⁰ Албанци су презирали нову власт и били су веома непријатељски настројени, тако да су састанци увек били опасни за моју баку.

³⁰ Нови Пазар се не налази на северу Косова. Србија није одузела Косово од Албаније јер Албанија није била независна, већ је била део Турске царевине, тако да Нови Пазар па ни Косово није могло бити одузето од Албаније.

Со је била скупа јер је дистрибуцију контролисала српска влада, а на њу су ставили велики порез. Цигарете је, због рата, било готово немогуће купити. Чак су и кријумчари тешко долазили до њих, па им је и цена била у складу са тим. Со је вађена у Албанији, пакована и довожена до границе Новог Пазара. Цигарете су вероватно крали од путника или су трговали са војском. У раном периоду рата из 1914. године, Албанија је и даље била неутрална земља. Мојој баки је био потребан новац и била је спремна на ризик да може бити ухваћена. Поред тога, могли су је пријавити и неки мештани са Косова, који су постали одани Србима.

Док се бавила кријумчарењем, упознала је свог будућег мужа, који је такође био кријумчар. После рата, наставили су да се баве високоризичним активностима помажући јеврејском становништву у Београду, иако су те активности биле нелегалне. У Београду, главном граду Србије, Јевреји су имали физичку слободу сличну оној у гету, јер су имали ограничења где могу да живе и путују. Након рата, Јевреји више нису имали таква ограничења, могли су да живе или путују свуда. Али друштвено, у београдској заједници, нису били прихваћени као једнаки. Дискриминација и прогон су се и даље дешавали у већини друштвених ситуација, понекад суптилно, али понекад отворено, што би резултирало тучом, прозивањем или нечим још горе.

Моји бака и деда сматрали су да је њихова мисија да кроз низ ситних поступака помогну у еманципацији несрећних Јевреја. Јеврејска заједница је поштовала моју баку и деку до краја њиховог живота. Они су се супротставили мишљењима и поступцима многих других Срба у Београду који су и даље избегавали Мојсијев народ. Квалитети који су учинили да моји баба и деда буду називани добрим кријумчарима – храброст, пркос ауторитету и одважност – учинили су их такође и добрим хуманитарцима.

Ову причу испричао је њихов унук Славиша Раковић, који живи у Београду.

ПОВРАТАК ВЕТЕРАНА ПОСЛЕ 40 ГОДИНА

*Испричао оцац Александар Бујарин,
свештеник Српске православне цркве Светиој Ђорђа из Ленекса у Канзасу*

Стеван Бугарин био је један од хиљаде људи српског порекла који су невољно носили аустријску униформу када је 28. јула 1914. године Аустрија објавила рат Србији. Он је живео у јужном делу Мађарске, данашњој Војводини, која је тада била под влашћу Аустроугарске. То је значило да је био присиљен да се бори против своје словенске браће из руске војске. Чим му се указала прилика, он се својевољно предао Русима. Преживео је рат и остао је у Русији као ратни заробљеник.

На његову несрећу, бољшевици (Црвени Руси) су започели грађански рат са војском цара Русије (Бели Руси) 1917. године. После четири године, грађански рат се завршио победом бољшевика, тј. Комунистичке партије. Они су одмах затворили границе према другим земљама, не дозвољавајући Стевану и другима који су се налазили у сличној ситуацији да се врате својим кућама. Тако је Стеван четрдесет година живео у држави која се звала Совјетски Савез. Радио је на совјетским фармама које су назване „колективна пољопривредна газдинства” и није му било дозвољено да напусти комуноу, чак ни да би посетио оближње руске градове. Био је то дуг и усамљен живот без породице у Србији.

Остао је у Русији, оженио се и имао два сина. Међутим, у Србији је оставио супругу и ћерку, које нису имале никакве вести о њему и веровале су да је умро. У то време комуникација са сродницима који су били веома удаљени (поготово ако Стеван није имао неко образовање), била је непремостив проблем. Подаци показују да се око 79.000 српских војника налазило у сличним околностима и да се никада нису вратили својим кућама.

Међутим, Стеван је годинама касније успео да пошаље писмо неком из свог села, обавестивши их да је жив и да жели да се врати у родно село. Било је тешко добити дозволу за напуштање Совјетског Савеза, али он је некако набавио папире који су му били потребни за то. Коначно, уз помоћ руског сеоског свештеника, Стеван је добио позив из Србије да се врати. Совјети су испоштовали овај папир. Стеван је 50-их коначно стигао у своје родно село, говорећи српски са руским нагласком. Отац Александар каже да су подаци о његовом повратку као и о судбини његове жене и породице, нажалост, изгубљени. Његова захвална родбина купила му је малу кућу у којој је живео до краја живота.

Причао је о многим потешкоћама живота под владавином бољшевика. Ово је прича које се отац Александар сећа како је чуо од свог деде, који је Стевану био далеки рођак. Срце старог војника увек је било уз његов српски народ, и живот у Русији то није могао да промени. У међувремену, његова жена из Србије није о њему имала никаквих вести, па се преудала. Вероватно је за време тих четрдесет година умрла.

Ову причу сам чула од оца Александра недељу дана пре него што је моја књижа отишла у шјампу. Према томе, прича о Србији се наставаља.

ЧУВАРЕВА ПРИЧА

Уз њевод Бранка Босилкова, водича

Старији али живахни чувар појавио се неколико минута након што смо стигли у Зејтинлик, огромно савезничко гробље из 1914–1918. године у Солуну, некада познатом и као Салоника, у Грчкој. „Да ли желите да видите цело гробље или само српски део?” – упитао је, а очи су му заклањале дуге беле рашчупане обрве.

„Углавном само српски део, и желели бисмо да чујемо неке детаље и приче о неким преминулима”, мој преводилац је одговорио.

Наш водич на гробљу усликан са српским ветераном који је посетио Зејтинлик, савезничко гробље у Солуну (Грчка)
Фото: Ненси Крамер

„За почетак, овде је сахрањено око 30.000 војника”, одмах је рекао мом преводиоцу, који ми је преносио информације. „Ово је једно од највећих гробља у целој Европи, јер су битке на подручју Солуна биле веома жестоке, посебно последњи пробој код Монастира и Дојрана, када су Бугари раздвојени једни од других. Срби су преузели вођство пењући се на врхове планине Кајмакчалан. Овде је сахрањено 11.000 француских војника, 8.000 Срба, 9.000 Италијана и 2.000 Енглеза. Али, енглески војници су сахрањени и на другим местима, укупно их је било 7.000, а овде је и 400 Руса и нешто цивила”.

Брзо је одговорио дајући цифре као да је то радио сваког дана. А вероватно и јесте у познијим годинама. То је зато што је Ђорђе Михаиловић чувар гробља од када је умро његов отац, претходни чувар Светих гробова. Посао се традиционално преноси са оца на сина, али та традиција ће престати са Ђорђем. Нема сина и жао му је што његова породица неће више чувати гробље. Ово је престижно место јер се додељује само оним породицама ветерана који су као војници показали подвиге храбрости.

Исправио је војничку капу и слегнуо раменима. „На Београду је да одлучи ко ће заузети моје место кад се повучем”. Упитан да ли планира да ускоро оде у пензију, наш водич живахно одговара: „Не, имам само 87 година и не размишљам о пензионисању”. Да би доказао своје, брзо се попео стрмим степеницама српског маузолеја, из цепа је извукао свежањ кључева и нашао прави. Отворио је врата и завирили смо у мрак. Испред нас на каменим степеницама лежали су прилози и поклони посетилаца. Када је Ђорђе упалио светло, угледали смо мноштво предмета који су уредно били поређани.

Међу венцима, боцама вина и чашама, налазио се и пар плетених вунених рукавица. Посетилац би требало да испоштује традицију и да узме гутљај јаког вина на уласку у маузолеј. Свуда су се налазиле избледеле фотографије лица у различитим рамовима, великим, малим, од дрвета, метала или папира. Погледи су им јасни. На њиховим лицима нема осмеха. Рат је озбиљна ствар. Ђорђе нам је показао фотографију једног младог униформисаног војника старог једва 15 година. Младић са накривљеном капом нас је спокојно гледао. Изгледао је старије, као да је у годинама које никако није могао да доживи.

Мој преводилац је превео Ђорђеву причу о још једном ђаку из источне Србије, који је напустио учионицу са 16 година. Волонтирао је када су се Бугари 1916. године приближили северној грчкој граници. Та граница наслањала се на јужни део Србије и српско становништво, можда и сама његова породица, било је у великој опасности од Бугара. Ђорђе је скупио очи и намрштеног погледа нам је испричао како су кроз историју Бугарска и Србија били непријатељи. Бугарска акција је зато створила групу добровољаца, посебно међу Србима који су се преселили у Америку. Они су постали амерички држављани, али су се вратили у Србију да бране своју домовину.

Хиљаде Срба из Америке долази да се бори

„Брод са 400 америчких држављана из Црне Горе, савезника Србије, допловио је у помоћ. Али нажалост, када се њихов брод приближио Албанији на Јадрану, разнели су га Немци”. Ђорђе је жалосно одмахнуо главом. „Ови бивши Срби и Црногорци су били инспирисани херојским повлачењем српске војске дуж 650 км током зиме 1915. године, које није било нарочито познато јавности. Војска се једва повлачила кроз источну Србију пред немачко-аустријском војском. Непријатељи су престали да их прате када су се запутили преко ужасних албанских планина. Пут је био превише опасан и платили би га животима људи и животиња”.

Ђорђе је додао: „На обали Албаније италијански бродови суочавали су се са немачким и аустријским подморницама. Француски војници су

помогли у спасавању преживелих који су се повлачили. Они су војнике и цивиле одвели на сигурно у неколико француских и италијанских градова. Уз помоћ енглеских медицинских тимова, много болесника је добило негу на грчком острву Крф. Осим тога, Французи су сахрањивали војнике који нису преживели. Када су мала гробља на Крфу и оближњем острву Виду била препуњена, Французи су за тела преминулих Срба везивали камење. Њихово здравље је било уништено од глади или болести. Свакодневно су пунили мале чамце лешевима и бацали их у море. Никад нећу заборавити када ми је отац причао о томе”, додао је Ђорђе. Поново је одмахнуо главом, а велике обрве су се готово спојиле док је правио гримасу.

Ђорђе је кренуо средњим ходником маузолеја. На свакој гробници су била угравирана имена. Он нам је причао и показивао: „Ово је капетан прве класе, он је из Македоније, одакле сте и ви” (погледао је ка преводиоцу). Портрет је приказивао зрелог човека са оштрим црним брковима. Очи и оштра вилица су били јасан знак да је био навикнут да издаје наређења.

„Овај капетан”, показао је на портрет човека са пунијим брковима, који стиснутих усана гледа директно у фотоапарат „долази из Црне Горе одакле смо мој деда, отац и ја. Мој деда Сава Михаиловић био је у Добровољачкој дивизији. Звали су се тако, јер су се сви добровољно јавили, иако су били у годинама. Звали су их и 'чиче'. Прикључени су руској војсци и борили се против Аустријанаца у источној Европи, тако да он није учествовао у повлачењу”.

„Овај наредник овде”, показао је на портрет обешен у углу. На њему је било плавокосо пуно лице са типичном српском капом која се зове шајкача. „Па, он се борио у Првом светском рату, преживео повлачење, а потом је погинуо у Другом светском рату. Несрећа. Овде имамо део за ветеране из Другог светског рата”.

Разне породичне успомене

Ђорђе је наставио да корача кроз главни пролаз маузолеја показујући ту и тамо на гробнице. Ходао је једнако брзо колико је и говорио. Одговарајући на питање, рекао је: „Понекад су налазили само кости. Онда смо морали да идентификујемо војника по костима, униформи и личним стварима које бисмо нашли. Затим бисмо кости доносили овде, у нашу костурницу”. Глас чувара је одзвањао и пуцкетао. Ретко је застајао да узме дах. Упитан да ли постоје неидентификоване кости или тела, грубо је одговорио: „Не. Свима им знамо имена”.

Прелазео је са гробнице на гробницу, са фотографије на фотографију, а затим је кренуо спретно низ стрме степенице до олтар. „Сада

доле је слика даме војника. Чули сте за њу? Флора Сандес? Једног дана само је престала да буде медицинска сестра, обукла је војничку униформу, исекла косу и узела пушку. Била је добар стрелац. Ово је Лејди Кетрин, али она је била више од медицинске сестре”.

Двострука гробница оца и деде садашњег чувара Светих гробова, Ђорђа Михаиловића, на савезничком гробљу Зејтинлик у Солуну у Грчкој.

Фото: Ненси Крамер

Напомена: Лејди Кетрин је била у Болници шкотских жена, али је отишла да формира јединице за негу Гиртон и Њутон, у којима је била командант.

У 63. години наставила је свој рад са Србима, и за своје заслуге добила је признање у виду стихова, који су урезани и на српском и на енглеском:

*На њвом гробу умесџо цвећа
Српска захвалности увек ће цваџи
За њвоја дела и њвоје име
Поколења ће далека знаџи.*

Умрла је када је бомба 7. марта 1917. године погодила њен штаб у Монастиру. Супротно другим причама да је умрла у бици, пила је чај са ћеркама када ју је задесила смрт. Она и даље има легендарни статус код српског народа.

Напустили смо маузолеј и кренули према крсташком крсту који означава енглеско гробље. Ђорђе је питао: „Претпостављам да желите да видите гроб Лејди Кетрин? Енглези то увек желе, па претпостављам да би и Американка”. Ђорђе се запутио шљунчаном стазом која је раздвајала различите делове гробља.

Дошли смо и до необичног гроба Лејди Кетрин са два крста и речи-ма угравираним и на српском и на енглеском језику. Затим смо ушли у капелу.

„Не, није било много жена у српској војсци. Можда још неколико”. На питање о женама у Болници шкотских жена, његов одговор је био: „Остале су на Крфу и у Србији”. Прошли смо поред прашњавог знака јединице, по ком су се чланови јединице испотписивали. И остале заставе и барјаци са извезеним иконама такође су били потписани. На неким су висиле траке из борбе.

Капела је била испуњена успоменама, осушеним венцима, распећима и заветним даровима различитих величина и боја. Боце са маслиновим уљем, свеће и играчке су можда оставила деца. „Да ли породице могу донети ствари и оставити их, или им за то треба дозвола?”, питала сам. Ђорђе ме с негодовањем погледа и одлучно на српском одговори: „Не.”

На неким гробницама су били окачени портрети или фотографије. На гробници 5568 постављена је фотографија са вијугавим ивицама, на којој је породица усликана на том гробном месту. На гробницу број 5563 постављена је затамњена месингана плоча, на којој су исписани име, чин, дивизија и село.

Стаклени ормарићи су били попуњени копијама и оригиналима додељених ордена. На врховима је био читав низ медаља. „Породице их дају нама да их чувамо”, Ђорђе је објаснио преко мог тумача.

Након што нас је одвео са британског дела гробља до мале капеле у близини, Ђорђе нас је подсетио да мора да обави и друге задатке. За своје услуге добија малу месечну пензију од Владе Србије. Руковали смо се, разменили имена и адресе и захвалили чувару Светих гробова. Он је весело корачао, без шепања или успорености. Слух му је био савршен, кожа без бора, ружичаста и глатка. Нагнуо се, поравнао своје гамаше, а затим се усправио. Исправио је рамена онолико колико су му мало савијена леђа допуштала и пошао је.

Били смо пуни дивљења према њему и питали смо се која је тајна његовог доброг здравља и прихватања живота, који је био веома тежак. Потом смо се спремили за шетњу међу стотинама гробова који су били пред нама.

ШЕТЊА МЕЂУ МРТВИМА

Први је био француски део. Једноставни крстови су имали само име уз симбол који је означавао да је покојник мароканског, сенегалског, алжирског или неког другог порекла, али који се борио под заставом Француске. Није било назнака ранга или јединице. Крстови су били направљени од обичног сивог мермера и стајали су у прецизним редовима. Нешто цвећа красило је гробове.

Британски део лако смо препознали по високом танком црном мачу оивиченим златом. Зове се Мач крсташа и постављен је на бело мермерно постоље. Постављен на скоро свих 2.500 британских гробља широм света, означава гробове из Првог светског рата. Са једне стране је део са јеврејским гробовима који су обележени Давидовом звездом.

На британским крстовима су биле уобичајене детаљне, лепе гравуре грба јединице. Сваки крст носио је име, чин, позицију и јединицу покојника. У низу су били обични војници који су били у бициклистичким корпусима, возачи, копачи ровова или митраљесци. На крајевима редова сахрањени су официри, углавном потпоручници, којима је била суђена брза смрт. Имали су прекомерне дужности а носили само пиштољ. Често су били међу првима који су гинули.

Обичај британских гробља је да се официрски гробови мешају са гробовима људи у војној служби. На овом гробљу постоји одступање од те праксе. На тим крстовима су често били исклесани слогани попут „Божја воља” или „Отишли, али нису заборављени”. Библијски стихови красили су неколико грациозних споменика. На два споменика је исписано „Супруга и деца га се с љубављу сећају”, и речи „Ближе теби, Боже”. Неки споменици носе грбове Црне страже, шкотске јединице. Две године Британци и Французи су водили исцрпљујућу битку са Бугарима дуж бугарске границе с Грчком и Србијом. Неки батаљони су изгубили 60–70% људи у критичним борбама. А наредне године гробља су била препуна војника који су умрли од грипа или упале плућа. Почетком рата маларија је била узрок већине болести. Ретко који војник је умро од маларије, али су до краја живота патили од поновне појаве болести. Многе су морали послати кући, јер су били преслаби да се боре.

Шкотске јединице изгубиле су 60–70% група у Солуну

Пребројали смо шкотске крстове. Било је 17 потпоручника, 11 поручника, 4 капетана, 2 мајора, 2 пуковника, 1 медицинска сестра и 1 медицинска сестра Краљевске војске. Неколико пилота или посматрача РАФ-а (Краљевско ратно ваздухопловство) тамо је сахрањено, као и 3 медицинске сестре и потпоручник.

Велики двоструки гроб окружен цвећем са великим белим крстом на врху обележава гроб Катрин Мери Харли, жене коју је Ђорђе помињао у претходној причи. Гроб је управо онакав како га је описао. Веома велик, а ипак обичан и достојанствен. Два руска војника су сахрањена међу британским јединицама. Руски споменици имају на себи само имена и јединице урезане ћириличним писмом. Енглеско цвеће је уредно посађено међу споменицима, упркос хладноћи. То је био типичан енглески детаљ који се може видети на свим енглеским гробљима.

Српски део обележен је необичним православним крстовима од белог мермера. Бела боја се најчешће користи на српским војним гробљима, а у Србији и Македонији, на локалним цивилним гробовима налазе се огромне црне полиране мермерне плоче и надгробни споменици. Локално, црна боја означава жалост.

Шта та гробља значе?

Шта једно огромно гробље као што је ово значи најмилијим преминулих или нама данас? То је прелеп споменик, али се може посматрати и као извињење за времена када су вршени срамотни покољи. То је и споменик врлинама као што су упорност и храброст које су красиле Србе.

Међу Енглезима сахрањеним на гробљу Зејтинлик постоје и неке медицинске сестре, међу којима је и сестра Агнес Кер Ерл, која је умрла након завршетка рата. Њену смрт су вероватно проузроковале болести које су тада владале.

Фојто: Ненси Крамер

То указује на време да се морају свести рачуни за убиства и патњу, како међу војницима тако и међу цивилима. Али како израчунати цену коју је платило девет милиона мушкараца који су изгубили животе у Првом светском рату? Тих девет милиона чине војници из свих земаља које су учествовале. Број преминулих цивила процењен је на 15 до 60 милиона, који су углавном умирали од грипа, других болести и глади.

Да ли су ова гробља саграђена у част храбрости мртвих или како би се утврдила кривица и захтевала „коначна цена”? Можда и једно и друго. Можда ће, како пролазе године, вредност самог живота надмашити храброст која је утрошена да се живот заштити. Можемо само маштати да ће доћи време када ће гробља постојати само да би се поштовали животи вољених људи. Гробља ће славити оне који су умрли у мирним временима. Не морају да умиру у ратовима. Можемо се само надати.

ДА ЛИ СИ ТИ МОЈ ДЕДА?

Прича по виђењу аушора

„Тата се враћа кући! Видели су га код амбара у близини куће Кралојевића, на старој мазги”. Чувши то, Јозефа, најстарија ћерка, почела је свима издавати наређења. „Волсосо, иди у кућу и реци мами и баки. Сви се морамо умити и ставити најлепше мараме и прегаче”, заповедала је. Одјурила је кроз висећу дрвену капију до малене колибе од сламе у којој су живели.

Зауоставила се, запрепаштена оним што је видела. Бака се полако љуљала напред-назад у столици од прућа на којој је најчешће седела. Сузе су јој текле низ наборано лица. Да ли су то биле сузе радоснице или уобичајене сузе које је проливала у тренуцима јада, бринула је Јозефа. Ко би могао знати?

Мајка је изгледала збуњено и кретала се бесциљно, не знајући шта да ради. Је ли то заиста могао бити њен супруг? Она се није усудила да се нада. Било јој је драго што је Јозефа преузела одговорност. Јозефа је наредила да се донесу чаше за вино које је сакрила. Сакрила их је само неколико минута пре него што су Аустријанци уништили све што је имало било какву вредност. Милош је отрчао низ степенице до подрума и да би донео последњу боцу ракије коју су чували за овакве прилике.

Чланови породице су се опрали што су могли боље у тој журби и заузели своја места уз предњу ограду. Свако од њих се надао да ће први угледати оца када прође кривину на прашњавом путу. Камени свод је делимично сакривао њихов поглед, а када се човек коначно појавио, био је толико одрпан да је био непрепознатљив.

Прошло је шест дугих година откако је отишао да се бори у Првом балканском рату. Тада је поносно носио једноставну српску униформу,

чисту и добро скројену, и дебеле бркове. А сада, одећа му је била прљава и поцепана, а очи црвене и воденасте. Косу и браду месецима није скраћивао. Да ли је тај човек заиста био њихов тата и деда или само још један бескућни, гладни војник?

Деда стиже кући након одсуства од шест година и увиђа да се и он сам променио, као и породица коју је оставио. Беба које се сећа је сада мала девојчица, која прекида непријатну тишину која је завладала када су угледали старца.

Црџеж Вивијен Калман

Сви су зурили у њега кад је зауставио мазгу код оградe. Није се трудио да сиђе, само је ћутао. Сузе су му се сливале низ браду. Шта је требало да се каже? И ко би то рекао?

Гледали су се у беспомоћној тишини. Он је видео два скоро одрасла момка, мајку како се љуља у столици, и његову раније пуначку жену, а сада седу са упалим образима. А ко је била та девојчица? Била је беба када је одлазио. Где су остали мушкарци из породице?

Сви су нечујно зурили у човека на мазги, не усуђујући се да се помере или проговоре. Тада је мало дете пришло непознатом мушкарцу на мазги. Невино је питала: „Јеси ли ти мој деда?”

Пре него што је могао да одговори, она је поново упитала: „Јеси ли ти тата и деда?” Посегнула је да му узме руку и пољуби је. Климноу је главом и рекао: „Да, јесам и тата и деда, и вратио сам се кући.”

Војник, гледајући из даљине, насмешио се и окренуо.

ДЕСЕТИ ДЕО

ЕПИЛОГ И ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

УТЕХА У РЕЛИГИЈИ, НАДА И ОСТАЛЕ ПРИЧЕ

Бранислав Нушић је 1915. године написао прелепу, надахњујућу посланицу која укључује овај одломак:

„Отаџбина није предмет оивичен, ограничен, утеловљен; Отаџбина је мисао, Отаџбина је вера а мисао и вера не умиру; мисао и вера се не угибају под теретом страдања; мисао се и вера не гасе у мраку силе; мисао и вера не ишчезавају под ударцима насиља”.

„Понећемо у недрима, у крајичку једне марамике, прегршт земље српске; понећемо те, Отаџбино, са собом! Због своје дубоке вере, српски војник је био у стању да поднесе неправду и тешкоће. Гледао би у небо и тражио спас и наду кроз молитву...”

Како су се српска деца снашла на острву Крф

Више од 5.000 деце искрцало се на Крф са српском војском. Овај број укључује и неке девојчице, као и дечаке, узраста од 12 до 17 година, које је војска регрутовала. Нажалост, тај број је само једна четвртина или једна петина укупног броја деце која су кренула у повлачење из Србије. Тачан број се вероватно никада неће сазнати. На самом почетку лечења, чврста храна им није била дозвољена, јер би им изгладнела, скупљена црева често пуцала. Деца су умирала од исцрпљености. Након неколико недеља добре неге и постепеног увођења чврсте хране, стопа смртних случајева знатно се смањила. Они са најтежим здравственим проблемима пребачени су у британску болницу на Крфу. За остале, будућност је била забрињавајућа. Крф је био премали да би сви остали, а многи од њих су остали без иједног члана породице.

Тада су Савезници поново ускочили и понудили деци, која су углавном била сирочад, домове и школовање у својим земљама. Преко 4.000 је превезено бродом кроз опасне немачке воде на Корзику. Многи су отишли у оближњу Грчку, за које су због језичке баријере основане специјалне школе, а неки у Француску и Енглеску да заврше образовање и да буду удомљени. Све у свему, млади су се школовали на укупно 43 школе и универзитета. Неки од њих никада пре тога нису напуштали своја села,

а сада су се нашли у потпуно новом свету који никада нису могли ни да замисле.

Упркос вишеструким проблемима које су ове земље имале на Западном фронту и несташици хране код куће, срца њихових грађана радо су поздравила малу изгубљену децу Србије.

За младиће који нису били довољно здрави да се поново придруже војсци на Крфу су организоване „Школа поште и телеграфа” и „Возачка школа” да би се унапредиле њихове способности.

Нада савладава тешкоће

Војник вероватно сахрањен тамо где је и умро, у пустој шуми.

Фото: Ненси Крамер

Много војника је сачувало здрав разум и вољу да наставе уз помоћ маште. Замишљали су призоре дома, породице, нове бебе, старог деде, опуштене оgrade и непочупаног корова. Намерно су потискивали менталне призоре борби и умирања, рањавања пријатеља, рођака који су пали и који никада више неће устати. У једној невероватној књизи *Дан шестии* Растка Петровића, младић који хода по јаругама у Албанији у мислима има једну сцену из сна: „Сањао је о крофнама... Вруће крофне. Ништа друго, само њихов мирис, њихов укус у устима...” Преживели који су досезали до својих крајњих граница, дозивали су најмилије, а то су могли да чују само њихови преживели саборци.

Онда су чудом, када су били безбедни и збринуте на Крфу, доживели и невероватан преображај. Након што изгубили сваку наду у живот, неочекивано су добили вољу да живе. „Халуцинације су уступиле место лепоти стварности”. Војници су сада имали храну, воду и уточиште. Али најважније, опет су имали сврху. Иако су многи њи-

хови поступци били мотивисани осветом, другим делима одговорили су позиву на дужност. Многи од њих су били мотивисани и жељом да врате мир и наду породицама које су оставили у рукама непријатеља. Преживели су желели и могли поново да буду војници краља Петра и Војводе Путника. Десило се српско чудо.

Предвиђање српског митрополита Димитрија

Своји молитвама, српски митрополит Димитрије додао је и предвиђање: „Острво Видо постаће за будуће наше срећније нараштаје српски Јерусалим, збориште захвалних потомака”.

Околина Солуна (Грчка) где су српски војници послати 1916. године

Грчки град Салоника, данас Солун, налази се на врху Солунског залива. То је била драгоцену лука за превоз трупа и залиха. Међутим, Грци љубоморно нису допуштали да 1914. и 1915. године британски и француски бродови пристају у луку, што је проузроковало мноштво проблема, нарочито при евакуацији на хиљаде војника који су се озбиљно разболели због епидемије маларије у Солуну и морали су бити послати кући у Енглеску и Француску да се опораве.

Град је окружен високим планинама са погледом на равницу при обали. Планина Олимп на југозападу започиње ланац врхова који се протежу северно до границе са Србијом. Овде су искусни српски планинари пружили највећу помоћ Савезницима, посебно у освајању врхова Кајмакчалане у јесен 1916. године. Тако су ослободили градове Флорина и Монистар у Србији,³¹ али су их Бугари скупо коштали времена и трупа. Британци у источном делу добили су задатак да заузму долину реке Вардар, где су биле смештене виталне железничке линије.

Напуштено дете и његова судбина

Истинита прича

Десетогодишњи Момчило Гаврић напуштен је у првим месецима рата 1914. године са Аустроугарском. Није познато шта се догодило с његовим родитељима, али на срећу, српски војници су га затекли у селу Трбушница у близини Лознице. Војници из Дринске дивизије незванично су га усвојили.

³¹ Флорина (словенски Лерин) је град у северозападној Грчкој. За Монистар није јасно који је град у питању, као ни где се тачно налази.

Кренуо је са њима чак и на мукотрпан прелазак албанских планина, а војници су с њим делили оно хране што су имали.

Када је стигао на Крф, постао је незванични члан Дринске дивизије и унапређен је у чин каплара. Постао је најмлађи официр.

После рата био је међу срећним дечацима који су послати у Британију да наставе школовање. Када је одрастао, вратио се у Србију, био је на различитим положајима и пензионисао се као чиновник. Умро је 1993. (Из књиге *Ходочашће на Крф* Љубомира Сарамандића, кустоса Музеја на Крфу)

Признања страних вођа

Винстон Черчил, британски лорд Адмиралитета током Првог светског рата, у својој књизи *Велики рај* написао је: „Срби, искусни, ратоборни људи, инспирисани најјачим патриотизмом, као резултат генерације мучења и борбе, чекали су неустрашиво судбину каква год она била”.

Комент аришући храбро повлачење, француски маршал Жозеф Жофр цитиран је: „Повлачење наших савезника Срба, под околностима под којим је извршено, превазилази по страхотама све што је у историји забележено као најтрагичније”.

Како су Срби одали почаст енглеским медицинским сестрама

Ево неколико примера надгробних споменика медицинским сестрама које су умрле негујући српске војнике. Њихови гробови се налазе на гробљу у Солуну у Грчкој. На једном споменику пише:

NURSING SISTER
C.M.L. POPE
VOLUNTARY AND DETACHMENT 25TH JUNE, 1921, AGE 31
IN LOVING MEMORY. YOUNGEST DAUGHTER OF REV. W. LA. POPE BORN AT
REDBOURN VICARAGE HERTFORDSHIRE. NOV. 21ST 1889

Још један споменик говори о руском Црвеном крсту који је притекао у помоћ српској браћи:

NURSE
M.C. RYLE
RUSSIAN RED CROSS
21ST FEBRUARY 1915
and
NURSING SISTER
P.G. SUTHERLAND
SCOTTISH WOMEN'S HOSPITAL
20TH SEPTEMBER, 1915 AGE 43

Срби одају почаст палој браћи

Због учесталих борби, поготово мањих, Срби су често сахрањивали своју браћу на месту где су умрли. (Неке фотографије у књизи приказују ове из оловане гробове). У почетку су правили мања гробља. Касније, како су расле бројке, ширила су се и гробља. Тела цивила који су умирали у току повлачења, такође су сахрањивана на местима на којима су умирали, у пољима или на планинским прелазима. На Крфу је 1916. године након повлачења умрло много војника. Сахрањени су у 252 војна гробља на Крфу. Они који су отишли за Солун да се боре и који су тамо погинули, сахрањени су на солунским гробљима. Процењује се да су тела српских војника сахрањена у 17 земаља због тога што су неки одведени у заробљеништво, а неки су били Срби из Аустроугарске, па су њихова тела враћена у села која су била на територији некадашњег Аустроугарског царства.

Песма у част преживелима

Српски песник Станислав Винавер написао је ову кратку песму у част преживелима:

*Издржали смо, њреживели смо, клонули смо, били смо одлучни,
Њодржали смо свачију часиј,
блисијали смо у бијкама, ишли смо даље, осећали смо олакшање,
засијали смо као сунце, ѡреживели смо.*

**43 савезничка брода спасила су више од 150.000 људи од 29. јануара
1916. до 19. фебруара 1916. године**

Ово острво Срби су назвали „Острво спаса”.

УПОЗНАЛА САМ СРБИЈУ

Мој водич и ја путовали смо широм Србије обилазећи локалитете, спомен-обележја и гробља. Видели смо грозне хрпе лобања које су Бугари саградили од погинулих српских војника. Возили смо се примитивним планинским путевима где пре 100 година нису постојали никакве стазе. Људи су се повлачили клизавим уским леденим стазама.

Какви су људи били те избеглице? Какав би то војник наставио да се бори, понекад надбројан чак шест пута, против артиљерије двадесет пута јаче? Док смо пролазили кроз мала села и велике градове, посматрала сам данашње Србе. Да ли су наследили херојске гене с својих предака? Да ли поседују храброст и снагу воље?

Одговор сам добила када сам дошла до засењене гробнице генерала Живојина Мишића, која се налазила у близини његове сеоске куће. Танка ограда од кованог гвожђа заклања његов гроб, а стабљике кукуруза расту до његове ивице. Човек рођен у имућној сељачкој породици и војник у три рата, генерал Мишић је понекад сумњао сам у себе. Да ли је био у стању да доноси одлуке које су носиле огромне бројеве погинулих или рањених? Понекад се није слагао са својим надређеним Војводом Путником и гласно је то изражавао. Али никада није одступао од његових наредби. Тамна бронзана биста која краси надгробни споменик показује његову снагу карактера. Скулптор је прикладно приказао његову оданост и способност.

Схватила сам да је, попут генерала, српски војник сељак, човек рођен од земље и негован од земље. Ојачала га је његова вера. Снага му је долазила од тла које је обрађивао и жњео. Прљало му је руке, лепило се за одећу и прашњавило лице.

Док Срби постоје, увек ће постојати и српски сељак. И увек ће постојати генерал Мишић који ће их водити ка победи.

Бронзани портрет генерала Мишића.
Јавни домен. Фото: Ненси Крамер

**КОМЕНТАР НА КЊИГУ НЕНСИ КРАМЕР
О ВЕЛИКОМ ПОВЛАЧЕЊУ СРБА
1915–1916. ГОДИНЕ**
Најисао др Нил Џонсон

Ауторка Ненси је 2012. године три пута посетила Србију. Последња два пута запослила је водича-преводиоца да је води на места која је испланирала, као и на нека која нису била у њеном првобитном распореду. Отприлике трећина књиге заснива се на разговорима са различитим људима из Србије, што ову књигу разликује од осталих савремених извештаја о великом повлачењу Срба 1915–1916. године. Срби су покушавали да избегну предају пред нападом аустроугарских, немачких и бугарских снага. Ауторка је 2014. отпутовала у Шкотску да посети школу у којој је група младих српских дечака била смештена и образована након што су их спасили савезнички бродови.

Ауторка је започела овај пројекат спроводећи озбиљну студију историје Србије. На темељу тога, она је такође извучила релевантне информације из текстова и фотографија. Представила је неке измишљене призоре и дијалоге који су инспирисани стварним догађајима и личностима које су очевици забележили у другим књигама, чланцима и дневницима.

Ти извори укључују извештаје енглеских сестара и лекара који су пратили хиљаде Срба, војника и цивила, који су очајнички покушавали да избегну заробљавање и вероватно тешко злостављање од стране својих прогонитеља. Оригинални списи грађана Србије релативно су мали, због чињенице да је стопа неписмености у земљи била око осамдесет процената. Такође се може приметити степен исцрпљености и екстремних услова које су искусили они који су кренули према Јадранском мору, преко планина Албаније, да би их спасили британски и француски бродови.

Храброст и тврдоглавост Срба

Оно што ће запрепастити читаоца је храброст и упорност коју испољавају протагонисти ове приче. То се у великој мери може објаснити изазовима који су обележили историју Срба од када су прихватили хришћанство у 9. веку усвајањем Источне православне цркве. До 1217. године они су створили независно краљевство. Краљевство је достигло свој максимум у следећем веку. Почело је да опада након што су 1389. године на Косову савладани од османлијских Турака. Године 1459. Турци у растућем Османском царству потпуно су освојили земљу. Турске легије су наставиле и заузеле Београд 1521. године, који је тада био под мађарском влашћу.

У међувремену, хрватски и словеначки суседи Срба задржали су ода-ност римокатоличкој цркви, иако су и они били под турском окупацијом век и по након 1526. године. Срби су остали невољни поданици тешке турске власти све док слабљење Османлија у 18. веку Србима није дало нови подстицај да поврате самоуправу. Покренули су успешан устанак против османских Турака 1817. године. Србија је имала аутономију до 1829. Међутим, унутрашње поделе и сукоби одложили су процес стицања потпуне независности све док последње турске трупе 1867. године нису отишле, а након тога је Србија објавила рат против Турске.³²

Напетости након рата

У нагодби која је уследила на Берлинском конгресу 1878. године потписници су признали потпуну независност Срба. Ипак, Аустријанцима је било дозвољено да задрже трупе у суседној Босни и Херцеговини, док 1808. године нису припојили ову територију. Без обзира на то, становништво је углавном било српско. Срби су се осећали преваренима због територије за коју су веровали да им припада, што је довело до рата против Бугарске средином 80-их година 19. века, који су изгубили. Остала је напетост око граница, као и жеља да се отклоне остаци турске владавине на јужном Балкану и да се исправе границе с Бугарском.

Резултат су била два балканска рата 1912. и 1913. године. Бугарска је победила у првом рату, али је изгубила у другом, када су се суседне земље удружиле против њих и њиховог ширења. Турци су изгубили територију, укључујући и део дуж Јадранског мора, где је настала нова држава Албанија. То је осујетило наду Србије да ће добити излазак на Јадран. То им је било недоступно. Срби су добили додатну територију, али ова блокада приступа Јадрану била је проузрокована аустријским противљењем да Србија постане језгро јужнословенских држава или федерације и да на тај начин спречи њихове експанзионистичке циљеве. Бугарска би била приморана да се одрекне територије коју је освојила од Турака. То је укључивало и земљу коју су потраживали Грци. Овај пораз оставио је горак укус код Бугара, што је објашњава њихово придруживање Аустријанцима и Немцима у каснијој инвазији на Србију.

„Буре барута Европе”

Није чудно што је немачки канцелар Бизмарк, још почетком 70-их година 19. века, Балкан називао „бурем барута Европе”. Надајући се да ће сачувати Немачку од мешања на Балкану, рекао је и да Балкан није

³² Први српски устанак почео је 1804, а други 1815. године. Српско-турски ратови трајали су од 1876. до 1878. године. На Берлинском конгресу Србија је стекла државну независност.

вредан „костију померанског гренадира”. Његов осећај опреза нестало је 1890. године када је Кајзер заменио Бизмарка другим канцеларом који је прихватио жељу Кајзера и његових Јункер кохорти да изграде веће и моћније царство. Компликована балканска историја, као и јасна потреба Срба и њених суседа да одрже снажне војне снаге, објашњавају стару српску изреку: „Срби су рођени да буду војници”. Не може се рећи ни да су Срби увек били жртве, али ни агресори.

Ко су били Срби?

Већина Срба је рођено као земљорадници, људи који су живели углавном на малим фармама и који су имали примитивне путеве и оскудну технологију за то време. Начин њиховог живота учврстио је у њима осећај једнакости као и подозрења ка било коме ко се уздигне или се понаша као аристократа. Свињетина, вино и грожђе чинили су главни део извоза. Нису потенцирали развој високог образовања. Чини се да је најписменија класа потицала из редова свештенства – православни свештеници – и њихових установа. Свештеници су били међу онима који су највише мотивисали војнике за време рата. Припадници осталих staleжа, заједно са градским радницима, одиграли су своју улогу, али они нису били врста силе која се могла наћи у индустријализованим и урбанизованим друштвима Немачке, Француске, Аустрије и Велике Британије. Као Словени и православци, Срби су имали поуздану подршку и пријатељство из Русије, али и Русија је имала проблема са индустријализацијом и образовањем свог грађанства.

Можемо претпоставити да се велики део српске историје вртео око сеоских заједница и породица које су неговале своју културу и поносно се одупирале турском угњетавању. Те оштре мере само су учврстиле вољу Срба за самосталном државом. Кроз приче у овој књизи Ненси Крамер осветљава степен међузависности сељаштва и њихове међусобне оданости. Без обзира на неписменост, српске породице су схватале да су им муке заједничке. Нису могли да допусте да њихова браћа цивили или војно особље остане у рукама осветољубивих освајача. Њихова борба је била заједничка и са собом је носила много заједничких жртава.

Погледајте жртве рата, као и пустош епидемије тифуса. Губици су достигали преко 370.000 у популацији која је имала мање од пет милиона. Србија је процентуално имала највећи број жртава у Првом светском рату. Од првог напада у јулу 1914. године до јесени 1918. године, када су Срби повратили своју земљу, нација је била у непрестаном рату.

Како су Срби издржали рат

Ауторка таква искуства износи лично користећи чињенице очевидаца, усмена и писана сећања. Њено вешто приповедање заробљава срца и умове читалаца. Рат није апстракција. То је искуство које све који су укључени погађа наизменичним осећањима задовољства и бола, успеха и неуспеха, наде и очаја, храбрости и можда кукавичлука. Пречесто оставља ветеране са осећајем страха и ужаса који се не завршава с прекидом рата. То се може рећи и за цивиле који су били уплетени у ратне услове. Ова конфликтна осећања често су остајала код многих преживелих као пост-трауматски стресни поремећај, мада тада то стање није дијагностиковано, чак није било ни познато, а дефинитивно не лечено, као данас.

Дакле, можемо само нагађати какве су психолошке ране носили преживели годинама након рата. Можемо само да се дивимо снаги воље и вере коју су ови неустрашиви грађани Србије показали у одупирању тиранији непријатељске окупације и привременом губитку домовине.

Званични орден који се додељивао дечацима који су преживели као 'херојски Срби', страшно искушење повлачења у Албанију и на острво Крф.

Јавни домен

СНАГА ДВЕ АРМИЈЕ, АВГУСТ 1914. ГОДИНЕ

ВРСТА	АУСТРОУГАРСКА	СРПСКА
Батаљони	329	209
Артиљерија	143	122
Ескадрони (коњички)	51	44
Инжењеријске чете	45	20
Пољска артиљерија	756	558 (348 QФ)
Митраљеци	490	210
Укупан број бораца	378.000	250.000

Напомена: Црна Гора, српски савезник, наоружала је војску од 35–40.000 необучених мушкараца са само 14 модерних брзих пушака и неколико старијих комада, модела из 1870-их и 62 митраљеза.

(Извор: Христофер Егер, 30. септембра 2006, *Војска Србије из Првој светској ратној из 1914*)

Становништво Аустроугарске империје бројало је 56 милиона људи, док је Србија имала 4,7 милиона.

ПРОЦЕНА ПОГИНУЛИХ БОРАЦА У СРПСКОМ РАТУ СА ЦЕНТРАЛНИМ СИЛАМА

Србија 98.000 убијених или преминулих од болести или исцрпљености;
115.000 рањених; 79.000 који се никада нису вратили из заробљеништва

Француска 35.454

Аустрија 80.276**

Русија 3.180**

Британија 23.762 (1.194 ратних заробљеника)**

Бугарска 246.019

Грчка 26.000

Немачка 84.303 (2334 ратних заробљеника)**

Турска 743 (180 ратних заробљеника)

Италија 8.401–80.000 болесних од 143.000 распоређених**

* 1914–1918 ОНЛИНЕ *Међународна енциклопедија Првој светској рати*,
Миле Бјелајац, ажурирана октобра 2015

** (Извор: Randal Grej sa Kristoferom Argilom, *Hronika Prvog svetskog rata*,
tom II, Njujork, Facts on File, Inc. 1991)

Тачни бројеви се разликују у различитим изворима. Смрти цивила процењена је на 534.000 и проузроковане су болешћу, повлачењем, изгладњивањем, погубљењем и затвором. Епидемија тифуса из 1915. године била је узрок смрти више од 350.000 цивила и војника. Стопа смртности војника била је преко 50%, не укључујући добровољце из иностранства. Када је била најбројнија, војска је имала 712.005 мушкараца само из Србије. До пролећа 1919. године, око 3.300.000 становника Србије преживело је рат.

БОРБЕНИ ПОРЕДАК СРПСКЕ ВОЈСКЕ

FIRST ARMY - Gen. Petar Bojovic, Commander Chief of Staff: Col. Bozodar Terzic	
DIVISIONS	REGIMENTS
Calvary- Col. Branko Jovanovic	4 Calvary Regiments
Dimok Division Ist Ban: Gen. Vladimir Kondric, Comm.	2 of 13 th Infantry; 14 th 15 th
Timok Division II Ban	13 th , 14 th , 15 th Inf. Reg. II Ban
Morava Division	1 st , 2 nd , 3 rd , Inf. Reg. II Ban
Branicevo detachment (Dunav Division II Ban)	7 th , 8 th , 9 th Inf. Reg II Ban, Other troops: 9 th Inf. Reg. I Ban, and 8 th and 9 th Inf. Reg III Ban
Army Artillery	Col. Bozidar Sreckovic
SECOND ARMY - Gen. Stepa Stepanovic, Commander Chief of Staff: Col. Vojislav Zivanovic	
DIVISIONS	REGIMENTS
Morava Division I Ban: Col. Ilija Gojkovic	1 st , 2 nd , 3 rd Inf. Reg. I Ban, 16 th Inf. Reg. I Ban
Combined Division I Ban: Gen. Mihajlo Rasic	1 st , 2 nd , 5 th Svetislav Miskovic *Supernumerary Inf. Reg. I Ban, 6 th supernumerary Inf. Reg. I Ban Dragoljub Uzunmirkovic
Sumadija I Ban	10 th , 11 th , 12 th , 19 th Inf. Reg I Ban
Dunav Division I Ban- Milivoje Andelkovic	7 th , 8 th , 18 th Inf. Reg I Ban, 4 th Supernumerary Inf. Reg 1st Ban
Army Artillery	
THIRD ARMY - Gen. Pavle Jurisic Strum, Commander Chief of Staff: Col. Dusan Pesic	
DIVISION AND BRIGADES	REGIMENTS
Drina Division I Ban	5 th , 6 th , 17 th Inf. Reg I Ban, 3 rd Supernumerary Inf. Reg. I Ban
Drina Division II Ban	5 th Inf. Reg II Ban, Miloje Jelisijevic, 1 st Batt. of 5 th Inf. Reg III Ban
Obrenovac Detachment	7 th Inf. Reg III Ban, 2 nd Batt of 5 th Inf. Reg III Ban, Jadar Cetnik Detachment
OTHER UNITS	
ARMY ARTILLERY - Col. Milos Mihailovic	
ARMY GROUP UZICE - Gen. Milos Bozanvic	
DIVISIONS AND BRIGADES	REGIMENTS
Sumadija Division II Ban- Col. Dragutin Milutinovic	10 th , 11 th , 12 th , Inf. Reg II Ban, 4 th Inf. Reg. 1 st Ban
Uzice Brigade- Col. Ivan Pavlovic	4 th Inf. Reg II Ban; 4 th Inf. Reg II Ban
Detachments:	Lim Detach.- Lt. Col Jevrem Mihailovic, Zlatibor Cet** Detach.-Maj. Kosta, Tododrovic; Gornjak Cetnik Deta Maj. Velimir Vemic
Army Artillery	
*Supernumerary: means troops not counted as regular army units ** Chetniks are guerillas	

БОРЦИ ЗА СЛОБОДУ ИЗ КАНЗАС СИТИЈА, ПОДРУЧЈЕ МИСУРИ, ПРИДРУЖУЈЕ СЕ СРПСКИМ СНАГАМА

У лето 1915. године 19 мушкараца из Канзас Ситија (Мисури, САД), отпловили су у Европу да би се борили за слободу Србије. Они су били међу 5.000 Србо-Американаца који су се придружили својој браћи.

Њихова имена су: Јово Покрајац, Илија Скорупан (убијен у акцији), Јово Крајновић, Манр Вукас, Јанко Јовић, Петар Зузић, Миле Грба, Марко Огризовић, Душан Драгичевић, Вајо Влашић, Марко Подкоњак, Стеван Поцуца, Илија Калинић, Миле Драгас, Исо Јовић, Јован Узелац, Лука Пухало и Дмитар Обрадовић.

Само тројица су се вратила у Канзас Сити. Један од њих био је Лука Пухало кога је краљ Петар похвалио „за јунаштво”.

Двојица, Јован Узелац и Дмитар Обрадовић, касније су се преселили у Калифорнију.

Сви мушкарци били су чланови локалне панславенске омладинске организације зване „Соколи.” Двојица, Мирко Вукас и Никола Личина, као и други Срби, служили су у америчкој армији током 1917–1818. године. Прича се овде не зауставља. Године 1917. друга група бораца за слободу отишла је у Србију да се бори за своју домовину. Међу њима је било и ових имена која су забележена: Ђуро Грковић, Илија Јоветић, Грба Гајо, Мане Јоветић, Драган Супица, Петар Нинковић, Симо Шумоња и Стеван Јовић (ове информације дао је отац Александар Бугарин, свештеник Српске православне цркве Светог Ђорђа у Ленексу у Канзасу).

GRAVEYARDS, COMMEMORATIONS, MONUMENTS AND SACRAMENT

The Serbian military graveyards denote the sacrifice that Serbia made during her struggle for freedom and existence at the time of the First World War. The scattered Serbs in exile left their bones in 17 countries.

From 1916-1918, while fighting in the territory of Greece, the Serbian army founded 252 military graveyards on the island of Corfu, in Salonika and at the Salonika front. The largest Serbian military graveyard was the one in Salonika with 7,444 graves.

On the Island of Corfu 28 military graveyards were founded. The largest ones were with the division camps: Gouvia, South Ipsos, North Ipsos, Strongili, Mesonghi, Aghios Mattheos, Vraganiotiki and Katomeri. The largest among them were the graveyards near the village Katomeri with 560 and Aghios Mattheos with 520 graves.

The officers graveyard was around the Achillion Palace. The refugees were buried at the city graveyard Garitsa and at Village graveyards.

(Spelling and wording as copied from a plaque.)

BIBLIOGRAPHY

for "Retreat to Victory"

- Adams, John Clinton. *Flight in Winter "But pray that your flight be not in winter."* Matthew 24:20. Princeton: Princeton, NJ. University Press. 1942.
- Aldridge, Alice. *The Retreat from Serbia through Montenegro and Albania*. Reprint of University of Michigan Library, Ann Arbor, MI. 1916.
- Bailey, W. F. *The Slavs of the War Zone*. London: Chapman & Hall, 1917.
- Bjelajac, Mile. 1914-1918 ON LINE. *International Encyclopedia of the First World War*. Updated 01 October 2015.
- Colinson, Owen. *Salonica and after*. (A critique of the way the war was fought there with needless loss of life due to malaria and other illnesses.) 1919.
- Corbett, Elsie. *The Red Cross in Serbia: A personal Diary of Experience, 1915- 1919*. Publisher unknown.
- Di Nardo, Richard L. *Invasion. The Conquest of Serbia. 1915*. Santa Barbara, CA: Praeger. 2015.
- Gerolymatos, Andre. *The Balkan Wars. Conquest, Revolution and Retribution From Ottoman Era to the Twentieth Century and Beyond*. New York: Basic Books, 2002.
- Glenny, Misha. *The Balkans. Nationalism, War, and the Great Powers, 1804-2011*. New York: Penguin Books, 2012.
- Gordon, Gordon-Smith. *Through the Serbian Campaign Plan*. Reprint of University of Michigan Library, Ann Arbor, Michigan. 1916. (English correspondent travels with the Retreat.)
- *From Serbia to Jugoslavia*. New York: G.P Putnam's Sons. 1920.
- Gray, Randall and Argyle, Christopher. *Chronicle of First World War, Vol. II* New York: Facts on File. 1991.
- Hupchick, Dennis P. and Cox, Harold. *The Palgrave Concise Historical Atlas of the Balkans*. New York: Palgrave, 2001.
- Jones, Fortier. *With Serbia into Exile, An American's adventures with the Army that Cannot Die*. Reprint of Cornell University, 1916.
- Judah, Tim. *The Serbs. History, Myth, and Destruction of Yugoslavia*. 3rd Ed. New Haven and London: Yale University. 2009.

- Kaplan, Robert. *Balkan Ghosts*. New York: St. Martin's Press. 1993.
- Mazower, Mark. *The Balkans. A Short History*. New York: Modern Library. 2002
- McLaren, Eva Shaw. *A History of the Scottish Women's Hospitals*. Memphis, Tenn. 2012.
- Mitrovic, Andrej. *Serbia's Great War 1914-1918*. London: C. Hurst & Co. Ltd. 2007.
- Owen, Collinson. *Balkan Victory*. London. Hoddon and Stoughton. 1919.
Reprint by Forgotten Books, 2012.
- *Salonica and After: The Sideshow That Ended the War*. London: Hodder and Stoughton, 1919. First published. 2nd publishing by Forgotten Books. 2012.
(English correspondent during the war)
- Palmer, Alan. *The Gardeners of Salonika*. New York: Simon and Schuster. 1965.
- Ross, Ishobel. *Little Grey Partridge*. Aberdeen, U.K.: Aberdeen University Press. 1988.
(True story of young English nurse's experiences in Salonika.)
- Saramandic, Ljubomir. *Walking or Retreating to Corfu* published in Serbia. (Can be obtained by writing the Curator of Corfu Museum, for an English translation.
- Schevill, Frederick. *History of the Balkan Peninsula*. New York: Frederick Ungar Publ. Co. 1922. Republished in 1966 from the estate.
- Snyder, Louis L. *Historic Documents of World War I*. Princeton, N.J.: Von Nostrand Co., Inc. 1958.
- Stebbing, E.P. *At the Serbian Front in Macedonia*. London: John Lane, The Bodley Head. 1917.
- Stevens, Stevan Idjidovic. *The Snows of Serbia. A Child Soldier in the Great War*. 2012. No publisher listed.
- Stobart, Mabel Annie. *The Flaming Sword in Serbia and Elsewhere*. Reprint of Miami, FL: Hard Press Publ. (originally published by Hodder and Stoughton, London in 1917. This woman spearheaded worldwide medical aid and other help for the Serbs, then later, she worked in other countries.
- Strachan, Hew. *The First World War*. New York: Penguin Books. 2003.
- West, Rebecca. *Black Lamb and Grey Falcon. A Journey Through Yugoslavia*. London: MacMillan Press. 1942.
- Winchester, Simon. *The Fracture Zone. A Return to the Balkans*. New York: Harper Collins. 1999. (One of many excellent books about the crises in The Balkans in the 1990's.)

О УМЕТНИЦИ

Уметница, Вивијен Наст Калман Фокнер, рођена је у Њујорку, где је са 12 година почела да црта у лиги студената уметности. Њен рад се базира углавном на олово и витраж. Радила је приватно широм Сједињених Америчких Држава. Сада користи и друге технике, укључујући портрете, слободну форму оловком и мастилом, архитектонско приказивање, пејзаже, водене боје, уље, па чак и камен. Творац је цртежа у дечјој књизи госпође Крамер, *Беко, мали француски њас*.

О АУТОРУ

Ненси Крамер

Подучавам децу у основној школи и одрасле скоро 30 година, а хонорарну приватну праксу као лиценцирани професионални саветник имам скоро 20 година. Била сам судија на Великом сајму науке у Канзасу готово 35 година, као и на беседничким такмичењима. Поред тога, била сам на руководећим местима скоро 30 година у Националном удружењу за образовање у Мисурију.

Почела сам да пишем 2007. године након што сам продала фирму која се бави противпожарном заштитом, коју сам наследила када ми је муж преминуо 1994. године. Коначно сам имала времена да пишем. Ова књига је пета по реду о Првом светском рату, а инспирацију сам нашла током седмогодишњег волонтирања у светски познатом Националном музеју и меморијалу Првог светског рата у Канзас Ситију. Служим у Саветодавном одбору војске спасилачког корпуса Белфаунт (Bellefontaine) 22 године и уживам да звоним сваког Божића. Као што видите, уживам у животу и учењу.

О ПОМОЋНОМ УРЕДНИКУ

Др Нил Џонсон се пензионисао у децембру 1992. године, након што је 15 година радио као архивист и историчар у Библиотеци Труман у Индепенденсу у Мисурију. Пре тога је предавао историју на колеџу и аутор је неколико књига, укључујући *Дорџ Силвестер Вирек: Немачко-амерички херојиндиста* (Univ. of Ill. Press, 1972) и *Снаја, новац и жене: речи мудрости Харија С. Трумана*, као и чланака за историјске часописе. Шест година је био историчар штаба Команде за оружје војске и Арсенала на Рок Ајланду (Rock Island). Од 1993. године најпознатији је као имитатор председника Харија С. Трумана, а ту улогу је играо у разним деловима Сједињених Држава. Докторирао је из области америчке историје на Државном универзитету у Ајови.

42. Blacket-Place,
Edinburgh.
20.th January 1917.

Dear Sir Robert,

On behalf of the Serbian Boys I wish to let you know that we all enjoyed ourselves very much last Saturday afternoon at the Tea and Concert at George Heriots School. We all liked the music very much and were pleased to think that the Scottish people enjoyed the Serbian national songs. We all wish to thank you also for the nice lines of poetry you sent us and hope to benefit from the good advice contained in them

I am,
Yours Sincerely,
Djordje Osmanbegovic.

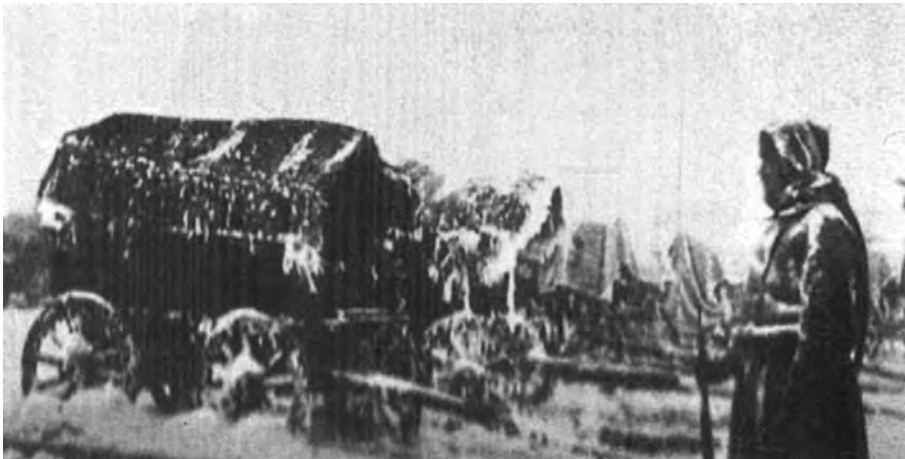
Milivoje Stojanovitch.
Milorag M. Aleitch.
Dimitri Dulkanovitch.
Djordje Aleksovitch.
Peter Pantelitch
Mikhail Radovanovitch.
Nikola Vasilitch.
Stanko Klitch.
Miodrag Martitch
Miroslav
Rajko Kostovitch.

Yaroslav Lazovitch
Lushan Obradovitch.
George Nikolitch.
Svetomir Marjanovitch.
Toma Tomitch.
Konstantin Sandovitch
Alexander Savitch
Bogdan M. Kostovitch.
Stanko Kostovitch.
Dimitri Kostovitch.
Danilo Djoritch.
Peter Milosavljevitch
Milan Djuritch.

Писмо захвалности од српских дечака

Срби играју коло око камења која носе називе њихових победа.
*Јавни домен****

Српски војник умотан у ћебе чува кола са залихама у близини албанске
границе.
Јавни домен

Албанска споменица која се додељивала преживелима. Тробојна трака
(слева надесно) црвена, плава и бела, око пет центиметара дуга.
Јавни домен

Ненси Ј. Крамер
ПОВЛАЧЕЊЕМ ДО ПОБЕДЕ

Издавач
Архив Војводине
Жарка Васиљевића 2А
21000 Нови Сад
www.arhivvojvodine.org.rs

За издавача
Др Небојша Кузмановић, директор

Лектура
Ивана Гојковић

Припрема за штампу
Александар Павловић

Штампа
САЈНОС, Нови Сад

Тираж
300

ISBN
ISBN 978-86-81930-85-4

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

94(497.1)”1941/1945”

КРАМЕР, Ненси Ј.

Повлачењем до победе / Ненси Ј. Крамер. - Нови Сад : Архив
Војводине, 2022 (Нови Сад : Сајнос). - 207 стр. : илустр. ; 24 см. -
(Библиотека Посебна издања / Архив Војводине)

Ауторкина слика. - Тираж 300. - О аутору: стр. 203. - Библиографија.

ISBN 978-86-81930-85-4

а) Први светски рат 1914-1918 - Југославија

COBISS.SR-ID 78015497

[...] Потомци и поштоваоци див-јунака Солунског фронта и верника отаџбине, ево нас пред светим српским ратницима и жртвама Првог светског рата да покажемо захвалност неумрлој генерацији српског народа која је превазишла себе борбом, патњама, али и величанственим победама у одбрани слободе, домаћег огњишта и отаџбине.

Нашим прецима који су у Велики рат пошли након одржаног молебствија у целој Србији, која је тада једним устима и једним срцем, саборно, усрдно и топло упућивала Оче наш, верујући у Његову милост и љубав, митрополит Димитрије, у београдској Саборној цркви, овако се тада обратио војничкој пастви:

„Соколови моји, српски витезови, нека разумеју непријатељи, силни и лукави, страха се њихова не плашимо, јер је с нама Бог!

Господ нека благослови заставе наших и савезничких војника, те да буду страх и ужас заједничким вековним непријатељима. Нека им Господ пристави анђелске силе и моћну заштиту и нека заставама њиховим подари благодат, да са њима јуначки и неповређени продиру кроз непријатељске редове и да односе победу за победом! Сила часнога крста нека их храбри, нека их штити и чува, да се, увенчани венцем победе над непријатељима, врате неповређени својим драгим, да сви заједно славимо Бога, Свету Тројицу: Оца Сина и Светога Духа. Амин!”

И победили су.

Весна Башић